

ISSN 2227-2631

ЛІНГВІСТИКА

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

№ 1 (49)
2024

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№1 (49)

Полтава
2024

Лінгвістика

Наукове видання

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення №355 від 15.02.2024 року.

Ідентифікатор медіа R30-02651.

Журнал унесений до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б», у яких можуть бути опубліковані результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата філологічних наук.

Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.06.2021 р. № 735.

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Головна редакторка

Юган Наталія Леонідівна, докторка філологічних наук, професорка кафедри іноземних мов, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна).

Заступниця головної редакторки

Глуховцева Катерина Дмитрівна, докторка філологічних наук, професорка кафедри української мови, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Наукова рада:

Веретюк Оксана Михайлівна, докторка філологічних наук, професорка, завідувачка кафедри компаративістики, Інститут неофілології Жешівського університету (Польща).

Гороф'янюк Інна Валентинівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української мови, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Двуличанська Олена Аркадіївна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української та зарубіжної літератури, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Зелінська Оксана Юріївна, докторка філологічних наук, професорка кафедри української мови та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Україна).

Ігнатська Світлана Євгенівна, кандидатка філологічних наук, професорка, завідувачка кафедри філології та мовної комунікації, НТУ «Дніпровська політехніка» (Україна).

Кизилова Віталіна Володимирівна, докторка філологічних наук, професорка кафедри філологічних дисциплін, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Ковалевська-Славова Анастасія Володимирівна, докторка філологічних наук, доцентка кафедри української та іноземних мов,

Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (Україна).

Кожухар Катерина Сергіївна, докторка педагогіки, конференціар, старший науковий співробітник сектору «Етнологія українців» Інституту культурної спадщини Академії наук Молдови.

Кузьменко Анастасія Олексіївна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (Україна).

Мамич Мирослава Володимирівна, докторка філологічних наук, доцентка, завідувачка кафедри прикладної лінгвістики, Національний університет «Одеська юридична академія» (Україна).

Савельєва Наталія Олександрівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри романо-германської філології, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Церцвадзе Мзія Гіглаївна, докторка філології, професорка департаменту слов'янської філології, м. Кутаїсі (Грузія).

Редакційна рада:

Волошинова Марина Олексіївна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри слов'янської та романо-германської філології Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (Україна) (технічна редакторка).

Леснова Валентина Володимирівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української мови, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна) (відповідальна секретарка).

Ніколаснко Ірина Олександрівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української мови, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна) (коректорка).

*За зміст статей і правильність цитування
відповідальність несе автор.*

*Рекомендовано до друку вченою радою
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»
(протокол №11 від 31 травня 2024 р.).*

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ МОВИ

- Денисюк Василь.** Українсько-польські мовні контакти в другій половині XVI – першій половині XVII ст. 5

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

- Глуховцева Катерина.** Лексико-семантична структура діалектного тексту..... 20
- Плечко Антоніна, Денисевич Олена.** Середньополіські вірування про дощ..... 43

ФРАЗЕОЛОГІЯ

- Доброльожа Галина, Шуневич Оксана.** Етноконцепт *VITEP* у народній обрядовості та світобаченні українців (на прикладі фразеології Середнього Полісся)..... 54
- Стишов Олександр.** Жаргонні фразеологізми в масмедійному дискурсі XXI сторіччя..... 64

ТЕКСТ. ДИСКУРС

- Бойцун Ірина, Харковський Євген.** Кольороніми як репрезентанти буття українців у романі «Чотири броди» Михайла Стельмаха..... 73
- Глуховцева Ірина.** Фразеологічний портрет оповідача в романі Ольги Слоньовської «Інстинкт саранчі»..... 85
- Павлінчук Тетяна.** Заголовок у науковій і художній літературі: інтерпретація та переклад з польської мови на українську..... 97
- Zaitseva Margaryta.** Specifics of judges` discourse moves: in the past and in the present..... 114

ЛІНГВОДИДАКТИКА

- Барилова Галина, Кравченко Маргарита.** Теоретичні засади формування загальнолюдських ціннісних орієнтирів особистості у здобувачів загальної середньої освіти..... 128

ІСТОРІЯ МОВИ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.*

doi: 10.12958/2227-2631-2024-1-49-5-19

Василь Денисюк,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології

Хмельницького національного університету

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6773-1380>

Українська полоністика має ґрунтовні дослідження, у яких простежено українсько-польські мовні контакти на різних хронологічних проміжках. Попри це, актуальним залишається студіювання «золотого» періоду української культури, спричиненого проникненням через польське посередництво європейських тенденцій у культурі, архітектурі, малюванні, жанрово-стильовому та лексичному збагаченні. У пропонованій статті простежено проникнення і функціонування в писемних пам'ятках української мови другої половини XVI – XVII ст. різної жанрово-стильової належності лексеми **сеймь** та її фонетико-графічних варіантів **сеимь**, **соимь** і **сьемь**, що вживалися з однаковою семантикою. Писемні тексти засвідчують нерівномірне поширення цієї лексеми на українському мовному ґрунті, обмежуючи її функціонування діловими текстами Правобережжя і творами інших жанрів, зокрема літописного, поетичного та ін., західним і північним Лівобережжям. Первинне проникнення в українську мову варіанта **соимь** відбулося під впливом юридично-ділових текстів, зокрема Статутів Великого князівства Литовського як найавторитетніших законодавчих джерел, що через наявність у державі такої суспільної інституції сприяли закріпленню цього номена в українській мові, який, проте, у XX ст. під впливом мовної політики радянського уряду перейшов у пасивний фонд лексики. Одночасно в українську мову проникли й деривати **сеимикь** та **соимикь**, що позначали регіональні з'їзди, де ухвалювали рішення відповідного рівня. Слова **сейм**, **сеймик**, **сойм**, **соймик** кодифіковано в лексикографічних працях зі стилістичною диференціацією: варіанти **сойм**, **соймик** кваліфіковано історизмами. Перспективи дослідження вбачаємо в розширенні й поглибленні хронотопу джерельної бази українсько-польських мовних контактів.

Ключові слова: варіантність, писемні пам'ятки, українська мова XVI – XVII ст., українсько-польські мовні контакти, фонетична адаптація.

*Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми «Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського».

Ukrainian-polish linguistic contacts in the second half of the 16th – the first half of the 17th century

Ukrainian Polonistics has comprehensive studies tracing Ukrainian-Polish linguistic contacts over various chronological intervals. Despite this, the «golden» period of Ukrainian culture remains a relevant subject of study, spurred by the penetration of European cultural, architectural, and painting trends and genre-style and lexical enrichment through Polish mediation. This article examines the penetration and functioning of the lexeme **сеймъ** and its phonetic-graphic variants **сеимъ**, **соимъ** and **сьемъ**, which were used in different genre-stylistic affiliations with the same semantics in written Ukrainian monuments from the second half of the 16th to the 17th century. These texts reveal the uneven distribution of this lexeme on Ukrainian linguistic ground, limiting its use to official texts from the Right Bank and works of other genres, including chronicles, poetry, etc., predominantly in the western and northern parts of the Left Bank. The initial penetration of the variant **соимъ** into the Ukrainian language occurred under the influence of legal official texts, particularly the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, as the most authoritative legislative sources that, due to the presence of such a social institution, facilitated the consolidation of this term in the Ukrainian language, which, however, in the 20th century, under the influence of the Soviet government's language policy, shifted into the passive vocabulary. Simultaneously, derivatives **сеимикъ** and **соимикъ** penetrated the Ukrainian language, serving to denote regional assemblies where decisions of the corresponding level were made. The words **сейм**, **сеймик**, **сойм** and **соймик** have been codified in lexicographical works with stylistic differentiation: the variants **сойм**, **соймик** are qualified as historicisms. We see research prospects for expanding and deepening the chronotope of the source base for Ukrainian-Polish linguistic contacts.

Key words: Ukrainian language of the 16th – 17th centuries, Ukrainian-Polish language contacts, phonetic adaptation, variability, written monuments.

Вступ. Думка про те, що мова – явище суспільне, протягом століть знаходить переконливі підтвердження. Не ігноруючи цього постулату, зазначимо, що на хронологічній осі зв'язок між мовою і суспільством досліджений ще не настільки, аби можна було впевнено стверджувати про паритетні відношення. Мова була і є консолідатором і каталізатором суспільства, однак суспільство не здатне постійно проводити потужну мовну політику з метою збереження самого ж себе, що змушує говорити про зміну векторів впливу «мова → суспільство» на «суспільство → мова», результатом чого нині є російська агресія проти України.

Стрижнем ситуації є власне розуміння специфіки й сутності мовної політики. Як стверджує В. Брицин, це «сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи в певному напрямі» (Брицин, 2004, с. 357). Як свідчить історія, саме таку політику проводила

Річ Посполита, яка значну частину українських земель приєднала-долучила до себе після Люблінської унії 1569 р. Невідповідність окремих позицій мовної політики можна проілюструвати на прикладі ділових текстів Брацлавщини, що охоплюють період 1566 – 1606 рр. Розпочато їх за три роки до утворення з двох держав – Корони Польської та Великого князівства Литовського – нової Речі Посполитої, а тому ці тексти мали б засвідчити поступове розширення лексичного складу документів полонізмами, до того ж перші з текстів залученої для дослідження збірки (за 1566 – 1568 рр. їх представлено 17) мали б демонструвати якщо не повну відсутність запозичень із польської мови, то хоч незначну їх кількість. Проте документація Брацлавщини 1566 – 1606 рр. указує на протилежне: уже в першому вміщеному привілеї короля і великого князя литовського Сигізмунда Августа житомирському старості князю Романові Федоровичу Сангушку (Сангушковичу) на Брацлавське воєводство фіксуємо 30 фонетичних, словотвірних, лексичних і граматичних полонізмів (без урахування частоти вживання). Висновки з цього можна зробити різні: по-перше, писарем міг бути поляк або українець, який здобув освіту в тогочасному польському університеті чи академії, що пояснює наявність такої кількості полонізмів. Тут можемо говорити і про те, що початково на новопольських територіях документи створювали писарі-поляки (логічно припустити, що кожен шляхтич, від'їжджаючи на «свої» нові землі, брав із собою писаря задля уникнення помилок у написанні документів через відмінності у структурі ділових текстів поляків і українців. Про вплив польського діловодства на тогочасне українське слушно зауважила О. Геращенко: «...на стилістичному рівні цих ділових пам'яток помітний виразний вплив польських зразків, що, очевидно, був наслідком поширення польського документа й польської мови на Україні, обов'язковості її знання та високого престижу серед українських освічених верств» (Геращенко, 2021 – 2022, с. 45)). По-друге, переважання української живомовної стихії дає підстави стверджувати, що писар як мінімум мав знати дві мови, тож власне полонізмами послуговувався там, де українська мова не мала відповідника, а фонетичні полонізми використовував у ситуації, коли обидві мови мали слово зі спільного етимона; по-третє, і в тій, і в тій ситуації логічно буде констатувати, що українсько-польські мовні контакти до задекларованого періоду вже мали багатовікову історію, оскільки, незалежно від входження українських чи польських земель до складу інших держав, на живомовному рівні ці етноси залишалися сусідами.

Схожі висновки зробили В. Титаренко й Л. Ящук, які, дослідивши специфіку функціонування полонізмів у Кременецькій земській книзі 1578 р., зазначили, що поява цих лексем у ній зумовлена: «а) ідіолоктом писаря, про походження якого не маємо достовірної інформації; б) власне писарською практикою (вишколом писарів та залежністю від формуляра – адже ведення актових і земських книг прийшло до нас

із Заходу (Польща ← Чехія), тому окремі формули або калькувалися, або переносилися); в) мовним середовищем, у якому перебували писарі і яке занотовували в книги, роблячи записи дарувань, зізнань, скарг тощо, хоч тут не маємо певності, наскільки такі записи зазнавали потім писарської коректури» (Титаренко & Ящук, 2020, с. 21).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У діяхронній україністиці проблемі запозичень з польської мови присвячено низку ґрунтовних студій, виконаних на матеріалі переважно ділових і, зрідка, релігійних текстів (див. праці С. Гриценко (Гриценко, 2009), Л. Гонтарук (Гонтарук, 2004), В. Титаренко (Титаренко, 2006; Титаренко, 2019), І. Царалунґи (Царалунґа, 2012), М. Худаши (Худаши, 1960) та ін.). Зокрема, І. Давиденко проаналізував функціонування полонізмів у ділових документах Волині XVI ст. Автор розглянув граматичні й лексичні особливості полонізмів, акцентувавши увагу на дієслівних формах, займенниках, прикметниках, числівниках, а також низці лексико-семантичних груп, які поповнили запозичення з польської мови. Дослідник із покликанням на І. Чепігу висновує, що «наявність великої кількості полонізмів у лексиці та граматиці українських писемних пам'яток цього періоду – це радше данина часу. З-поміж проаналізованих лексем лише кілька (на зразок *мешкати*, *помешкання*, *цнотливий*, *цнотливість*) використовуються в сучасній українській літературній мові; частина з них (напр.: *міщанин*, *шляхтич*) належить до шару архаїчної, історичної лексики. Інші ж лексико-граматичні вияви польської мови, які спостережено в аналізованій пам'ятці, на сучасному ґрунті не збереглися» (Давиденко, 2013, с. 190). Погодьмося, доволі цікавий висновок, який дає підстави стверджувати, що українська мова настільки гнучка й універсальна, що легко підлаштовується під будь-яку мову, включаючи в себе чужомовні елементи різних рівнів. «Данина часу» не може слугувати поясненням набагато глибших процесів міжмовної взаємодії, до того ж коли йдеться про Волинь, яка безпосередньо межує з мазовецькими говірками. У цьому аспекті доречно говорити про тогочасну інтерференцію, спричинену тим, що подільські землі з українських стали офіційними кресовими польськими. Саме тут необхідно враховувати і факт діяхронічного входження подільських земель у сусідні держави, контактування з їхніми мовами, адже до XVI ст. значна частина Поділля перебувала у складі Молдавського князівства, а відтак тогочасний подільський говір мав би демонструвати в тексті багато мадяризмів, чого не спостерігаємо. Підтвердженням мали би слугувати ділові документи XIV – XV ст., написані староукраїнською мовою на теренах Молдавської держави, що, проте, засвідчують відносно невелику кількість мадяризмів.

Важливий висновок про функціонування польської мови на українських теренах зробила Л. Гонтарук, яка зазначила, що «у XVI – першій половині XVII ст. польська мова була найактивнішим джерелом безпосередніх й опосередкованих запозичень в українську літературну

мову цього періоду. З неї в останню входили слова з найрізноманітніших лексико-тематичних груп: військової, юридичної, побутової, абстрактної (оцінної) та ін. Частина запозичених слів була фонетичними, морфологічними чи лексичними відповідниками вже існуючих в українській мові одиниць, частина – власне неологізмами (адміністративна, правова, оцінна, релігійна лексика). Мовні елементи польського походження сприймалися як забарвлені (стилістично чи емоційно) варіанти або синоніми українських відповідників. Ці відповідники були менш частотні і мали менш розбудовану семантичну структуру порівняно з українськими лексемами. Часто з польської запозичувалися слова тими лексико-тематичними групами, що мали свої достатні можливості для обслуговування різних сфер української мови. Запозичення з польської мови не становили в XVI – першій половині XVII ст. сталу структурну одиницю лексичної системи української мови, а були швидше пропозицією до цієї системи, що формувалася для обслуговування нової літературної мови того часу» (Гонтарук, 2004, с. 101).

Н. Тома дослідила функціонування полонізмів у релігійних текстах Петра Могили. Вона, зокрема, висновувала, що «особливості лексичних полонізмів полягають у тому, що запозичувались не лише самі слова, а й функціональні властивості цих мовних одиниць. Найпомітніше підпадали під вплив слова оцінного характеру, суспільно-політична й побутова лексика, слова з абстрактним значенням. У церковно-обрядовій лексиці полонізми менш поширені. Звісно, значна частина полонізмів була даниною часу і не засвоїлася в подальшому розвитку української мови» (Тома, 2011, с. 70).

І. Царалунга, докладно опрацювавши акти Вишнівської міської книги, констатувала, що ці тексти «позначені чималим впливом польської мови. <...> Поширеність запозичень із польської мови належить до особливостей мовлення мешканців Вишнівщини і північно-західних земель України XVII ст. загалом» (Царалунга, 2012, с. 229).

Вплив польської мови на формування української мовної картини світу студіювала С. Гриценко, яка зазначила, що «більшість полонізмів виявляють пам'ятки ділового й полемічного стилю XVI – XVII ст.». За підрахунками лінгвістки, у задекларований період усього зафіксовано 956 запозичень з польської мови, з яких найбільше іменників – 478 (Гриценко, 2009, с. 126).

Такі висновки дають підстави припустити, що тодішні українці вважали польську мову джерелом освіти і культури та одним (чи не найголовнішим!) зі шляхів входження в європейський культурно-освітній простір на рівних умовах. Про це, зокрема, зауважував Ю. Шевельов, який зазначив, що після 1648 р. «престиж польської мови на тих землях, де порушилися політичні зв'язки з Польщею, не був підірваний. Польська мова постійно вживалася як писемна, часто навіть представниками вищого православного духівництва (наприклад, Лазарем

Барановичем); крім того, полонізми не виходили з моди в писемній та усній мові освічених верств» (Шевельов, 2002, с. 722).

Слушною є думка угорського славіста А. Золтана про те, що фіксування в мові Великого князівства Литовського слова раніше, ніж у польській, не виключає можливості його існування у старопольській мові набагато раніше за його фіксацію в пам'ятках. На думку дослідника, це можна пояснити домінуванням латини в писемності середньовічної Польщі (Золтан, 1983, с. 342 – 343).

Мета розвідки передбачає з'ясування особливостей адаптації та подальшого функціонування полонізмів в українській мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. Для проведення дослідження ми послуговувалися релевантними **методами**, зокрема порівняльно-історичним, описовим, методом дискурс-аналізу, контекстуального аналізу, аналізу емпіричної бази із задекларованої проблеми. Джерельною базою слугували писемні тексти різних стилів і жанрів, що презентують тогочасну українську мову.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження ми обрали лексему *сейм*, яка, за даними «Етимологічного словника української мови», походить від польського *sejm* ‘зібрання, з’їзд, конгрес; законодавчі збори, парламент’, що, своєю чергою, як і інші слов’янські рефлексії, має джерелом праслов’янське *съ(n)-jьmati (se)* ‘збиратися’ (Етимологічний, 2006, с. 204). Тут же укладачі наводять і українське *сойм* ‘сейм’. На думку А. Брюкнера, польське *sejm* походить від *s-jąc się* ‘zebrać się’. Лексикограф указує на граматичні відмінності, зафіксовані в пам'ятках польської мови XVI ст., а також спроби Оржеховського та Папроцького запровадити в польській мові чеський варіант *sniem* (Brückner, 1985, с. 484). За даними «Słownika polszczyzny XVI wieku», слово *sejm* у писемних текстах зазначеного періоду зафіксовано 2156 разів, а *sejmik* – 156 (Słownik, <https://spxvi.edu.pl/indeks/szukaj/?tryb=0&q=sejm&typ=&porzadek=0>). Прикметно, що для задекларованого періоду обидва варіанти – *сеим* (Гістарычны, 2011, с. 188 – 189) і *сойм* (Гістарычны, 2012, с. 63 – 64) – із трьома значеннями були активно вживаними і в білоруській мові.

Досліджувані пам'ятки засвідчують кілька фонетичних варіантів цієї лексики, що в другій половині XVI ст. за умов відсутності мовної норми є цілком природною ознакою функціонування запозичення. Звертає на себе увагу факт територіально нерівномірного представлення фонетичних варіантів лексики *сейм*, що може слугувати підтвердженням руху вглиб українськомовного континууму одного варіанта та подальшої його адаптації до місцевих говірок. Немає, наприклад, чітко вираженого панівного варіанта в документах Брацлавського воєводства, де найбільше з-поміж тогочасних пам'яток представлено полонізми *сойм* і *сеим*, які в досліджуваних українськомовних текстах мають майже однакову кількість уживань, тоді як польськомовні тексти фіксують тільки один

варіант – *seim*, якщо не враховувати вживання один раз графічного варіанта *seym*:

соим: ... ажъ по выволанью того **соимѸ** прошлого въ двадцати неделяхъ тыхъ справъ своихъ з нимъ передъ нами Ѹ сѸдѸ нашего пилень былъ (Документи, 2008, с. 254); на прошломъ **соимѣ** Варшавскомъ (Документи, 2008, с. 302); Ѹ Варшаве на **соимѣ** (Документи, 2008, с. 687); на **соимѣ** вальномъ въ Варшаве Ѹфаленое (Документи, 2008, с. 718); Писанъ Ѹ Варшаве на **соимѣ** валномъ коронномъ (Документи, 2008, с. 762, 926); Писанъ Ѹ Варшаве на **соимѣ** вальномъ коронномъ (Документи, 2008, с. 762); на **соимѣ** валный (Документи, 2008, с. 794); на прышлыи **соимѣ** (Документи, 2008, с. 794, 898); Писанъ Ѹ Кракове на **соимѣ** валномъ коронномъ (Документи, 2008, с. 825); Писанъ въ Варшаве на **соимѣ** вальномъ коронномъ (Документи, 2008, с. 1009) та ін.;

сеим: Але аж, деи, тепер тот листъ // по рокѸ и по **сеимѣ** оказал, а я, тоє справы Ѹ сѸдѸ пильнѸючи и наклад чинячи, за тымъ самымъ, не ведаючи того листѸ отрочоного, на двесте копъ грошей шкодную (Документи, 2008, с. 254); на прошломъ **сеимѣ** Варшавскомъ (Документи, 2008, с. 302); Писанъ Ѹ Варшаве на **сеимѣ** валномъ корунномъ (Документи, 2008, с. 672); Ѹхвалы **сеиму** Варшавског(о) (Документи, 2008, с. 716); констытуцый **сеимѸ** валног(о) Варшавског(о) (Документи, 2008, с. 767); на **сеимѣ** (Документи, 2008, с. 839); Ѹфалы **сеимѸ** Берестейского (Документи, 2008, с. 878) та ін.;

seim: Dan w Warszawie (!) na **seimie** walnimъ coronnimъ osmego dnia хієзича маіа (Документи, 2008, с. 173); Dan w Warszawie na **seimie** walnymъ coronnymъ dnia trzeciego m(iesią)ca stycznia roku Pan(skie)go tysiąc pięćset osmudziesiątego a krolowania naszego roku czwartego (Документи, 2008, с. 576); Dan w Warszawie na **seimie** dwuniedzielnymъ dnia XXXI miesiąca lipca roku Panskiego MDCXXXIV, panowania naszego polskiego II a szwedzkiego III roku (Документи, 2008, с. 577); vfalony na blisko przeszlemъ **seimie** krakowskimъ (Документи, 2008, с. 603); na **seim** blisko przisly odsyla (Документи, 2008, с. 685); Pozew po p. Czelenkowskie do remisi na **seim** (Документи, 2008, с. 687) та ін.

Поодинокими випадками презентовано варіант *сьем*: *Прото хотєли бѸсмо в мєстє нѸшомъ Виленскимъ сѸємъ мети* (Документи, 2008, с. 148), який продовжує вживатися навіть у межах одного контексту: *А которые з вас на сѸємъ не поедѸть, приказуємъ, ажбы єстє со всимъ, што кѸ воинє належит, в готовности были, скоро по соимѣ кѸ рѸшеню на слѸжбѸ воєнною конечно* (Документи, 2008, с. 148), що слугує додатковим підтвердженням ще неповного закріплення польського варіанта.

Акцентуємо увагу на тому, що документи Брацлавського воєводства – це не лише ділові папери, написані власне в Брацлаві, а й папери, написані в канцеляріях тодішніх центрів, що входили чи тільки ввійшли до складу Речі Посполитої (Луцьк, Житомир, Кременець), та в канцеляріях суміжних польських земель. Це також допомагає зрозуміти вектор руху полонізму українським мовним континуумом.

У цьому аспекті слушним видається звернутися до основного документа держави, до складу якої входила значна частина українських земель після занепаду Русі, – Статуту Великого князівства Литовського. Наприклад, Другий (Волинський) Статут 1566 року в третьому розділі «О вольностяхъ шляхецкихъ и о розмноженью Великого князства Литовского» містить артикули 5 і 6, де окреслено специфіку цієї суспільної інституції, яку номіновано різними фонетичними та словотвірними варіантами (*сеймъ, соймъ, соймикъ*):

АРТЪКУЛЬ 5.

*О соймикохъ повѣтововыхъ и о выправованью и посланью зъ нихъ
пословъ земскихъ на вальный соймъ.*

Уставуемъ для лѣпшого порядку во всѣхъ речахъ и въ способу ку справедливости и оборонѣ, абы за волею всѣхъ на соймикахъ потреби се земскіе становили и отправаны были, абы вѣчными часы передъ сеймомъ великимъ вальнымъ, которымъ маемъ мы и потомки наши завжды, коли того потреба окажетъ Речи Посполитое Великого Князства, порядоу радъ нашихъ тогожъ панства складати листы нашими соймики повѣтовые, а меновите на тыхъ мѣстцахъ и воеводствахъ нижей суть написаныхъ и постановленныхъ, которые соймики также листы нашими даны будутъ не на близшей часъ и рокъ, толко за чотыры недѣли передъ соймомъ великимъ. На которые соймики мають зѣжджати и бывати тые воеводове и каштелянове врядники земскіе, потомужъ князове панове шляхта того жъ повѣту и воеводства, а намовляти о тыхъ речахъ и потребахъ земскихъ, которые имъ на мѣстцахъ нашихъ ознайменены будутъ, на мней тежъ о своихъ и о всѣхъ потребахъ земскихъ и долегlostяхъ оного повѣту и воеводства; и зволившыся вси одностайнымъ зданьемъ мають обирати пословъ своихъ, то есть отъ каждого суду земского, колко ихъ у томъ воеводствѣ будетъ, по двѣ особы, послати ихъ на соймъ ознаймившы и вручившы то все имъ, о чомъ водлѣ листовъ нашихъ господарскихъ, и тежъ во всѣхъ потребахъ, радити намовляти и становити мають, даючы имъ моць на томъ таковомъ вальномъ соймѣ поступовати и кончыти тые и иные припалые речи водлѣ часу и потреби. Вѣдже князей, пановъ, маршалковъ и иныхъ всихъ урядниковъ земскихъ и дворныхъ подлѣ старого обычаю маемъ листы нашими на таковой вальный соймъ взывати; и тые вси въ радѣ посполитой мѣстца и воты свои будутъ мѣти способомъ звычайоу стародавнего, а послове земскіе мѣстца и воты свое мають мѣти водлѣ порядку нижей написаного.

АРТКУЛЬ 6.

О сойму вальномъ.

При том тежъ уставуемъ, съ призволенъемъ радъ нашихъ духовныхъ и свѣцкихъ и зо всеми станы сойму належачыми, на теперешнем сойму великомъ Виленскомъ, хотечы то все мѣти вѣчными часы, ижъ маемъ мы и потомки наши Великіе Князи Литовскіе съ потреби Речи Посполитое за радою радъ нашихъ того жъ панства, або за прозбою рыцерства, складати сеймы вальные въ томъ же панствѣ Великомъ Князствѣ Литовскомъ завжды, коли колко того будетъ потреба (Статут, 2003).

У Статуті 1588 року, за спостереженнями В. Мякішева, теж функціують і фонетичні, і словотвірні варіанти *се^м*, *со^м*, *сьем* (Мякишев, 2018, с. 639), *со^м*, *со^ммик* (Мякишев, 2018, с. 647) зі значним домінуванням форми з **о**.

Отже, логічність функціювання, принаймні домінування, варіанта *соймъ* у писемних пам'ятках північного наріччя української мови є очевидною. Це підтверджують волинські грамоти, у яких, починаючи з 1569 р., фіксуємо тільки варіант *соим*: ...*даю, дарую и симъ листо(м) моимъ записую его мл(с)ти ма(л)жо(н)ку моему мило(му) п(н)у Якиму Лине(в)скому ве(д)ле бегу права теперешне(г)[о] и уфалы со(и)му Бересте(и)ско(г)[о] именье свое Ко(л)пыто(в) зо все(м) на вси(м) по животе свое(м)* (Волинські, 1995, с. 51); ...*не могучи я жа(д)ны(м) обычае(м) до того име(н)я моего Ма(р)кови(ч), не ѡ(т)да(в)ши сумы пнзе(и), при(и)ти и (в)гляну(в)ши в ста(ту)ть по праву со(и)му Бересте(и)ского, в которо(м) пише(т), и(ж) ко(ж)дые обыватели Ве(ли)кого Кнзства Ли(тв)ского именье(м) свои(м) ѡ(т)чи(з)ны(м) и материсты(м) яки(м)-кольве обычае(м) набыты(м), не смотрячи третее ча(сти), ако пере(д) ты(м) бывало, а не яко хто хоче(т), бу(д) те(ж) и половицу а(л)бо все во(д)луг доброе воли и баче(н)а свое(г)[о] ѡ(т)дати, прода(ти), дарова(ти), заставити во(л)но* (Волинські, 1995, с. 59) та ін. Ці та інші контексти свідчать про те, що на Волині основні правила організації суспільства, зокрема і діловодство, базувалися на Другому (Волинському) статуті Великого князівства Литовського (1566 р.). Отже, одним зі шляхів проникнення лексеми *сейм* в українську мову можна вважати офіційно-діловий стиль Великого князівства Литовського, де домінував саме варіант *соим*. Після Люблінської унії писарі занотовують сподівання, що в новій державі діятимуть установлені нещодавно закони, напр.: ...*дръжати и вживати и его шафовати яко вла(ст)ностью своею, та(к), якъ на(с) статуть права литовсько(г)[о] учи(т), которы(и) е(ст) на(м) ѡ(т) ѡсподаря к(р) его м(л) на со(и)мѣ Любе(л)ско(м)* (Волинські, 1995, с. 84) та ін. У цьому контексті дивним видається відсутність жодного з варіантів у записах Луцької замкової книги 1560 – 1561 рр.

Домінування варіанта *соим* засвідчують і ділові тексти Кременецької земської книги 1578 року, що презентує територіально спільну з волинськими говірками рису, напр.: ...*я, знаючи кѣ собе*

верною (!) млість и учтивоє захованє малжонки моеє милоє єє млісти княжны Настазей Михайловне, млісти ласкавоє, ўживаючи волности права посполитого статутѣ земьского Великог[о] Князства Литовского артикулѣ, на **соимє** прошломь берестейскомь ѳфаленог[о] и напотомь на **соимє** городенскомь ѳтверженого, имене свое, отчизное, материстое, выслѣжноє, кѣпленое, якоколвекъ набытое, волно отдати, даровати, записати (Кременецька, 2018, с. 83). Варіант *сеим* фіксуємо всього тричі: два рази – у формі знахідного та один раз – у формі місцевого відмінка: ... значне а меновите над тые вси права старые в констытуциях на **сеимє** близкопрошломь варшавскомь новоучиненным достаточне положоно и обваровано єст, абы везде в таковыє суды не толко суд земьский, але и трибунал си не ѳдавал, толко рєчи таковыє до ѳзнаня и розсудку короля єго млісти на **сеимѣ** отсылал (Кременецька, 2018, с. 155).

Ділові тексти XVII ст. спорадично фіксують цей номен, що, імовірно, можна пояснити саме відповідним вишколом і канцелярською практикою. Нечаста поява лексеми *сейм* слугує підтвердженням судочинства та діловодства на питомих засадах: **актова книга Житомирського гродського уряду 1609 р.:** *А з прошло(г)[о] се(и)му певны(х) ѱсо(б), то є(ст) урожоны(х) Стефана Немирича и Федора // и Федора Проскуру Суща(л)ского, книги зе(м)ские кие(в)ские преписова(т) депутовано* (Ділова, 1981, с. 117); **актова книга Житомирського гродського уряду 1649 – 1650 рр.:** *...по зава(р)тлю пакѣтъ по(д) Збара(ж)ємь постановленыхъ а правє по(д) ча(с) коньклюзыє(и) и ко(н)ченю се(и)му теперешньє(г)[о]...* (Ділова, 1981, с. 192 – 193); **підкоморська книга Київського воєводства за 1643 р.:** *За которы(м) знову ли(ст) ѱ(т)рочоны(и) для се(и)му прошло(г)[о] наступуючо(г)[о] выданы(и) до сторо(н)* (Ділова, 1981, с. 226).

Акцентуємо і на тому, що від субстантива *соим* засвідчено похідні тільки прикметники (*в конституциях соимовыхъ* (Документи, 2008, с. 259); *справы соимовые* (Документи, 2008, с. 289); *констытѣцые соимовою* (Документи, 2008, с. 502); *ѳфалы соимовое* (Документи, 2008, с. 708); *Показали теж декретъ нашъ соимовии* (Документи, 2008, с. 1008) та ін.), тоді як від *сеим* і *seim* – як прикметники, так і іменники: *конституции сеимовых* (Документи, 2008, с. 258); *сеимикъ* (Документи, 2008, с. 312); *vfalie seimowej* (Документи, 2008, с. 603); *позовъ сеимовы[и]* (Документи, 2008, с. 686); *A teraz za roskazaniem Kro. Je^o Mci s poselstwem na seimiku w Winicy bye muszę* (Документи, 2008, с. 768); *листа се(и)миковые, и се(и)микъ* (Ділова, 1981, с. 226); *сеймики* (Льтопись событий, 1848, с. 120) та ін.

Міжкультурна взаємодія, яка мала більший вплив на тогочасне українське суспільство, ніж ділове письменство, спричинила проникнення цієї лексеми в інші жанри. Адаптацію лексеми *сейм* засвідчує художня література, зокрема вірші К. Саковича: *Не боить ся практика і Юстѣніана / Самого посѣкла, хоть умѣл добре права, / Не дбаєт на бурмистрѣ и на их лавники, / Писаром и подписком поламуєт*

шики, / Не оглядаєт ся на **сейм** и трибуналы, / Анѣ на их декрета, анѣ кримѣналы, / Не даєт промаіори и на мунѣмента, / Несподѣване она шлет до Ахеронта (Симеон Шулга) (Українська поезія, 1978, с. 336); історичні вірші: *Невинні души береш за уши, вольность одеймуєш, / Короля не знаєш, ради не дбаєш, сам собі сеймуєш* (Українська поезія, 1992, с. 99); сатиричні вірші: *Только того лиха Искра не хтів здати, / Волів над чистим Прутом погибати. / Не хтіла голова назад се вертати, / Ради шальбірській на сеймі слухати* (Українська поезія, 1992, с. 370).

Прикметно, що тогочасна польська поезія засвідчує розвиток негативної конотації в суфіксальному дериваті *sejmik*, ужитому на позначення з'їзду церковників-протестантистів німецьких земель як щось маловартісне, низькопробне, що йшло врозріз із релігійною політикою Речі Посполитої: *Pomni to **sejmik** w Grudziądzu w rok przeszły, / Jakie się wtenczas rady były zeszły / Tych przeciwników Kościoła bożego, / Ale nie mogli znieść oblicza twego* (Grochowski, 2017, с. 61), тоді як вихідна форма *sejm* реалізує семантику вищого органу, рішення якого всі беззаперечно виконують: *Bo choć intraty twe tak szczupłe były, / Że ledwie dosyć rozchodom czyniły, / Ty jednak na **sejm** każdy się stawileś, / A coś zlecono, szczerze odprawileś* (Grochowski, 2017, с. 67), куди перше повертаються з походу: *Tyś to jest, o Żółkiewski! – albo kiedy kował / W pęta carów, pod niebem naszym niewidana / Scenę tu wyprawiwszy, Wołgę okiełznana / Z donem tryumfalnego podle wozu wiedzie / Na powodzie, i z taką monstrą na **sejm** wjedzie* (Leszczyński, 2016, с. 88).

Подальший період розвитку української мови позначений входженням номена *сейм* у пам'ятки історіографічного жанру, написаних, проте, переважно на Лівобережжі та Центрально-Східному і Східному Поліссі, де в ділових текстах він був або відсутній, або вживаний спорадично: **літопис Самовидця**: *...также шляхта вся и козаки трехъ воеводствъ: Кіевского, Чернѣговского, Брацлавского, въ Кіевѣ усѣ суды и sprawy имѣли отпраовати, не ѣздячи до Люблина, а нѣ тежъ до Варшавы на **сеймъ*** (Літопись Самовидца, 1878, с. 58 – 59); **короткий опис подій за 1506 – 1783 рр.**: *1632. Общепародное отъ Русѣ и козаковъ челобитье въ обидахъ послано на **сеймъ** въ Варшаву, но ничего не получено* (Краткое, 1856, с. 59); *Тогожъ году, Турки, не дожидаячи **сейму**, до которого Ляхи откладали, сами собѣ Подоля розграничили* (Літопись, 1853, с. 231); **літопис С. Величка**: *Тимъ часомъ зачалися въ Полщѣ отпраовати **сейми*** (Літопись событий, 1848, с. 120); **Чернігівський літопис**: *Того жъ року, у Варшавѣ на **сеймѣ**, шляхтичъ Пекарский, на Жигмонта, короля полского, гды выходилъ съ костела, ударилъ чеканомъ* (Черниговская, 1890, с. 6), та ін.

Наведені приклади дають можливість говорити про питомі витоки лексеми *соим*, підтримувані церковнослов'янською мовою, для якої префікс *со-* є нормативним. До того ж, за даними «Словника староукраїнської мови XIV – XV ст.», у попередні століття в українській мові функціювала саме лексема *соимъ* із двома значеннями: 1) з'їзд

шляхти, що відбувався по землях або воєводствах і вирішував найважливіші справи місцевого значення, іноді спільний для декількох земель або воєводств; 2) нарада. Укладачі для цього варіанта вказують джерелом старопольське *sejm* (Словник староукраїнської, 1978, с. 366). Власне, тут необхідне чітке розмежування, бо якщо вважати старопольське *sejm* джерелом для українських *сейм* і *сойм*, то витoki цього номена доведеться шукати в інших мовах, передусім неслов'янських (пор., наприклад, прізвище відомого австрійського психолога Зигмунда Фрейда: як усталена норма – Фрейд, як правильний фонетичний відповідник – Фройд). На нашу думку, тут спостерігаємо витіснення українського фонетичного варіанта польським унаслідок розширення семантичної структури лексеми *сойм*, у яку відбулося включення семантики номена на позначення адміністративно-управлінського органу, що виконував основні державні функції в Короні Польській, а згодом – і в Речі Посполитій. Цьому також сприяло входження українських земель до складу польської держави, а також адміністративна залежність і неможливість ухвалення рішень на найвищому рівні.

Лексикографічні праці XIX – XX ст. засвідчують поступовий відхід від варіанта *сойм*. Зокрема, Ф. Піскунов реєстрові *сойм* тлумачить ‘сейм’ (Піскунов, 1882, с. 242), а *сеймик* – ‘з’їзд, мітинг’ (Там само, с. 234); Є. Желехівський та С. Недільський реєстрове *сойм* перекладають німецьким *Landtag* ‘парламент’ (Малоруско-німецький, 1886, с. 893), але дієслівний дериват – *сеймуване* (Там само, с. 859); Є. Тимченко реєструє тільки дієслівний дериват *соймовати* ‘збиратися на сейм’ (Тимченко, 2003, с. 338); у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка кодифіковано обидва варіанти – *сейм* (Словарь, 1959, с. 112) і *сойм* (Там само, с. 165), до того ж реєстрове *сеймик* потлумачено як ‘провінційний з’їзд шляхти в польській державі’ (Там само, с. 112).

Прикметним є той факт, що І. Огієнко в опублікованому 1934 р. «Словнику місцевих слів, у літературній мові не вживаних» так охарактеризував стилістику номенів *сейм* і *сойм*: «сейм, з сѣйму (*a сойм*)» (Огієнко, 1934, с. 92), де «*a* – архаїчне, завмерле слово» (Там само, с. 6), тоді як у зворотній статті натрапляємо на «(*сойм p*) сейм, -му» (Там само, с. 96), де «*p* – рідковживане» (Там само, с. 6). Це може слугувати підтвердженням обмеженого вживання варіанта *сойм* навіть на тих українських територіях, що до Другої світової війни перебували в складі Польщі, а отже, і в інтерферентній польсько-українській зоні він був на периферії лексичної системи.

Остаточне «літературне» зведення до одного варіанта відбулося за радянщини, коли виникла необхідність максимально наблизити українську мову до російської, для якої вже тоді єдиним варіантом був *сейм*, хоч українські лексикографи все ж намагаються утримати історичну тяглість: **сейм**, у, *чол.* 1. У деяких державах Східної Європи в епоху феодалізму – центральний станово-представницький орган.

2. Збори станових або інших високих представників. 3. Найвищий однопалатний законодавчий орган державної влади Польської Народної Республіки. 4. Однопалатний законодавчий орган Фінляндії (Словник української, 1978, с. 110); **сойм**, у, чол., іст., заст. Те саме, що **сейм** (Там само, с. 438), ілюструючи функціонування останнього прикладами із творів Леся Мартовича й З. Тулуб. На жаль, діалектні словники не фіксують цих номенів. Тільки в бойківських говірках натрапляємо на дериват *сеймити* 'радити' з відсиланням до польського *sejnować* (Онишкевич, 1984, с. 209).

Активність варіанта *сейм* в українській мові підтверджує Генеральний регіонально анотований корпус української мови: наприклад, версія Grac v. 13 на запит «сейм» видає 10110 контекстів (<http://surl.li/sjprq>), тоді як на «сойм» – 4643 (<http://surl.li/sjprv>), представлених переважно текстами кінця XIX – першої третини XX ст.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Писемні пам'ятки української мови другої половини XVI – XVII ст. різної жанрово-стильової належності засвідчують функціонування кількох варіантів лексеми *сейм* – *сеимъ*, *соимъ* та *сьемъ*, що їх уживали з тотожним значенням. Тяглість української мови демонструє варіант *соимъ*, який, проте, у XX ст. під впливом мовної політики радянщини перейшов у пасивний фонд лексики. Зокрема, у словникових статтях реєстрових *сойм*, *соймик* ремаркою окреслено їхню стилістичну характеристику – *заст.*, *іст.* Перспективи дослідження вбачаємо в розширенні й поглибленні хронотопу джерельної бази українсько-польських мовних контактів.

Література і джерела

- Брицин, В. М. (2004). Мовна політика. *Українська мова. Енциклопедія* (С. 357 – 361). К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана.
- Волинські грамоти XVI ст. (1995). К.: Наук. думка, 245 с.
- Генеральний регіонально анотований корпус української мови. URL: <http://uacorpus.org/> (дата запису: 22.01.2024)
- Герашенко, О. М. (2021/2022). На маргінесі лінгвістичних студій: до питання про польські впливи у формулярі «руських» привілейних грамот. *Slavia Occidentalis*. 78/1–79/1. С. 41 – 49.
- Гістарычны слоўнік беларускай мовы (2011, 2012). 31, 32. Мінск: Беларуская навука.
- Гонтарук, Л. (2004). Характер запозичень із польської мови в українську XVI – першої половини XVII ст. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 54. С. 78 – 103.
- Гриценко, С. (2009). Польські лексичні запозичення XVI – XVII ст. *Studia Linguistica*. Вип. 2. С. 123 – 129.
- Давиденко, І. (2013). Полонізми у «Волинських грамотах XVI століття». *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 22. Ч. 2. С. 186 – 191.

- Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (1981). К.: Наук. думка, 316 с.
- Документи Брацлавського воєводства 1566 – 1606 років (2008). Львів, 1218 с.
- Етимологічний словник української мови (2006). 5. К.: Наук. думка.
- Золтан, А. (1983). Некоторые аспекты польско-восточнославянских языковых контактов в области лексики. *Hungaro-Slavica*. 1983. IX. Internationaler Slavisten Kongress. Kiev, 6.–13. September 1983 (С. 333 – 344). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Краткое летоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе, что въ какомъ годѣ въ Украинѣ малороссійской дѣялось, наипаче, кто именно когда былъ козацкимъ гетманомъ, и о протчихъ приключеніяхъ отъ Россіи, кратко (1506–1783) (1856). 1. *Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским*. Киевъ, с. 51 – 106.
- Кременецька земська книга 1578 року (2018). Кременець, 300 с.
- Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, «Краткого Описанія Малороссіи» и «Собранія Историческаго» (1878). Киевъ, с. 1 – 207.
- Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ, составилъ Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска запорожскаго, 1720 (1848). 1. Киевъ, VIII + 454 + 51 + XXX с.
- Лѣтопись гадячскаго полковника Григорія Грабянки (1853). Киевъ. С. 1 – 257.
- Малоруско-німецкий словарь (1886). 2. Львів, 632 с.
- Мякишев, В. (2018). Язык Литовского Статута 1588 года. Kraków, 717 с.
- Огієнко, І. (1934). Словник місцевих слів, у літературній мові невживаних. Жовква, 156 с.
- Онишкевич, М. Й. (1984). Словник бойківських говірок. 2. К.: Наук. думка.
- Пискуновъ, Ф. (1882). Словарь живаго народнаго, письменнаго и актоваго языка русскихъ южанъ Россійской и Австро-Венгерской имперіи = Словникъ живої народнеї, письменної і актової мови руськихъ югівщанъ Россійської і Австрійсько-Венгерської цесарії. Киевъ, V, 304, V с.
- Словарь української мови (1959). 4. К.: Вид-во АН УРСР.
- Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. (1978). 2. К.: Наук. думка.
- Словник української мови (1978). 9. К.: Наук. думка.
- Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года (2003). Мінск, с. 35 – 263. URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_04.htm (дата запиту: 22.01.2024).
- Тимченко, Є. (2003). Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. 2. К.; Нью-Йорк, 512 с.
- Титаренко, В. & Ящук, Л. (2020). Полонізми в Кременецькій земській книзі 1578 року. *Українська полоністика*. Вип. 17(1). С. 19 – 26.

- Титаренко, В. (2006). Вплив польської мови на фонетичну систему староукраїнської ділової мови (на матеріалі пам'яток XVI – XVII ст. північноукраїнського ареалу). *Лінгвістичні студії*. Вип. 1. С. 134 – 139.
- Титаренко, В. (2019). Фонетичні та морфологічні риси польської мови в привілеях Київському міському магістратові. *Українська полоністика*. Вип. 16(1). С. 33 – 38.
- Тома, Н. М. (2011). Лексичні польські запозичення в мовотворчості Петра Могили. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Вип. 22. С. 58 – 71.
- Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. (1978). К.: Наук. думка, 432 с.
- Українська поезія. Середина XVII ст. (1992). К.: Наук. думка, 680 с.
- Худаш, М. Л. (1960). Спостереження над лексичними полонізмами в українській актовій мові кінця XVI – поч. XVII ст. *Дослідження і матеріали з української мови*. Т. III. С. 121 – 139.
- Царалунга, І. (2012). Польські мовні запозичення у староукраїнських текстах Вижвівської актової книги. *Проблеми слов'янознавства*, 61, С. 225 – 230. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ps_2012_61_26 (дата запити: 20.01.2024).
- Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725) и Коломацкие челобитные (1890). Київ, 44 с.
- Шевельов, Ю. (2002). Історична фонологія української мови. Харків: Акта, XII, 1054 с.
- Brückner, A. (1985). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa, 805 s.
- Grochowski, S. (2016). *Toruńskie nocy*. Warszawa, 146 s.
- Leszczyński, S. (2016). *Classicum nieśmiertelnej sławy*. Warszawa, 206 s.
- Słownik polszczyzny XVI wieku (1966 –). URL: <http://spxvi.edu.pl/> (дата запити: 20.01.2024).

Стаття надійшла до редакції 06.05.2024 р.

Прийнято до друку 08.05.2024 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Лєснова В. В.

ДИАЛЕКТОЛОГІЯ

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА
ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ**

doi: 10.12958/2227-2631-2024-1-49-20-42

Катерина Глуховцева,

доктор філологічних наук,

професор кафедри української мови

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5581-2204>

У статті обґрунтовано значення лексико-семантичної структури діалектного тексту як основи для вивчення ареальних виявів семантики спонтанного мовлення, динаміки лексичного складу, лексичного фону й вербального наповнення текстів різної тематики, фактажу для просторових інтерпретацій контекстуальних смислів. Автор доводить, що діалектні тексти характеризують як явище семантичне, а це актуалізує питання про лексичний склад і семантичну структуру лексем цього феномена, що має центральні (обов'язкові) одиниці й периферійні, а також кваліфікатори, які визначають тональність мовлення.

Тексти-спогади про політичні й суспільні події країни містять народнорозмовні найменування минулих часів, народну оцінку цих явищ. Тести, у яких оповідачі розтлумачують походження топонімів чи мікротопонімів, мають чітку структуру (топонім чи мікротопонім – слово-мотиватор та інтепретаційна частина), їх розглядають як текст у тексті. Вони мають ознаки мовної гри.

Якщо центральною одиницею лексико-семантично структури тексту є культурема, то в семантиці цих одиниць зосереджена вагома й актуальна культурна інформація, яка проливає світло на світобачення й ментальність народу. Такими є орнітономени та зоономени, прізвища, імена та по батькові визначних громадських діячів краю, найменування пам'яток культури та їхніх частин, лексеми, у яких денотат спільний для багатьох культур, а сигніфікати відрізняються важливістю й змістом культурної інформації. Такі тексти позначені семантичними, структурними, інтенційними, ситуативними, інтепретаційними, соціокультурними ознаками, що створюють певний колорит висловлювання, визначають внутрішню форму діалектного тексту.

Усе це свідчить про важливість системного опису й наукової оцінки лексичного наповнення діалектного тексту різної тематики як основи для вивчення ареальних виявів семантики спонтанного мовлення, динаміки лексичного складу, лексичного фону й вербального наповнення текстів різної тематики, фактажу для просторових інтерпретацій контекстуальних смислів. Актуальним також є створення темаріїв для

запису текстів у говірках з урахуванням місцевих етнокультурних особливостей, розроблення питальників для респондентів. Як міждисциплінарний феномен, діалектний текст має стати предметом наукового вивчення різних наукових сфер і напрямів.

Ключові слова: діалектний текст, кваліфікатор висловлювання, лексико-семантична структура тексту, лексичний маркер тексту.

Lexico-semantic structure of the dialect text

The article substantiates the importance of the lexical-semantic structure of a dialect text as a basis for studying the real manifestations of the semantic spontaneous speech, the dynamics of the lexical structure, the lexical background and verbal content of various texts, and factage for spatial interpretations of contextual meanings. The author proves that dialect texts are characterized as a semantic phenomenon, and this thing actualizes the question of the lexical composition and semantic structure of lexemes of this phenomenon, which has central (obligatory) units and peripheral ones, as well as qualifiers that determine the tonality of speech.

The article demonstrates that memoir texts about the country's political and social events contain colloquial names of the past (collectivization - driven into collective farms; decentralization – *razkullac'uvan'a*, hunger strike – *hololdovka*, etc.), popular assessment of these phenomena. Tests in which the origin of toponyms or microtoponyms is explained have a clear structure (toponym or microtoponym – a motivator word and an interpretive part), they are considered as a text within a text. They have signs of language play.

Key words: dialect text, lexical marker of the text, lexical-semantic structure of the text, qualifier of the statement.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. Діалектний текст усе частіше учені обирають предметом наукового вивчення, оскільки «дедалі очевиднішим стає значення діалектних текстів як універсального первинного джерела, що дозволяє описувати діалектні системи на різних мовних рівнях. У національних діалектологічних школах ставиться завдання створення корпусів діалектних текстів, при цьому важливе значення мають не тільки мережі населених пунктів, обсяг записів, уніфікація транскрипції, способи передачі полілогів та інші технічні питання, але й тематика» (Бідношия, 2013, с. 112). Наразі доведено, що «текст як цілісне утворення розширює горизонти діалектологічних студій і прогнозує роботу дослідника на міждисциплінарному рівні» (Романина, 2010, с. 231). Діалектний текст незамінний при поясненні значення екзотизмів,

ареалізмів, ендемізмів, його можна розглядати як окремий різновид тлумачення діалектизму, багате на факти джерело лексикографії, базу для розширення питальника для запису матеріалу тощо. Учені осмислюють також значення діалектного тексту як навчального ресурсу в освітній діяльності, зокрема лінгводидактиці (Литвиненко, 2020).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діалектні тексти як «особливим чином зафіксоване і збережене мовлення діалектоносіїв, з яким кожен охочий може ознайомитися і проаналізувати будь-якого часу» (Аркушин, 2011, с. 3), П. Гриценко називає простором «природної реалізації говіркових явищ», засобом «фіксації і збереження важливої для дослідників інформації про реальні процеси, що пронизують діалектне мовлення й говірки як одну з форм існування національної мови» (Гриценко, 2000, с. 15). Для лінгвістів важливо, що «у діалектному тексті відбито реальне співвідношення елементів говіркової структури, які вступають у незвичні, досі не фіксовані синтагматичні зв'язки» (Гриценко, 1996, с. 8). Дослідники обґрунтували також думку про те, що це знакове утворення «має когнітивно-прагматичну основу» і розглядається як «ретранслятор певного типу інформації» (Руснак, 2010, с. 396). Н. Гуйванюк підкреслює, що це миттєва вербалізація свідомості у формі мовної семіотичної одиниці, яка «відповідає прагматичній настанові комунікації» (Гуйванюк, 2015, с. 120). На основі діалектних текстів наразі вивчають релевантні для ареалу риси фонетичного, морфологічного, лексичного чи синтаксичного рівнів, динаміку мовної системи (Гримашевич, 2019; Делюсто, 2010; Делюсто, 2016; Мартинова, 2017; Колесников, 2015), номінацію побутових речей (Волошинова, 2021), етнокультуру (Бідношия, 2013; Гороф'янюк, 2015; Гримашевич, 2015), ментальні риси діалектоносіїв (Бігусяк, 2015; Колесников, 2015; Глуховцева, 2015), їхню культурну та мовну ідентифікацію, соціокультурні орієнтири тощо.

Мета статті – обґрунтувати значення лексико-семантичної структури діалектного тексту як основи для вивчення ареальних виявів семантики спонтанного мовлення, динаміки лексичного складу, лексичного фону й вербального наповнення текстів різної тематики, фактажу для просторових інтерпретацій контекстуальних смислів.

Для вирішення цих завдань ми використовуємо зіставний і дескриптивний опис зібраного матеріалу з елементами моделювання, прийоми внутрішньої семантичної інтерпретації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки текст нині визначають як явище семантичне, то тематика діалектних текстів і семантика лексем у ньому має стати одним з основних аспектів його вивчення. Саме тема спонтанного висловлювання, сукупність його мікротем певною мірою програмує структуру цього мовного феномена, наявність чи відсутність тих чи тих лексичних одиниць і їхню семантичну структуру, лексичний фон висловлювання та ін.

Не викликає заперечення твердження про те, що більшість діалектних текстів однієї тематики має сталі й змінні структурні і смислові ланки, зумовлені логікою викладу свідчень, часовою чи просторовою послідовністю подій, подібністю розповіді до типових літературних чи фольклорних текстів (напр., структурною подібністю народних оповідей до легенд фольклорного походження тощо) та ін. Якщо розповідь про власне життя діалектоносій може побудувати за зразком автобіографії (він називає своє прізвище, ім'я та по батькові, указує на батьків і рід їхнього заняття, згадує про братів чи сестер або говорить про їхню відсутність, подає характеристику навчання в школі, інших закладах освіти), то, описуючи сватання чи інші обрядові дії, мовець зосереджений на відтворенні особливостей агентивного, акціонального, реалемного, часового, просторового чи інших планів обряду.

Це спонукає нас до думки про те, що чимала кількість діалектних текстів побудована за певною моделлю, яку в науковій літературі кваліфікують як текстему. Згідно з ученням Є. Бартмінського, текстема є «абстрактним текстовим зразком», «надіндивідуальним, потенційно існуючим», «який в індивідуальному використанні (у висловлюваннях, у ряді висловлювань, що складають дискурс) може бути (як синтаксичні схеми) наповнений лексичним матеріалом різного ступеня стійкості» (Bartmiński, 1998, с. 18). У літературознавчій і лінгвістичній традиціях цю субстрактну інваріантну одиницю текстового рівня мови характеризують як таку, що має тему, композиційну структуру, набір лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних засобів та інтенційно-прагматичні особливості. «Текстема як віртуальна одиниця протиставлена актуалізованому тексту як її конкретній реалізації в мовленні [...]. У когнітивній лінгвістиці текстему розглядають у ракурсі текстового простору як модель, схему класу текстів, які містять ієрархічно організовані прототипні ознаки класу текстів (семантичні, структурні, інтенційні, ситуативні, інтерпретаційні, соціокультурні тощо) (ЛЄ, 2010, с. 718). У мовознавчій літературі під текстемою розуміють сукупність семантично та граматично поєднаних висловлень, що характеризуються «певним тематичним змістом, композиційною структурою, відбором лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних засобів та інтенційно-прагматичними особливостями» (Єщенко, 2009, с. 253).

Лексичне наповнення діалектних текстів тісно пов'язане з їхньою тематикою. У науковій літературі немає єдиної назви для цих одиниць. Найчастіше вчені оперують поняттям *лексико-семантична структура тексту*, під якою розуміють вербальні засоби мови, які демонструють єдність теми і мікротем, що виражена наявними в тексті найменуваннями денотатів, осіб, процесів, станів, їхніх ознак, пов'язаних у цілісний семантичний комплекс, котрий є моделлю ситуації, що реалізована мовними засобами цього тексту. Аналізуючи текст, Є. Бартмінський

виділяє в ньому кваліфікатори, які визначають жанрові і стилістичні ознаки, вони можуть бути піддані цілісній семантичній і комунікативній інтерпретації (Бартмицький, 2005, с. 290). І. Гороф'янюк використовує терміни *мовне втілення (життєвого шляху селянина)*, *лексико-семантичне поле* («голод») (Гороф'янюк, 2015).

На нашу думку, лексичне наповнення діалектного тексту певної тематики може мати центр, до складу якого входять номінації, без яких текст не матиме таких ознак, як архітектоніка, «його структурованість і системність, цілісність (когерентність – зв'язність, взаємопов'язаність), просторово-часова дискретність, об'єктивованість у тому чи іншому вигляді – писемному або усному; мовленнєвий масив, що складає лінійну послідовність висловлень, об'єднаних смисловим і формально-граматичним зв'язком, а в композиційному плані – спільністю тем і сюжетною заданістю» (ССЛ, 2012, IV, с. 16 – 17). Ці одиниці можна назвати лексичними маркерами, визначниками змісту і семантики діалектного тексту. Скажімо, текстема 'походження ойконіма (мікротопоніма)' має сталі й постійно вербально виражені структурно-смислові ланки, якими є назва населеного пункту чи його частини та слово-мотиватор, а також такі, що можуть мати імпліцитний характер, до яких відносимо мотиваційно-інтерпретаційну оповідь. У текстах цієї тематики мотиваторів може бути кілька, а інтерпретація походження назви більш чи менш детальною, що залежить від інтенцій діалектоносія, його вміння передати події, наявності чи відсутності інформації про цю реальність.

Загалом макротекст 'походження ойконімів (мікротопонімів)' – це культурний феномен, у якому закодовано інформацію про історію краю та його жителів, відображено вірування, традиції та погляди на життя діалектоносіїв. Сам ойконім чи мікротопонім як стиснутий текст не лише виконує номінативну функцію, а й є ключем культурного коду тексту: *буў х'лопе"ц' / о'там жи"ли // 'мати йо'го нагу'л'ала // йа за'була / йак йо'го з'вати / а в'ін слу'жиў // і о'то з'начит' в'ін на'чал'ни"ком йа'кимс' буў і наз'вали 'вин:ик // йо'го д'ід востп"таў / при"їшоў / во'на йо'го нагу'л'ала / при"їшоў чоло'в'ік йі'йі / ска'заў / ме'н'і не 'нуже"н / одне"си йо'го ў'р'ічку // а 'бат'ко при"їшоў та ска'заў / да'ваі с'ю'ди / ўси"но'виў йо'го 'бат'ко йі'йі і 'виго'дуваў / і 'виростиў / і ў'арм'іу в'ідп'равиў / і ўсе / і в'ін там по'гиб / і це йо'го хва'м'іл'йа 'вин:ик / і 'наша 'вули"ц'а 'вин:ик // (Записано від Дулі Олександрі Федосіївни 1915 р. н. у с. Танюшівка, Луганська обл.).*

Отже, мікротопонім *Винник* антропонімного походження. Його можна розглядати як текст у тексті, адже в конкретній мовній спільноті походження цієї власної назви відоме всім, тому текст не позбавлений елементів гри, коли мовець і слухач володіють інформацією одного змісту і усвідомлюють локальність її поширення, від чого комунікування набуває відтінку театралізованого дійства, грайливого характеру навіть при наявності мовців, які не володіють інформацією про мотивацію

і походження мікротопоніма. Це сприяє створенню особливої конотації повідомлюваного, яке набуває відтінку іронії, жартівливості чи таємничості: *йа ч'ула таку істор'їю назван'яа нашого сила // коліс' пол'с'кий пан Че"рн'аўс'кий захва"тиў' силоюу сил'ан і зас'тавиў на 'ного работат' // пан цей буў' дуже жистокій / за 'самий малий проступок в'ін биў' л'удей нагайкамі / було шо й 'до сме"рт'і // сил'ани бросали своїй доміўки і т'ікали ў л'іса / мстили пом'иш'ч'ику // йім ніч'ого ни оставалос' / йак разбоїн'іч'ат' і з'рабит' бага'ч'іў // за це йіх і прозвали разбоїники-войеводи / а сіло откуда во"ни були // Войеводс'ке // ну ти не" б'їс'а / не" б'їс'а // ми не" та'к'і / а'бо та'к'і 'чериз одно'го // кс'тат'і / 'зараз у нас ў силі Че"рн'аўс'ких б'іл'и ди'с'атка дво'р'іў* (Записано від Вірченко Катерини Федорівни 1958 р. н. у с. Восводське, Луганська обл.).

Діалектні тексти про походження та історію виникнення сільських прізвиськ також мають чітку структуру, що дозволяє в тексті 'походження прізвиська' виділити такі смислові та структурні частини: прізвисько, слово-мотиватор, мотиваційно-інтерпретаційний текст, додаткові свідчення про особу, якій дали якесь прізвисько, про наратора тощо. Обов'язковими є перші дві частини. Інші можуть бути або відсутні, або мати різний ступінь деталізації. У мотиваційному тексті зазвичай подано широку палітру свідчень про особливості ментальних рис, традицій, вірувань, уподобань мовної спільноти. Мотиваторами сільських прізвиськ можуть бути власні назви (ім'я батька, матері, прізвище, зменшено-пестлива форма імені носія прізвиська, прізвища відомих акторів, назви радіо- чи телепередач) або загальні назви (найменування птахів, тварин, будь-які апелювати чи похідні від них прикметники, лексеми, уживані в дитячому мовленні, діалектизми, штучно створені слова та ін.). При створенні прізвиська відбувається метафоричне переосмислення значення апелювати. «Макротекст 'прізвисько' є синтезом тематично-змістового, прагматичного та функційно-стилістичного чинників» (Глуховцева, 2020б): *жиў у нас 'В'іт'ка П'итух / 'ж'інку називали П'иту'шиха / і доч'ку називайут' так / а н'ішло це от йо'го фа'м'іл'її / ізна'ч'ал'но в'ін буў' П'еўн'еў / а коли жи'ниўс'а / ўз'аў фа'м'іл'їю 'ж'інки / Ст'р'ел'н'ік / а ў і'тог'і до 'самої с'мерт'і і йо'го / і 'ж'інку називали П'иту'хами* (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р. н. у с. Зайцеве, Луганська обл.).

Центральною лексичною диференційною рисою текстами 'колективізація' є репрезентація найменування самого явища (*зга'н'ати ў кол'госпи*), накопичення назв худоби, домашнього начиння, майна, яке добровільно здавали в колгосп чи вилучали, якщо селяни чинили спротив; маніфестація номінацій негативної оцінки дій односельчан, які створювали колгоспи. Периферійними є риси, у яких вербалізовано час, коли створювали колгоспи; представлено характеристику особливостей господарювання в новостворених господарствах (Глуховцева, 2020а).

У діалектних текстах зазвичай відображено онтологічний (буттєвий) і гносеологічний (пізнавальний) аспекти проблеми, що порушена у висловлюванні. Важливими також є власне лінгвістичний (вербальне вираження об'єкта), психологічний та прагматичний (спрямування на реалізацію наміру автора).

У текстах про одяг важливими є лексеми, якими діалектоносії номінують одяг і його частини. Природно, що тексти, записані в різних ареалах, різних говірках навіть одного ареалу, у різний час мають неоднакове вербальне наповнення. Такі одиниці розглядаємо не лише як лексичні відповідники, що функціонують у різних діалектних системах для позначення тієї самої реалії, а й як культурні маркери говірки певного часового відрізка. Отже, лексичному наповненню діалектного тексту властива передусім часова й просторова маркованість, що відображає культурні традиції ареалу. Крім того, у тексті зазвичай є кваліфікатори, які визначають тональність мовлення, його колорит. У процитованих далі текстах це зменшено-пестливі форми слів, якими респондентки передають їхні теплі почуття від спогадів про дитинство, створюють атмосферу позитивних вражень від першого дня шкільного життя. Це також вигуківі сполучення слів, що виражають почуття малих школярів. Увага до кожної дрібниці, можливо, надмірна деталізація подій передає, наскільки малим дівчаткам було важливо мати нове й красиве вбрання до школи: *а йак у'же ў ш'колу йа йшла / то од'аг'ли ме^нне ў но'ву / суке^н'ку / на / голову че^р'вону / биндо^чку пок'лали / з но'вен'кого домо^т'каного полот'на по'шили ме^н'і тор'бинку / шчоб бу'ло ку'ди бук'вари^е'ка пок'ла^сти // ої / леле мо'йа / леле / йа'ка йа бу'ла шчас'лива // т'іл'ки т'рохи обжи^е'лас'а / а тут // в'ї'на // (Записано від Образенко Ніни Денисівни, 1925 р. н. у с. П'ятигорах, Київська обл.); *йа / дуже хо'т'іла скор'іше п'іти ў ш'колу // а ми'н'і шче не^н було с'ім год // от / первого / вере^с'н'а ўсі йдут' у ш'колу / а йа п'лач'у / шо ме^нне до ш'коли ни ве^н'дут' // мати ди'вилас'а на мене / ди'вилас'а і каже / а ти йди са'ма // йа б'ігом поб'ігла / шоб ус'н'ит' / приб'ігла / вил'ізла на забор і си'жу / а д'іти ўс'і красиво ўд'агнен'і / д'ї'чатка ў б'їлен'ких хвартуш'ках / коричневих плат':ач'ках / х'ворма та'ка була / бан'ти б'їл'і на голо'ві / б'їл'а / кожного класу ўчите^н'л'і нар'ажен'і кра'с'иво / шос' своїм / учн'ам / кажут' // а йа си'жу на забор'і ў стар'ому ўд'іта / хусткойу / запнута // л'єнти ў / косах стар'і / че^р'е'вики стар'і / пок'ри'єн'і // зл'ізла йа із забору і п'ішла до'дому // хаї йї грец' т'ї ш'кол'і (Записано від Горобець Ніни Іванівни 1952 р. н. у с. Мирне, Сумська обл.).**

Тексти демонструють, що одяг школярів значною мірою залежав від статків батьків і від часу, про який ідеться в тексті, а також від ареалу, який презентує респондент. Ці відомості, зумовлені прагматичними намірами мовця подати достовірну інформацію, мають соціолінгвістичний характер: *О. С.: у / чому хо'дили ў ш'колу? / проши'вали ши'нел'і / ме'н'і по'шили с ши'нел'і / курто'чку // з йа'коїс'*

т'р'анки сумку пошили / тоді чорнил'ниц'а була // А. І.: розлив йі'йі / дома полу'ч'іу // с'ч'ого могли / з'того й'шили // шили ка'лош-і // О. С.: це п'іс'л'а воїни // А. І.: ма'тер'ійі було ба'гато / з ма'тер'ійі шос' с'т'іл'і'пайут' // О. С.: а ў'мене ма'ти са'ма т'кала / са'ма шила / о'тим к'расила / бузи'нойу // ви'ходило чорнил'ного ц'в'ета // А. І.: с'в'ітле / с'в'ітлого // а тоді пошили пла'т':а / ми та'к-і рад'і були с:е'ст'роіу (Записано від Рубан Антоніни Іванівни 1938 р. н. і Грибенюк Олени Степанівни 1939 р. н. у смт Біловодське, Луганська обл.).

У розповідях про диких птахів особливого значення набувають орнітономени, які самі по собі є культурами, у котрих закладено інформацію про зовнішній вигляд птаха, звички, особливості поведінки, значення для навколишнього середовища, ставлення членів мовної спільноти конкретного населеного пункту до нього чи загальне уявлення про птаха на терені України, повір'я, прикмети, легенди, пов'язані з ним. Лінгвокультурему називають базовим поняттям лінгвокультурології, основною її одиницею. У найзагальнішій дефініції цього терміна відзначено, що це мовний знак, який включає у свій зміст культурний компонент. Л. Мацько підкреслює, що лінгвокультурологічний аналіз передбачає з'ясування змісту термінологічного поняття лінгвокультурем як таких мовних одиниць тексту, «у семантиці яких зосереджена вагома й актуальна культурна інформація» (Мацько, 2014). У науковій літературі ці одиниці називають по-різному: мовно-естетичні знаки національної культури (С. Єрмоленко), мовні знаки культури, етнокультурний концепт, знак етнокультури (В. Жайворонок), знак національної культури (В. Калашник), лінгвокультурема (Ф. Бацевич). У діалектних текстах про диких птахів репрезентовано загальну інформацію (важливу для людини) про зовнішній вигляд та особливості поведінки, харчування, полювання птаха тощо. Буттєвий і пізнавальний аспекти спонтанного висловлювання діалектоносія мають важливе значення для уявлення про ставлення людини до цього птаха. Водночас не менш цінною є інформація про давні перекази про походження птаха, традиції ставлення до цього представника фауни, символіку птаха і його назви, що проливає світло на ментальність народу, напр.: *бу'сол по'ходить' в-ід л'у'дини // ко'лис' 'дуже 'давно Бог з'і'браў вес' гад у м-і'шок і да'іе чоло'в-ікові / на цей м-і'шок / 'каже Бог до чоло'в-іка / одне'си до 'мор'а і ўк-ін' йо'го у 'воду // о'но йак не'с'тимеш' / то не' розв'язуї і не' див'ис' у м-і'шок / не'си со'б-і / ш-ч-об і не знаў ти / ш-ч-о там йе // їде тої му'жик з 'м-іхом до 'мор'а / 'хочец':а / поди'витис'а // йак то 'можна / 'буду не'сти на со'б-і і ш-ч-об йа не знаў / ш-ч-о йа не'су? чо'го там бо'йтис'а? за'л'ану // розпус'тиў 'того 'міха // гад і пол'із / і пол'із з 'н'ого // а Бог і 'каже 'тому чоло'в-іков-і / не хт'іў ме'не с'лухати / пус'тиў 'гада по ўс'іх у'с' удах / їди ж та зби'рай // от тоді й стаў тої му'жик 'бусолом // (Зписано від Тельки Долени Іллівни 1932 р. н. у с. Чемуза, Хмельницька обл.); Ластівка вважається божою птицею. Вона віщує добробут, щастя. Зруйнувати гніздо ластівки – великий гріх. На*

обличчі винного можуть з'явитися веснянки. Якщо ластівка звляла гніздо під стріхою, то не можна його руйнувати, бо в цій хаті буде велике нещастя. Ластівки бережуть двір од злих духів. Гніздяться тільки в добрих людей (Записано від Крамаренко Ольги Вікторівни 1936 р. н. у с. Максимівка, Луганська обл.; розповідь літературно оброблена).

Спостереження за поведінкою птахів та уявлення людей про їхню незвичайність відображені у прислів'ях, приказках і прикметах: *де ластівка не літає, на весну додому прилітає; якщо ластівки весело щебечуть – буде ясна погода; коли ластівка прилітає, то весна уже входить у свої права, а зима відступає; якщо гніздо ластівки зруйнувати, то потім розгнівана пташка на крилах принесе вогонь і підпалить хату; у квітні ластівка день починає, а соловей кінчає; ластівки вилітають – годину обіцяють; Благовіщення без ластівок – холодна весна; прилетіли ластівки – поспішай закінчувати сіббу; якщо горобці й ластівки гніздяться з північної сторони будівлі – на жарке літо; ластівки ввечері літають високо – завтра буде ясна погода, а якщо низько – хмарна; ластівки, літаючи низом, граються – на дощ та вітер; високо в небі в'ються ластівки – утримається ясна погода.* Таке ставлення до птахів, тварин, усього навколишнього світу пояснюють віруваннями українського народу. І. Нечуй-Левицький підкреслює: «Пантеїстична релігія дає широке місце для народної поезії, вона сповнює весь світ, небо й землю богами, дає життя в фантазії чоловіка нервовій натурі, дає мисль, язик, голос зорям, сонцеві, місяцеві, лісам, квітам, птицям, звірам» (Нечуй-Левицький, 1993, с. 67): *Гал'ки / со'роки / а шо то ле^uлеки л'і'тайут' / дик'і ву'т'ата / дик'і гуси // на п'тах'і'у у нас не по'л'уйут' // во'рона кра'де ву'т'ат // а горо'бец' в'ін бе^uзв'редний / йак'шо си^eп'неш' кур'ам і в'ін по'йіс'т' / то ж там со'йашни^eки ви^eй'дайут' та пше^uниці'у / во'ни са'м'і со'б'і добу'вайут' // ласт'і'ука / це с'в'а'та / во'на жи^eве т'іки там у са'райах / у курни^eках там // не^uнада до них л'ізти / бо можут' п'ідпалит' хату там // шпак в'ін же то'же ш'коди не^uробе / там йа'году йа'кус' кл'у'йе // хаї кл'у'йе / йак ба'гато / їс'ім х'вате // грак же може то'же п'тичку їз'ат' / чи кур'ч'атко / чи ву'т'атко то'же ж'може їз'ат' грак // та і со'рока ж та'ка / йак і грак // во'на ж бе^uре і йа'й'а // гра'ки ж хот' т'іки кур'чат бе^uрут' // про зо'зул'у з'найу / шо во'на о'це ж йа'й'ечка п'ідки^eдає у ка'жде гн'із'дечко / а са'ма ж во'на не^uви^eсижує // а так во'на ж ш'коди не^uробе // сич вс'із'да кри^eчит' / «худо тут / худо тут» / та о'це с'к'іки ро'били / так од'но / пад'лука / на х'верм'і кри^eч'а'у / йак те^uл'ата з'дохли / так кри^eч'ит' / йак ч'ор'т'ака // та ми і за себе з'найе^uм / йак по де^uс'атку ви^eт'агували / сич / па'гана п'тиці'а //* (Записано від Батенко Анастасії Іллівни 1942 р. н. у с. Півнівка, Луганська обл.).

У переказах про птахів висловлено ставлення людини до кожного птаха, подано оцінку поведінки і звичок. Цю функцію виконують текстові кваліфікатори *бе^uзв'редний, св'а'та п'тиці'а, ш'коди не'робе, так кри^eчит' / йак чор'т'ака, па'гана п'тиці'а*; слова-денумітиви. Конотація

тексту залежить від ставлення мовної спільноти до птаха. Та частина тексту, у якій ідеться про птахів, що не шкодять людині, має меліоративне забарвлення. У тій частині тексту, у якій ідеться про птахів, до яких людина ставиться негативно, вжито пейоративи.

У текстах про свійських тварин і птахів центральне місце займають зоономени та орнітономени і найменування страв, які готують із використанням молока корови, м'яса тварин і свійських птахів. Діалектоносії звертають увагу на їхнє господарське значення, оцінюють господарську важливість кожної тварини, свійського птаха (*корова – годувальниця, кінь – помічник у всьому, гуси – роботяги, самі собі їжу добувають, качки – ліниві, ждуть готового; вівці дають вовну; без курки як без рук*): *ко'рова бу'ла в у'с'і дн'і і во ўс'і ўр'ем'е'на году'вал'ницею // з'начи'т' у'наш'ій с'ім'їі так йак роз'казувала 'бабушка / ў голо'доўку 'дуже ба'гато по'мерло / 'чере'з шо / 'чере'з те шо була ў'краде'на ко'рова // а ў тих / ў 'кого ко'рова була збе'реже'на / з'начи'т' 'мен'ше і повими'рало ў с'ім'їі // із ко'рови / йак ўже ска'зала шо була году'вал'ниц'а / моло'ко до'їли і соби'є'рали ве'ри'шки / по'том заки'с'ли'али йо'го / н'е / наобо'рот / заки'с'ли'али / соби'є'рали ве'ри'шки і от:оп'ли'али сир // ну шоб'н ха'роший сир от:оп'ит' / 'нада було п'равил'но зро'бити / заки'слит' моло'ко / шоб'н во'но отсто'їалос'а на 'холод'і / 'пот'ім ў 'хату ўне'с'ти / шоб'н во'но с'кисло і от шоб'н во'но хара'шо так ў'жар'іло // ту'д'і с'нова 'вине'сти йо'го над'в'ір // ў каст'р'ул'і вили'є'вали моло'ко і н'е ў чугу'ни / вили'є'вали ў чугу'н / ча'вун п'рав'іл'но 'буде / і 'тоже во'но с':ідалос'а і с'тавили ў п'іч' // (Записано від Шаповалової Надії Андріївни 1930 р. н. у с. Покровське, Луганська обл.).*

Значне семантичне навантаження в тексті мають дієслова, якими номіновано дії господарів, котрі утримують свійських тварин і птахів, заготовляють фураж, будують хліви: *де'р'жали хо'з'аїство / ку'реї де'р'жали / гу'сеї де'р'жали / ву'т'ат де'р'жали // ко'рову де'р'жали / ўс'іг'да ў нас була ко'роўка / без ко'рови ми не жи'ли // ў са'райі ўсе це було // ко'сили 'с'іно ру'ками / во'зили 'тоже ўсе ру'ками // ўсе ро'билос'а і но'чами ро'били / 'тошо ўден' 'н'іколи було / ўден' ўс'і на ро'бот'і були // 'ж'інка на ро'бот'і / йа на ро'бот'і // во'на ро'била до'їаркоўу / йа на т'рактор'і / о'такто було // ко'рову де'р'жали / те'л'а де'р'жали // (Записано від Маничко Миколи Андрійовича 1940 р. н. у с. Ольшани, Луганська обл.); та ди'р'жали // і ко'рову ди'р'жали / і 'т'олок ди'р'жали / і о'вец' ди'р'жали / і гу'сеї / і ву'т'ат / ўсе де'р'жали // де 'м'істо було / там і де'р'жали / то ў са'райі / то приго'ражували та'ке // ву'т'ата ўс'іг'да так за 'хатоўу була заго'родка й 'гуси // (Записано від Головка Любові Василівни 1937 р. н. у с. Шахове, Луганська обл.); ну ст'ройали ж ў 'каждого ў дво'р'і були са'райі / сп'іц'і'ал'н'і / дл'а ку'реї / дл'а сви'неї / дл'а ко'рови // це ўсе було ў 'каждому дво'р'і / це 'нужно було / ў 'каждого ўсе було // це шч'ас од'н'і 'кури 'держут' / а 'ран'ше були і ко'рови / і те'л'ата / і дл'а ўс'ого було 'м'істо // спе'ц'і'ал'но са'рай ст'ройі'є'са / о'це йа ст'ройу са'рай і 'думайу / о'це мен'і дл'а ко'рови 'буде /*

це дл'а те^лл'ати // там ішч'е і ста^ночок ^лб'іл'а ко^рови дл'а ма^нен'кого те^лл'атки // то^д'і д^ругий са^раїчик для ^лб'іл'ших те^лл'ат // це ўсе ха^з'аїін ст^ройіі ў дв^ор'і / шоб ў ^лн'ого ўсе бу^ло // так йак х^вермер ст^ройе ўсе (Записано від Грибенюк Олени Степанівна 1939 р. н. у смт Біловодське, Луганська обл.).

Якщо назви свійських чи диких тварин або птахів вжито як прізвисько для односельців, то їхнє значення і культурна конотація змінюються, набувають зазвичай метафоричного переосмислення, ознак пейоративу: Ко^рови / так драж^нили Ол[']шанс'ких // це так'і не^нповорот^к'і / ог^р'ад'н'і ^лл'уди / норо^улів'і // а^бо Ко^н'і / на^порис'т'і // Ін[']дики / бун^д'уч'н'і (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни 1948 р. н. у с. Зайцеве, Луганська обл.).

Іноді конотацію апелятива перенесено на антропонім, тоді внутрішню форму новоутворених власних найменувань людини створюють окремі компоненти семантики апелятива, перенесені в іншу денотативну сферу: Со^ва / ^лСови // во^ни з^л'і / тем^н'і ^лл'уди // п'ід ч'ас во^ни во^ни ст^али пол'іцаїами // ба^гато ^лл'удеї отп^равили ў Гер[']ман'їйу / ба^гато ^гор'а прине^сли ^лл'уд'ам // йїх і про^драз[']нили ^лСовами // со^ва то ї ^лмудра п[']ташка / ^лзараз пишут' / шо со^ва це ^лмудр'іс'т' // а живе во^на ўно[']ч'і / дн'ом спит' / ўно[']ч'і во^на ї пол'уїе / і ўсе ^лробит' / во^на ск[']ритна т[']ака п[']ташка // Полу[']л'ах'їў Лелеками драж[']нат' // ч'о[']го? / в'ін та[']кий ви[']сокий ^лдуже / худий // і так бу[']вайе / шо ото ста[']їе в'ін на одну ^лногу і сто[']їїт' на од[']н'ї но[']з'і / йак лелека / ото то[']б'і ї лелека //

Ш'ч'урами драж[']нат' Ше[']ўч'енк'їў // ш'ч'ури / це п[']ташки та[']к'і / на вид во^ни по[']хож'і на ^ллас'т'їўку / а за ха[']рактером во^ни па[']ган'і / з^л'і п[']ташки // жи[']вут' во^ни у к[']руч'і // ў Ол[']шанах там к[']руч'і їе / йак с'т'їна та[']ка г[']лин'ана // ш'ч'ури ви[']доўбуїут' там ^лнори / і там жи[']вут' // в ус'їх цих Ш'ч'уриў хати сто[']їали над к[']руч'ойу //се[']стра мо[']їа в'їри з[']нала Та[']раса Ше[']ўч'енка // їа ўсе про[']сила їїї / шоб во^на ме[']н'і йо[']го не[']ре[']пи[']сала // та так і п'їшла во^на на тої с'в'їт // ти там поді[']вис'а ў комп'їуте[']р'і / мо[']же / з[']наїдеш // так от їе ў Та[']раса Ше[']ўч'енка в'їри / де в'ін пи[']ше / шо поїед[']налис'а ш'ч'ур і ^ллас'т'їўка // ш'ч'ур / зла п[']ташка / а ^ллас'т'їўка ^лдобра // ото ми з Ол[']шанс'ким жи[']ли йак ш'ч'ур і ^ллас'т'їўка // се[']стра так нас нази[']вала // в'ін ш'ч'ур / а їа ^ллас'т'їўка // ото ота при[']рода / по ^лмате[']р'і / Ше[']ўч'енко / во^ни не[']добр'і ^лл'уди // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни 1948 р. н. у с. Зайцеве, Луганська обл.).

Назви тварин і птахів нерідко є образними конкретизаторами фразеологізмів. Тоді ці культуремі стають носіями негативної чи позитивної конотації, що залежить від змісту висловлювання: у ^лмене ^лноги бол'ат' / то їа до п'їятого ета[']жа ^лпоки доїду / то три а^бо ї ч'отир'і ^лрази по[']стойу / на д[']ругому по[']стойу / на т[']рет'ому / на че[']т[']вертому / і т'їл'ки то[']д'і до[']лаз'у до п'їятого / а Ла[']риса п[']ташкойу на п'їятій зле[']тит' і сто[']їїт' / с'м'їїец':а // (Записано від Дзюби

Василя Петровича 1936 р. н. у с. Засулля, Полтавська обл.). Тут вислів *зле^м т'іти п'ташкою* означає 'легко, без напруги'.

У фразеологізмах-порівняннях символіка назв птахів заснована на їхніх реальних властивостях: *м'ї син дуже л'убит' сво'їу ж'інку // то ў його ўсе на ли'ц'і на'писано // йакшо во'ни не^м по'лайалис'а / то в'ін лас'т'їукою пурхайе / солоўїем зали'вайе'а / голубом вор'коч'е б'іл'а ўс'іх / а йак же по'лайалис'а / то сидит' надутий / йак сич' // то йа ўже бач'у по настро'їен'їу / шо ў них робиц'а* (Записано від Сліпченко Віри Миколаївни 1949 р. н. у с. Мирне, Сумська обл.). В.Ужченко, пояснюючи фразеологізм *кивати головою як корова в Спасівку* 'постійно, часто (кивати)', зауважує: «Спасівка випадає на кінець літа, і мухи надзвичайно злі, бо їм скоро помирати» (Лов). Насправді мухи готуються відкладати яйця, їм потрібна кров, а тому вони в цей час особливо кусючі» (ФСССГД, 2013, с. 137).

Мовними засобами вираження змісту діалектних текстів про церкву (руйнування церкви) є найменування церков, їхніх частин, назви матеріалу, з якого була збудована споруда, уживання однослівних і описових кваліфікаторів (*красива, й близько не було такої церкви*): *красива була ц'ерква / о'це луч'е ч'їм у Б'їло'луц'к'і // о'це де ви жи'ве'те / так дом'їки ц'ї / там була о'града / з'найеш' й'а'ка / к'їрп'ї'ч'ами було с'їл'ї'катни'єми там / а ц'ерква це ў са'ду була // то'д'ї мо'роже'но з'найеш'те й'а'ке було? / може во'но і з'араз'є // та'к'ї кор'жи'єки і ў бу'маже'ч'ках / та'ких / н'ежних / і то нам купу'вали мо'роже'но / то'д'ї там були ка'чел'ї // й'армарка була // та шо ж о'це ў ц'еркв'ї йа по'мн'у / а йа там н'ї'чого не з'найу / чи йа с'п'ї'вала чи н'ї // а ў Б'їло'луц'к'і й'їзди'єли ми не^мчатат' мат'їр і чо'ло'в'їка не^мчатала // так там ко'нешно / там ха'роша то'же ц'ерква // розма'л'ований хрест зо'лотий / а там йа там н'ї'чого не^м по'мн'у та'кого / а то б'їл'а ней'ї хо'дили / загл'а'дали / в'їкна б'или та'к'ї ж хул'ї'гани / розби'євали ўсе // а то'д'ї з'найеш'те / пер'ед во'їно'їу / во'ни ро'з'о'рили // так у Б'їло'луц'к'і по'стро'їли клуб / (Записано від Бугаївської Марії Данилівни 1924 р. н. у с. Танюшівка, Луганська області).*

Іntenції автора в діалектних текстах про церкву виявленні в тому, що респонденти зазвичай із відчуттям святості ставляться до обрядових процедур священників, але відзначають свою необізнаність у цьому через відсутність церкви в селі й заборону ходити до храму в роки радянської влади. Це репрезентовано в ситуативних розповідях про відвідування церкви: *йа о'дин раз с'в'а'тила / шч'є була ма'лен'кою / ба'бус'а заб'рала ме^мне до себе ў Пок'роўс'к / і ми при'їш'ли / там ц'ерква була ў Пок'роўс'ку / а ми ж^м ў Нико'нор'ї'к'і / ў нас не^м було ц'еркви // при'їхали туд'а і ўже зош'ло / було ўже дв'ї'нац'ат' ча'соў // в'їшоў п'їп / йа ж не^м пон'ї'майу / шо то / де дл'а ч'ого / с'час йа ўже з'найу шо йак / де до ч'ого / в'їн в'їшоў / т'їки н'ачаў от'ї'їейу лам'паточкою п'ихкат' о'то дим'ком / так красн'ї йак нас'кочи'єли на кон'ах / че'р'вона ар'м'їя / і йак розог'нали нас / хто ку'ди т'ї'каў при со'в'єц'кої в'лас'т'ї //*

і нас розогнали / і ми пішли ў цу сторону і нас закрили ў пус'ту хату / пус'та хата там йа'кас' сто'йала і нас ўс'іх ту'да за'нали і ска'зали си'д'ім' тут // (Записано від Українцевої Ніни Григорівни 1932 р. н. у с. Новониканорівка, Луганська обл.).

Соціокультурні аспекти проблеми представлені переказом власних уподобань та особистісною інтерпретацією згадуваних подій, їх оцінкою: *а то'д'і була 'церква / 'л'уди і'дут' ў 'церкву мо'лиц': 'а // це ўсе було ни'лохо при'думане // п'росто ў л'у'деї ў при'вичку 'в': і'шло // (Записано від Лимар Софії Павлівни 1928 р. н. с. Новий Донбас, Луганська обл.); а те'пер 'зараз там 'церква / одр'імон'т'ірували 'церкву / кра'сива та'ка сто'йт' // з у'с'іх сел с'у'ди 'ход'ат' 'бабушки на мо'леб'ін' / у 'церкву йа не' хо'д'у / не' з'найу йа / ч'о'го // ч'і 'може не' в'іруйуч'а // (Записано від Скороход Катерини Олексіївни 1943 р. н. у с. Риб'янцеве, Луганська обл.).*

«В окремих населених пунктах ареалу збережено сюжети про будівництво церкви. Вони позначені вірою в те, що місце, де була побудована церква в селі, – святе місце. Так, скажімо, у с. Булавинівка Новопсковського р-ну старожили переказують, що, за спогадами їхніх пращурів, церкву будували дуже ретельно. Вozами звозили цеглу. Якщо в якомусь із них було знайдено розбиті цеглини, то з цього вoза будівельний матеріал уже не використовували, щоб у приміщенні церкви була сприятлива аура. У цементний розчин вбивали яйця, які збирали в людей з усієї округи й привозили сюди вoзами. Намагалися яйця доставляти цілими. Биті яйця не використовували. Як бачимо, ці тексти демонструють ретельне ставлення пращурів до будівництва святині як осередку культури» (Глуховцева, 2020в, с. 211). Отже, будівництво храмів селяни сприймали як магічне дійство, позначене дотриманням окремих прикмет згідно з традиційними віруваннями. Святість цього дійства, з одного боку, лексично не виражена, але показана завдяки деталізації дій будівельників, згуртованості усієї спільноти, що брала участь у зведенні споруди. Колективна одностайність, відповідальність при доборі будівельного матеріалу характеризує селян як істинних християн. З іншого боку, словосполучення *бита цеглина*, *бите яйце* набувають особливої конотації як такі, що їх не можна використовувати під час зведення храмів, бо ці денотати є носіями негативної енергетики.

Особливими деталями в спогадах про руйнування церков позначені сюжети про зняття хреста й дзвона: *У се'л'і була 'церква / йа'ка з'валас' ім'ям Івана Купала / але й'йі зне'сла вода / ка'зали / шо засну'ваў й'йі Бут'коў Іван / по'том побуду'вали но'ву / П'етра і П'авла // у ре'вол'уц'ійу зн'али коло'кол'н'у // (Записано від Войтенко Марії Йосипівни 1911 р. н. у с. Підгорівка, Луганська обл.).*

Руйнували церкви, за спогадами старожилів, люди, які входили в актив: *ў акт'іў ішли б'ід'н'іш'і // а ў 33-му во'ни пер'в'і і по'мерли / і й'ім при'ш'лос'а те // було с'в'атку'вали паску ми // а во'ни, комсо'мол'ці / факелами / пона'мотували тр'ап'ки / ў ма'зут пови'мазували / і тут*

ход'ат' з охрестами кругом церкви // а церква була огорожена крас'иво // с'т'енка здорова була / а вони моталис'а тут / н'іс'н'і рад'анс'к'і с'п'івали / мат'укаліс'а / сво'є шество робили прот'їу рел'іг'ійі // хрести // одно'го нашого / була вин'їс'кого / найн'али / і в'ін пол'із на ц'у висоту і позн'імаў // а тоді з церкви зробили клуб (Записано від Бахмета Павла Федоровича 1917 р. н. у с. Булавинівка, Луганська обл.).

У наративах респондентів нерідко виділяємо мікротеми, у яких ідеться про те, як склалася доля людей, які погоджувалися знімати хрест чи дзвін з церкви. У с. Нещеретове стверджують, що чоловік, якого після цієї події прозвали Гудзь, замерз (д'іло було з'їмоу), у с. Волкодаєво – утопився, у с. Новобіла – захворів і помер, у с. Олексіївка (поблизу смт Білокуракине) – йому відібрало ноги. У с. Піски (поблизу Новопскова) переказують такі події: церкву розвалили даўно / там потом склад буў / а позже вона просто стояла посе"ред се"ла // і одна молода пара стала кататис'а ў се"редин'і церкви на мотоцикл'і // не"доўго це було / бо вони ўско"рах розбилис'а // от стали ка"зат' / що церкву треба розвалит' / шоб не" було й'їі ў центр'і се"ла // і на"чал'ство п'ідговорило мужик'їу / і т'і п'ід'ірвали церкву // так шо характерно / н'їх'то з них сво'їейу с'мерт'у не" ўмер / у"же не"ма н'і тих / шо п'ідривали / н'і тих / шо це орган'їзували (Записано від Нехайлової Тетяни Федорівни 1962 р. н. у с. Піски, Луганська обл.).

Отже, тексти про руйнування церков репрезентують чимало мікротем, що актуальні для тих, хто згадує про часи зведення та знищення церкви в їхньому населеному пункті, а також порушує питання про віру жителів краю у святість усього, що пов'язано з вибором місця, де розміщена церква, зведення самої споруди храму, будівлею церкви як пам'ятки культури. Руйнування храму діалектоносії засуджують, що пов'язане з сюжетами про Божу кару для всіх, хто був до цього причетний. Про ці події діалектоносії згадують неохоче, навіть бояться переказувати їх.

У спогадах про відомих громадських діячів, визначних людей краю центральною ланкою лексичного втілення змісту є прізвища, імена та по батькові знакових постатей для української культури, назви сфери їхньої діяльності, у які вони зробили значний внесок. Це символічні лінгвокультуреми (символіко-предметні), тобто мовні знаки, що мають культурний зміст, виражають особливості світобачення національної лінгвокультури й сприймаються в суспільстві як символи. На Луганщині тривалий час (сім років) жив і працював Б. Грінченко. Спогади про нього зберігаються до цього часу: Попоў В'іктор д'ад'ко м'її / п'ідска"заў ме"н'і / шоб йа к"нижку хорошу ўз'ала // з"начи"т' / це" було ў тисач'а де"в'а"цот сороковому роц'і з'їмн'его ў"р'ем'а // йа при"шла до йїх і поздрасувалас'а / по"сид'їли / побалакали // а вони теж ў Оле"к'с'їїїк'і жили // вони на Ісаково / од:'ел'ен'їїе було / да / і ска"зала / шо йа при"шла до вас / да"їте" ме"н'і йа"койі небуд' к"нижки почи"тат'

хорошій // а в ін і каже / ех / приїшла б ти за трицятих роки / коли нас не розкулачили / у нас була багатейша бібліотека / а де ви набрали / це ж сільська м'єсно-т' // а у нас у гостях / у особ'єно-т'і у л'єтн'єйє ур'єм'а буу Гр'інчєнко // так їа думайу / пов'ід'імому в ін їім завозиу оц'у л'їте'ратуру / їа'ка у їїх була // не'т'їки Гр'інчєнко / у їїх була і дру'га л'їте'ратура / отдавали ме'н'ї // і в ін ме'н'ї дау по Гр'інчєнку // ме'н'ї було інте'ресно за Гр'інчєнка // і в ін ме'н'ї дау к'нїжку тод'ї шче / «П'ід тихи'єми вєрбами» / «Сєрєд темної 'ноч'ї» і «Сон'ач нїї пром'ін'» // оцє три к'нїжки // д'ад'а ме'н'ї розказау і д'ад'а п'ідтвердиу / шо була о'тут прот'їу / з'начи'єт' / Ал'єкс'єйєуки / возлє кол'хоза Ал'єкс'єйєука тод'ї / стоїт' скел'а // у ц'її скел'ї були з'роблєн'ї так'ї ступн'ї / вих'їд на скел'у // і там була та'ка площ'чадка // і вот на єту площ'чадку вїходи'єли пан Ал'чєу'с'кїї і їого бари'єн'а / і їого д'їти / їак'би панорама була ал'єкс'єйєу'с'ка / і Гр'інчєнко / і їєсл'ї до Гр'інчєнка / с ким Гр'інчєнко мог при'їїхат' // сказау д'ад'а / шо в ін з'наїє / шо буу 'Гогол' / шо в ін з'наїє / шо буу 'Гогол' // і сват Гриша п'їдказау / шо 'Гогол' у їого / шоб во'ни проводи'єли так'ї / їак'би вє'чори б'їс'єд / штол'ї / за чашкої чайа / за ними'є // у їїх була / у їого свата Гриш'ї була трошє'чкиє краси'єв'їша хата прот'ї с'їл'с'кїх хат // во'на / мабут' / вє'лика хата була // во'на / хата була вє'лика / і у поп'єр'єчном ст'їл'є / і у д'їном // а там сарай / там скот'їна / там у їїх у'с'ого / з'начи'єт' / ўсє було // за'житочн'ї були // за'житочн'ї / он'ї трудо'в'ї л'уди були // не' з'наїу / чи була у них най'омнайа с'їла / чи то у їїх / дал'ше // сват Гриша розказау / шо Гр'інчєнко зачєстуйу при'їїж:ау до їїх у гост'ї // то коли в ін при'їїж:ау / заходи'є до їїх / то д'їїчата / їїхн'ї дочки і їїхн'ї сї'єни / то од'ївали'є'а у та'кїї од'ах ўкраїн'с'кїї / нар'аднїї / чистїї // цє' їак с'їв'ато було / коли Гр'інчєнко при'їїж:ау // так / можна ска'зат' / шо прос'т'ї с'їв'ата / шоб не' пока'зац'ї'а / шоб во'ни 'разн'ї // (Записано від Сокирко Любові Семенівни 1921 р. н. у с. Олексїївка, Луганська обл.).

Лексичними маркерами цього тексту є прізвище Б. Грінченка, а також М. Гоголя, який відвідував Олексїївку, антропонім Алчевський, який любив відпочивати з родиною в цьому селі. Кваліфікативну функцію виконує словосполучення багатейша бібліотека, воно свідчить про просвітницьку діяльність Бориса Дмитровича серед населення, про те, що він поширював серед селян українські книги. Про ставлення родини Попова до письменника свідчить висловлення цє' їак с'їв'ато було / коли Гр'інчєнко при'їїж:ау, а також згадка про святковий український одяг, який носили діти під час візиту письменника.

Про особливе ставлення до Б. Грінченка і тих книг, автором яких він був, свідчать розповіді про популярність повістей цього автора серед народу: у зимн'є ур'єм'а у нас л'убили читат' / і бат'ко з охотойу читау / і мати хоч' по скла'дах / а ч'їтала / і с'таршїї брат / мати

про¹сила бат'ка чи¹тат' у¹слух / а йак'шо в'ін сам чи¹таў / то во¹на по скла¹дах до¹читувала са¹ма // ¹дуже га¹н'алис'а за істо¹ричними ро¹манами Стариц'кого / а шоб' у¹з'ат' к¹нижку «П'ід тихими верба¹ми» / т¹реба було в'оч'іред'і по¹стойат' // б'іблі'отекариша ка¹зала / от з¹разу тої про¹читайе / по¹том тої / а то¹д'і ўже ва¹ша оч'ірид' н'ідоїде (Записано від Кубатко Лідії Іванівни в с. Мирне, Сумська обл.).

До сигніфікативних лінгвокультурем, тобто таких, денотат яких спільний для багатьох культур, а сигніфікати відрізняються важливістю й змістом культурної інформації (тато, батько, матуся, ненька, трембіта, батьківщина (спадщина), подавати рушники, шишки бгати) відносимо лексему хл'іб і назви виробів з муки, які були поширені в ареалі, назви прянощів: на Ве¹ликден' це ж / йак ус'із'да ж / йайц'а краси¹ели / паски пе¹к'ли / п'ір'іж'ки пе¹к'ли // о'це та'ке // на Мако¹в'іа п'ір'іж'ки пе¹к'ли і з'медом'йіли // пе¹к'ли і бу¹лоч'ки / медом на'мазували і маком поси¹пали / сна'чала ж маком / то¹д'і медом з'мазували // а і м'ішали даже // ну / а на Спас же йаблука с'в'а'тили і тоже ж із йаблуками і пе¹к'ли ж п'ір'іж'ки // і тоже ж йіли // іа за'була / йак йо'го назива'ють / ранше к'лали у хл'іб' // шо ж о'ни к'лали // о'но та'ке чор'нен'ке // ганус // учи¹н'али сво'йіми др'іш'чами / за'вар'ували о'це ж шо / хм'іл' о'це ж зараз¹ у нас рос'те // за'м'ішували ж тої хм'іл' / то¹д'і зати¹рали / в'ін п'ід¹ходиў / то¹д'і зати¹рали йо'го / то¹д'і ви¹сушували ц'і др'ішч'і // і ўчи¹н'али хл'іб' на сво'йіх др'ішч'ах // і ту'ди ж о'то м'ішали там і ганус // те¹пер же ўже ж // ту'д'і ран'ше н'ічого не добаў'али // а те¹пер же ўже ж с'тали добаў'ат' там у'с'ак'і / сме¹танки і ве¹р'шечка / і все ж с'тали добаў'ат' // ну а хл'іб' буў де¹белий / йак спе¹чут' / так ота'к і хл'іб' і н'аки у п'іч'і були // ох / і хл'ібини були здо¹ров'і // (Записано від Батенко Анастасії Іллівни 1942 р. н. у с. Півнівка, Луганська обл.).

Найменування прянощів мають значну просторову варіативність, що спостерігаємо в текстах, записаних у різних ареалах. Крім лексем ганус, гануш, ан'іс (аниж) (запозичене з латинської мови (Скорофатова, 2009, с. 48); Аніс. 1. Однорічна рослина з родини зонтичних, своїм виглядом схожа на кріп; 2. Насіння (плоди) цієї рослини, що використовуються в медицині, а також як прянощі (СУМ, 1: 46)), у говірках української мови поширені лексеми ганиж, бе¹др'інець, бо¹д'ан, чанус, анти¹хитр (Сабадош, 2014, с. 117; МСПГ, 2021, с. 135). Для називання хмелю побутують такі варіанти: хм'іл', хмел'. Отже, цим лексемам властива просторова й часова маркованість.

Значну культурну інформацію мають спогади про випікання весільного деревця, яке за звичаєм вставляли в коровай або хлібину на святковому столі в нареченого і нареченої. На Східній Слобожанщині його називали р'ізка, г'іл'це, в'іл'це: кара'вай о'це д'елали / пе¹к'ли / са¹ми пе¹к'ли / і о'то з'вишен' г'ілочки // та'кий ви'сокий-ви'сокий ро'били і до с'тел'і при'в'азували г'ілочки // і к'істе¹чком о'такво на'мотували / і пе¹к'ли / ў печ'ах пе¹к'ли // палка та'ка ве¹лика / д'ірочки про¹сверл'ували

і туди заїхали т'ї 2-ілочки з'к-істом // а 2-ілочки такво вир'їзали з вишиен'ок шоб були р'ас'нен'к-і / та'к-і куч-е'р'авен'к-і // і о'то 'ран'ше печ-і були / ш-ас їх не'ма печ-і і ў п-іч засу'вали / ў печ-ах не'к'ли // об-їзат'іл'но ў молодого буў ве'ликий-ве'ликий сто'йаў / а ў молодой не'ве'личкий 'буў / тоже та'ке хл'їбинка чи кара'ваї / ту'д'ї ка'зали хл'їбинка // і о'то упх'нули ту 'р'їзку / 'р'їзка називалас'а / 'р'їзку // ту 'р'їзку / заби'райут' моло'ду і заби'райут' ц'у 'р'їзку до молодого // і то'д'ї ўже 'д'іл'ут' / ла'майут' ўже йак погу'л'айут' / погу'л'али / ода'рили // і то'д'ї кара'ваї і 'р'їзку / 2-ілочки ур'а'жали л'енточками / канх'вети 'в'їшали / л'енточки ї кан'ф-ети // і о'то од'ламували т'ї 2-ілочки і 'каждому да'вали / ни т'їл'ки хто гу'л'аў там на с'вал'б-і / і так 'каждому да'вали // 'шишки не'к'ли / то'д'ї с'ам-і не'к'ли / те'пер за'казуйут' / то'д'ї са'ми не'к'ли // о'но ї то'д'ї були л'уди хара'шо ў'м-іли ро'бит' і не'к'ти / йак напе'чут' 'шишок так / ой // йес'т' спец'їал'но та'к-і / йес'т' ж-ін'ки шо ў'м-іли 'гарно не'к'ти / йес'л'ї 'дома н'їкому спе'к'ти / з'нач-їт' за'кажи'ш / напе'чут' // а то ў'се шч-ї'таї 'дома ўсе го'тові'єли / не' хо'дили / н'ї'де не' за'казували / ни сто'лови 'ран'ше / а ўсе 'дома / 'дома гу'л'али ў сво'їй 'хат'ї гу'л'али / йа'ка б не була 'хата // ни ў'м-їст'уц'а ўс'ї / з'нач-їт' т'ї н-їдут' / д'руг-ї с'адут' // і ўс'оравно свал'би гу'л'али / і 'весе'ло було / і хара'шо 'було // гар'мон'а була / ба'йан / л'уди с'н-ї'вали / танц'ували / д'уже хара'шо було // (Записано від Левенець Антоніни Тихонівни 1942 р. н. у с. Полтавське, Луганська обл.).

Денумітивні форми іменників (2-ілочки, 'к-істе'чком), прикметників (р'ас'нен'к-і / та'к-і куч-е'р'авен'к-і, не'ве'личкий), повторення однієї основи (ви'сокий-ви'сокий), якісно-означальні прислівники ('гарно не'к'ли, 'весе'ло було / і хара'шо 'було) є меліоративами, тобто засобом створення позитивної конотації тексту, неповторного колориту гармонії й затишку. Різночасова віднесеність повідомлюваного висловлена шляхом протиставлення прислівників з часовим значенням: 'ранше – те'пер (ту'д'ї 'ранше н'ї'чого не добаў'л'али // а те'пер же ўже ж с'тали добаў'л'ат' там у'с'ак-ї / сме'танки ї ве'р'шечка / ї все ж с'тали добаў'л'ат).

Технологія виготовлення домашніх дріжджів, випікання хліба, паски, короваю огорнені різними кулінарними секретами (уподобаннями, хитрощами) господині, які вона неохоче розголошує. Тому нерідко такі тексти позначені колоритом таємничості, секретності, про що свідчать зауваження типу то'б-ї роска'жу / с то'бойу сек'ретом под'їл'ус'а / хл'їб пек'ли // ну 'паску ми за'д'елували це ж 'нада 'нов-ї д'рож'ї / а дл'а х-л'їба д'рож'ї 'д'єлали ми са'ми тоже // то'б-ї роска'жу // о'це ж нар'веш х'мел'у / а по'том бе'реш / йак д'рож'ї 'д'єлат' / бе'реш п'ригоршч х'мел'у / кла'деш ў чугу'нок чи ў каст'рул'ку // от / а по'том закип'їа'тиш во'ди / бурх ту'да / не 'нада шоб кн-п-їў цєї хмел' і нак'рийеш йо'го // нак'рийеш і хаї в-ін там сто'їт' // а ок'ремо бе'реш д'рож'ї 'мочиш //

за¹мочиш д¹рож'і / шоб то¹д'і запус¹тит' // йак во¹но ўже ос¹тило / чут'
чут' те¹н¹лен'ко / кла¹деи ту¹да д¹рож'і / і во¹но іг¹райе // ¹суток д¹воіе
іг¹райе // па¹хуче / отк¹рийеш / не ¹можна йа¹кїй це хм¹-їл' па¹хучїй // це так
д¹рож'і д¹'елали ми // а то¹д'і бе¹реш ту¹ди ¹вис'івок / от хара¹шен'ко йїх
шоб же ж не ¹мокр'і бу¹ли // хоро¹шен'ко ў су¹хе / і на¹к¹рийеш ми¹нут на
д¹вац'ат' / шоб во¹ни не з'іг¹р'їлис'а / шоб во¹ни ўс'і о¹ц'і ¹вис'їўки / шоб
во¹ни о¹це про¹никло ¹через йїх хо¹роше х¹мел'а // а по¹том бе¹реш
розсти¹лайеш на сто¹л'і / і во¹но ¹сохне // ¹висохло / ў ¹сумочку по¹в'їсиў //
¹надо / ¹жомочку ўз'аў / намо¹чиў і ўс'о / це ў хл'їб (Записано
від Українцевої Ніни Григорівни 1932 р. н. у с. Новониканорівка,
Луганська обл.).

Тексти про випікання борошняних виробів насичені дієсловами, які називають загальні дії господині (не¹к¹ти хл'їб, д¹'елат' хл'їб, не¹к¹ти ¹паску, не¹к¹ти коро¹ваї, не¹к¹ти / д¹'елат' ¹р'їзку), а також послідовність виконуваних технологій (д¹'елат' д¹рож'і, за¹пар'увати / запус¹кати д¹ро¹ж-ами хм¹-їл', запус¹тит' д¹рож'і, за¹парити о¹пару, ўчи¹н'ати хл'їб, кинути хмел'у ў ¹к'їсто, розка¹чати хл'їб, поса¹дити хл'їб, м'їсити ¹к'їсто, п'їдтеп¹лити ¹к'їсто тощо). Важливими в тексті опису випікання виробів з борошна є дієслова, що характеризують процеси бродіння та випікання тіста (о¹пара п'їд¹ходить', о¹пара г¹райе, хл'їб пих¹тит', за¹парка п'їдро¹стайе, ¹к'їсто п'їдош¹ло). Якщо перші з них найчастіше вжиті у формі минулого часу чи теперішнього в значенні минулого (друга особа однини, що надає висловлюванню відтінку повторюваності таких дій, упорядкованості, якої треба дотримуватися), то другі – зазвичай у теперішньому: а хл'їб ¹тоже ж так д¹'елали // бе¹реш п'їригорич му¹ки // ста¹новиши / у каст¹рул'ку кла¹деи п'їригорич му¹ки // закип'їа¹тиш во¹ди і зали¹вайеш / пом'їшайеш і на¹к¹рийеш // а д¹рож'і ¹тоже от¹д'ел'но // во¹ни ўже ¹будут' п'їд¹ходить' / йак т'їл'ки п'їдош¹ли д¹рож'і хара¹шен'ко / там ¹вис'їўки шоб ту¹да не по¹пали // од¹ну во¹д'їчку // зро¹била і хара¹шен'ко ка¹чалочкої покру¹тила / покру¹тила і пос¹тавила на т'опл'їн'ке / во¹но о¹пара // це о¹пара так нази¹вайец':а // ха¹рошиї хл'їб / шо ти // ко¹лис' ¹пекли / так то д'їст'в'їт'ел'но бу¹ў хл'їб / чи та¹кїй йак ми шчас с'їк'їки ту¹ди на¹прут' то марга¹р'їну / то ш'ч'е шос' // ота¹кїй хл'їб о¹це д'їст'в'їт'ел'но // ну і бе¹реш то¹д'і ўчи¹н'айеш // то¹б'ї ¹б'їл'ше ¹нада / от ти ўчи¹н'айеш / бе¹реш йе кис¹лен'ке молоч'ко / кис¹лен'кого молоч'ка поло¹жи / не¹маїе си¹роваточ'ки поло¹жи // ну ¹ран'ше ми не¹ зда¹вали молоч'ко / ко¹рови бу¹ли / по¹жалуста // йа поло¹жила з вири¹ком ту¹ди то¹го моло¹ка ¹кислого / п'їдколо¹тила ¹б'їл'ше му¹кїч'ки / і о¹ц'а ж о¹пара г¹райе / а по¹том ¹м'їсиш ¹його // ¹вим'їсиш хара¹шен'ко / а в'їн так і пих¹тит' цеї хл'їб // па¹хучїй / ха¹рошиї / а то¹д'і ш'ч'е ¹воз'миш су¹хїх о¹тих лїс¹точк'їў із х¹мел'у і ¹кїнеш ту¹да / на¹рошїне ¹кїнеш // п'їросто так од¹ну ш¹тучку / о¹так о¹борвиш і ¹кїнеш // па¹хучїй нел'з'а розка¹зат' // і по¹том йак поса¹диш ў п'їч // п'їч же ж наго¹рит' / кру¹гом же ж спод га¹р'ачїй і ту¹да поса¹диш і при¹к¹рийеш зат'в'їрничкою // і в'їн там не¹чец':а // з¹низу ¹гар'аче / тут

кругом те^нло і в ін рос^{те} шо ти ¹думайеш ота^кий хл'їб // і ў ¹мене було ок^{но} / ма^лен'ка х^атка була / ок^{но} ¹низ'ко ¹низ'ко / а йа во^з'му ш'ч'е на^рошне поло^жу / хл'їб йа^кий же ж йа пе^ч'у // поло^жу і о^так прик^рийу ве^р'шок / а о^то ж ха^й ¹диўл'ац:'а // гл'ан' ¹йака мо^лода ¹д'їуч'ина / йа^кий хл'їб пе^ч'е // (Записано від Українцевої Ніни Григорівни 1932 р. н. у с. Новониканорівка, Луганська обл.).

Семантичними маркерами текстів про випікання виробів з борошна є висловлювання про якість хліба (х-л'їб^н буў де^лбелий, ота^к і х-л'їб і н'аки у н'їч'ї були // ох / і х-л'їбини були здо^ров'ї; па^хучий / ха^роший х-л'їб^н; ха^роший х-л'їб / ¹шо ти // ¹так то д'єїст'в'їт'ел'но буў х-л'їб; чи та^кий йак ми шчас, с'к'їки ту^ди на^прут'; па^хучий не^л'з'а розка^з'ат'; ха^рош був х-л'їб), серед яких бачимо й утворення із суфіксами збільшеності, навіть згрубілості (з їхньою допомогою підкреслено високу якість), і якісні прикметники, і вирази розмовного походження (¹шо ти, не^л'з'а розка^з'ат', д'єїст'в'їт'ел'но буў х-л'їб). Вони не лише позначають високу якість випеченого хліба, а й є засобами вираження внутрішньої форми тексту про високе кулінарне мистецтво українців, секрети якого передавались від покоління до покоління.

До приготування різних страв, як і до випікання хліба, паски, українці ставилися відповідально, про що свідчать такі висловлювання, як: щоб борш-ч ¹добрий буў / у н'ого т^реба ўк^ласти ¹душу (с. Засулля, Полтавська обл.); х-л'їб у ¹того ¹гарний ўда^йец':а / хто ¹робит' ўсе з л'убоўйу (с. Розсошенці, Полтавська обл.). Більшість респондентів переконана, що процес випікання хліба потребує дотримання певних правил: пас^ки не^к'ли ус'ї по-¹разному / а^ле голоў^не було щоб у ¹кожної хаті було ¹чисто // ба^бус'а наў^чила ме^не ¹правилам // ко^ли ¹паску не^к'ли / йїх ¹нужно було при^держувац':а / а то не^к ¹получиц':а // і те^нпер / ког^да йа ўже ¹виросла даў^но / йа йїх ¹кажний год ви^конуйу // ¹ж-їнка / ко^ли на^думала не^к'ти пас^ки // не^к ¹хо^дила по гос'^тах // н'їчим не^к ¹долж'на с'тучати / щоб була ¹тиша / і кри^ч'ати не^к ¹т^реба // ¹т^реба щоб було ¹гарне настр^о'йен'їе (Записано від Татаренцевої Ольги Петрівни 1956 р. н. у с. Арапівка, Луганська обл.).

Отже, випікання хліба, а особливо паски, позначене певною магією. Тому розповіді про дії, які виконує жінка під час вчинення й випікання хліба, мають магічний характер, утаємничені індивідуальним хистом, прикметами, звичками.

Викликають інтерес сюжетні усні розповіді на теми, порушені в українських народних приказках, прислів'ях, що наповнені індивідуальними інтенціями оповідача, створені його фантазією, наповнені місцевою конкретикою (точно вказано, де жили головні герої оповідання, який мали характер тощо), позначені природним гумором: а на ¹друг'їй сторо^н'ї ¹чере^з хату жи^ли д'їд з ¹бабойу // ¹баба та^ка е-^ле-ех-х / а д'їд та^ки-и-ї / не^к ¹т^рогайте ме^не / йа вас в'їк не^к ¹т^рону // і во^ни л'убоўний ро^ман кру^тили / тої д'їакон і ц'а ¹баба // о^цеї д'їд ¹робе ¹робе / п^рїїде / а во^на ш'ч'е ¹баба і ¹їїсти не^к зго^тове // по^с'таве цєї

*борш'ч' / на'сипе / 'каже с'і'даї / йїж // в'ін о'то с'іў похл'о'баў / а ти
 'бабо чо'го не' йї'сипи // ої та йа ї не' 'хочу / не' з'найу шо во'но за б'і'да
 'йїсти не' 'хочу / а во'ди не' нап'і'ус'а // шо во'но за б'і'да шо п'йец':а во'да
 // су'с'іди ўже поча'ли ка'зат' // і ос' во'на сту'шила 'курку / а ў не'ч'і
 то'пили / не' на пли'т'і / а ў не'ч'і // за'снула ча'вун ту'ди / в'ін
 при'їшоў / п'іў 'курки ўлу'пиў / ну ї п'ішоў же на го'род ро'бити сво'їе
 там 'д'іло // то'д'і при'ходе / во'на на'сипала йо'му борш'ч'а / а в'ін
 с'і'даї же ж і ти // а во'на ої та не' з'найу шо за б'і'да шо п'йец':а во'да /
 а 'йїсти не' 'хоче'ц':а // та ї за'йїў п'іў б'і'ди / та й на'пиўс'а во'ди // ну
 о'це ж і п'ішла пого'в'ірка / це не' ане'к'дот // шо ж за б'і'да / шо
 п'йец':а во'да // (Записано від Синяги Клавдії Іванівни 1941 р. н. у
 с. Куземівка, Луганська обл.). Засобами текстотворення цієї усної оповіді
 передусім є прецидентні тексти (прислів'я не' т'рогайте ме'не / йа вас
 в'ік не' т'рону; шо ж за б'і'да / шо п'йец':а во'да; поговірка шо во'но за
 б'і'да / 'йїсти не' 'хочу / а во'ди не' нап'і'ус'а), вигуки, що виконують
 характеризувальну функцію (e-*le-ex-*), накопичення дієслівної лексики,
 зокрема й синоніміїної, з різним ступенем експресії (*робе / 'робе, с'іў
 похл'о'баў, йїс'т', ўлу'пиў*).*

Висновки і перспективи подальших досліджень. Діалектні тексти характеризують як явище семантичне, що актуалізує питання про лексичний склад і семантичну структуру лексем цього феномена. Лексико-семантична структура тексту, або лексичне вираження (наповнення), має центральні (обов'язкові) одиниці й периферійні. До центральних передусім належать репрезентанти того лексико-семантичного поля, що визначені темою висловлювання. Вони зазвичай мають просторову й часову маркованість, є пам'ятками доби, відображають культурні традиції ареалу. Текст має також кваліфікатори, які визначають тональність мовлення.

Тексти-спогади про політичні й суспільні події країни містять народнорозмовні найменування минулих часів (колективізація – *зга'няли в кол'госпи*; розкуркулювання – *розку'лач'уван':а*, голодівка – *голо'доўка* та ін.), народну оцінку цих явищ. Тексти, у яких розтлумачують походження топонімів чи мікротопонімів, мають чітку структуру (топонім чи мікротопонім – слово-мотиватор та інтерпретаційна частина), їх розглядають як текст у тексті. Вони мають ознаки мовної гри.

Якщо центральною одиницею лексико-семантичної структури тексту є культурема, то в семантиці цих одиниць зосереджена вагома й актуальна культурна інформація, яка проливає світло на світобачення й ментальність народу. Такими є орнітономени та зоономени, прізвища, імена й по батькові визначних громадських діячів краю, найменування пам'яток культури та їхніх частин, лексеми, у яких денотат спільний для багатьох культур, а сигніфікати відрізняються важливістю й змістом культурної інформації. Такі тексти позначені семантичними, структурними, інтенційними, ситуативними, інтерпретаційними,

соціокультурними ознаками, що створюють певний колорит висловлювання, визначають внутрішню форму діалектного тексту.

Усе це свідчить про важливість системного опису й наукової оцінки лексичного наповнення діалектного тексту різної тематики як основи для вивчення ареальних виявів семантики спонтанного мовлення, динаміки лексичного складу, лексичного фону й вербального наповнення текстів різної тематики, фактажу для просторових інтерпретацій контекстуальних смислів. Актуальним також є створення темаріїв для запису текстів у говірках з урахуванням місцевих етнокультурних особливостей, розроблення питальників для респондентів. Як міждисциплінарний феномен, діалектний текст має стати предметом наукового вивчення різних наукових сфер і напрямів.

Література

- Аркушин, Г. Л. (2011). Українські діалектні тексти: до питання методології. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 1. С. 3 – 8.
- Бартминський, Е. (2005). *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*. М.: Индрик.
- Бігусяк, М. В. (2015). Тексти як джерело дослідження говірок Івано-Франківщини: історіографія та перспективи розвитку. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. К.: КММ. С. 17 – 29.
- Бідношия, Ю. (2013). Діалектні тексти закордонних українців як джерельна база етнографічних студій. *Народна творчість та етнологія*. 2 (342). С. 112 – 125.
- Волошинова, М. (2021). Діалектний текст як джерело інформації про побут східних слобожан. *Лінгвістика*. №2 (44). С. 5 – 15.
- Глуховцева, К. (2020а). Особливості семантичної структури діалектних текстів про важливі історичні події початку ХХ століття. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. Warszawa, 55. <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sfps/issue/view/124/showToc>
- Глуховцева, К. (2020б). Прізвисько як текстотворчий чинник діалектного тексту. *Лінгвістика*. №1 (42). С. 6 – 27.
- Глуховцева, К. Д. (2020в). Семантична структура діалектних текстів про руйнування храмів у ХХ столітті. *Луганищина: краєзнавчі розвідки: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». С. 209 – 213.
- Глуховцева, К. Д. (2015). Ментальність діалектоносія та особливості діалектного дискурсу. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. К.: КММ. С. 75 – 82.
- Гороф'янюк, І. В. (2015). Життєвий шлях подільського селянина в мовному втіленні (на матеріалі автобіографічних текстів).

- Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій.* К.: КММ. С. 83 – 99.
- Гримашевич, Г. (2019). Діалектні тексти середньополіських говірок як джерело збереження фонетичних особливостей. *Філологічний часопис.* №1(13). С. 12 – 20.
- Гримашевич, Г. І. (2015). Діалектний текст як лінгвокультурний феномен. *Лінгвокультурний дискурс у парадигмі професійної освіти:* зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. С. 52 – 58.
- Гриценко, П. Ю. (1996). Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок. *Говірки Чорнобильської зони: тексти.* К.: Довіра. С. 7 – 19.
- Гриценко, П. Ю. (2000). Текст як простір вияву діалектних явищ. *Збірник лінгвістичних праць: до 60-річчя проф. О. А. Колесникова.* Ізмаїл. С. 9 – 15.
- Гуйванюк, Н. В. & Руснак, Н. О. (2015). Багатовимірна реальність діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій.* К.: КММ. С. 119 – 127.
- Делюсто, М. (2010). Граматика говірки у світлі тексту: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. К., 18 с.
- Делюсто, М. С. (2016). Частини мови в діалектному тексті. *Мова.* № 25. С. 136 – 141.
- Єщенко, Т. А. (2009). *Лінгвістичний аналіз тексту.* К.: Академія, 264 с.
- Колесников, А. О. (2015). *Морфологія українських південнобесарабських говірок: тенега і динаміка.* Ізмаїл: СМІЛ, 676 с.
- Литвиненко, Я. О. (2020). Діалектні тексти як навчальний ресурс на уроках української мови. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.* № 2. С. 253 – 258.
- Матринова, Г. (2017). Діалектний текст як свідчення динаміки лексичного складу говірок. *Gwary Dziś.* № 9. С. 49 – 57.
- Мацько, Л. І. & Цівун, Н. М. (2014). Лінгвокультурема «весілля» з погляду вивчення історії українського етносу (на матеріалі праць Павла Чубинського). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови.* № 11. С. 40 – 43.
- Нечуй-Левицький, І. С. (1993). *Світогляд українського народу: ескіз української міфології.* К.: Обереги, 160 с.
- Романина, І. (2010). Текст як джерело дослідження діалектного мовлення галичан і поліщуків. *Волинь-Житомирищина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем.* № 22 (II). С. 229 – 234.
- Руснак, Н. О. (2010). *Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок.* Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 448 с.
- Сабадош, І. В. (2014). *Історія української ботанічної лексики (XIX – початок XX ст.).* Ужгород, 600 с.

- Скорофатова, А. О. (2009). *Ономасіологія та лінгвогеографія фітономенів в українських східнослов'янських говорах*. Луганськ: Елтон-2, 369 с.
- Bartmiński, J. (1998). Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej. *Tekst. Problemy teoretyczne*, red. Jerzy Bartmiński, Barbara Boniecka, Lublin. S. 9 – 25.

Джерела

- ЛЕ – Селіванова, О. В. (2010). *Лінгвістична енциклопедія*. Полтава: Довкілля-К.
- МСПГ – *Матеріали до словника подільського говору* (2021). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ».
- ССЛ – Загнітко, А. П. (2012). *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни* (Т. IV: Т – Я). Донецьк: ДонНУ.
- СУМ – *Словник української мови*. (1970). К.: Наук. думка.
- ФСССГД – Ужченко, В. Д. & Ужченко Д. В. (2013). *Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу*. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка».

Стаття надійшла до редакції 22.04.2024 р.

Прийнято до друку 24.04.2024 р.

Рецензент – доктор філол. наук, проф. Зелінська О. Ю.

СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКІ ВІРУВАННЯ ПРО ДОЩ

doi: 10.12958/2227-2631-2024-1-49-43-53

Антоніна Плечко,

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов
Поліського національного університету
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4739-0750>*

Олена Денисевич,

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри теоретичної та прикладної лінгвістики
Державного університету «Житомирська політехніка»
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5419-5953>*

У статті проаналізовано традиційні вірування про дощ у духовній культурі середньополіських говірок Житомирщини, узагальнено матеріали сучасних лінгвістичних досліджень про атмосферні опади у вигляді дощу, здійснено системний опис найменувань, пов'язаних із дощем, у середньополіських говірках на основі аналізу цілісного культурного тексту; проведено лексикографічний аналіз найменувань «грибний дощ», «свинячий» та «курячий» дощі на основі автентичних фрагментів текстів поліських вірувань про дощ, що репрезентують важливий пласт духовної культури сучасного Середнього Полісся України. Предметом наукової розвідки є номінативні та семантичні процеси в системі середньополіських найменувань, пов'язаних із дощем. У статті використано описовий метод, за допомогою якого репрезентовано діалектологічний матеріал, метод польового дослідження за спеціально розробленим питальником і порівняльний метод. Джерельним підґрунтям розвідки слугували власні польові записи, зроблені в 43 середньополіських говірках Житомирщини. Результати дослідження засвідчують збереження уявлень про грибний, свинячий і курячий дощі, прогнозування тривалості або короткочасності дощу за періодом доби, коли розпочинається дощ (уранці, до обіду, після обіду, увечері); фіксацію дитячих закличок до дощу. Тексти поліських закличок до дощу різняться дійовими особами: в одних текстах – це дощ, горщик, борщ, в інших текстах до попередніх дійових осіб додаються горобці, у третьому тексті закличок спостерігаємо накладання дохристиянських вірувань у магічну силу дощу на християнські мотиви віри в Бога. Часто поліщуки до окремих пояснень про дощ подають розгорнуті коментарі, що свідчить про надзвичайну зацікавленість у процесі спостережень за атмосферними опадами.

Ключові слова: грибний дощ, курячий дощ, свинячий дощ, заклички, середньополіські говірки.

Middle Polissia's beliefs about rain

The article analyzes traditional beliefs about rain in the spiritual culture of the Middle Polissia's dialects of Zhytomyr region, summarizes the materials of modern linguistic studies about precipitation in the form of rain, makes a systematic description of the names associated with rain in the Middle Polissia's dialects based on the analysis of a complete cultural text. The source of the research is own field records made in 43 central Polissia's dialects of Zhytomyr region. The results of the study confirm the preservation of ideas about rain, predicting the duration or short duration of rain for the period of the day when rain begins (in the morning, before lunch, after lunch, in the evening); fixing children's spells to rain. The texts of Polissia's spells to rain differ in their characters: in some texts it is rain, pot, borscht, in other texts sparrows are added to the previous characters, in the third text of the spells we observe the imposition of pre-Christian beliefs in the magical power of rain on Christian motives of faith in God. Respondents often provides detailed comments on individual explanations about rain, which indicates an extreme interest in the process of observing precipitation.

Key words: chicken rain, mushroom rain, pork rain, spells, Middle Polissia's dialects.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. У сучасному світі комп'ютеризації та цифровізації, в економічному занепаді одних країн і гонитві за розвитком інших, у міждержавних конфліктах на другий план відходить питання співіснування людини і природи. Атмосферні опади, зокрема дощі відіграють важливу роль у життєдіяльності людини. І якщо сьогодні прогноз погоди й наявність опадів здебільшого цікавить сучасну людину з огляду на вибір одягу та взуття, то в давнину життя й добробут людини безпосередньо були пов'язані з наявністю або відсутністю опадів. Інтерес до досліджень метеорологічних знань окремих регіонів України наприкінці XIX – на початку XX ст. виявляли історики, етнографи, фольклористи, мовознавці (Г. Булашев, Б. Грінченко, В. Кравченко, Іларіон (І. Огієнко), О. Потебня, П. Чубинський та ін.). У II половині XX століття й до сьогодні спостерігаємо значний розвиток української діалектологічної лексикології, зокрема й дослідження метеорологічної лексики в різних регіонах України (О. Васянович, І. Гороф'янюк, В. Дворянкін, О. Могила, О. Федорів тощо). Водночас залишаються актуальними дослідження повноти представлення сучасного стану середньополіських вірувань про дощ.

Мета розвідки – проаналізувати традиційні вірування про дощ у духовній культурі середньополіських говірок Житомирщини.

Визначена мета передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати й узагальнити матеріали сучасних лінгвістичних досліджень про дощ; здійснити системний опис традиційних вірувань про дощ у середньополіських говірках на основі аналізу цілісного культурного тексту; порівняти функціонування назв, пов'язаних із дощем, у лексикографічних джерелах і сучасній культурі поліщуків. Об'єктом дослідження є традиційні уявлення про дощ у середньополіських говірках. Предмет наукової розвідки – номінативні й семантичні процеси в системі середньополіських найменувань, пов'язаних із дощем.

Аналіз досліджень і публікацій. У розвідках XIX – початку XX ст. дослідники східнослов'янських традицій намагалися не лише проаналізувати метеорологічні назви, а й описати божественну природу дощу, сприйняття дощу нашими предками (Булашев, 1993, с. 254; Іларіон, 1992, с. 44, 109; Нечуй-Левицький, 1992, с. 8). У розвідці українського письменника та етнографа І. Нечуя-Левицького акцентовано увагу на тому, що в текстах найархаїчніших колядок і щедрівок знаходимо одночасне прославляння світлих богів на чолі з Господарем і сім'ї небесних світил: сонця, місяця, зорі, дрібного дощику, що дає змогу спостерігати поєднання дохристиянських та язичницьких вірувань із християнськими мотивами (Нечуй-Левицький, 1992, с. 8). Українські дослідники поч. XX ст. фіксували в народному світогляді та світосприйнятті дохристиянські нашарування: дощ є наслідком єднання неба із землею (Іларіон, 1992, с. 44), опадами керують богиня Хмара, бог Громовик і Мокоша – богиня дощу (Нечуй-Левицький, 1992, с. 16 – 18). В.Войтович детально охарактеризував світоглядні міфічні уявлення наших пращурів про Мокошу як покровительку дощів і весняних обрядодійств, дружину Велеса, яка зазвичай на поясі носить золоті ключі й ними відмикає дощі й тумани (Войтович, 2008, с. 209).

«Лексика на позначення погодних умов у діалектній системі, – зазначає Л. Іщенко, – є однією з давніх тематичних груп, яка ввібрала в себе міфологічні уявлення і світосприйняття, тісно пов'язана із віруваннями народу, тому зберігає архаїчні риси семантики, що становить цінність не лише для діалектології, а й для етимології, історії мови та етнолінгвістики» (Іщенко, 2011, с. 314). Дослідниця у своїх розвідках акцентує увагу на таких диференційних ознаках опадів: ступінь інтенсивності та тривалості атмосферних опадів, сезонний період їх випадання, наявність супровідних метеоявищ (Іщенко, 2011). Науковиця О. Могила наприкінці XX ст. опублікувала мовознавчі дослідження про українські народні метеоназви, зокрема проаналізувала семантику метеорологічних найменувань на основі фольклорно-міфологічної інтерпретації (Могила, 1983; Могила, 1984). Діалектологічні розвідки найменувань атмосферних опадів представлені різними ареалами України: назви атмосферних опадів у східностепових говірках Запорізької області (Дворянкін & Онищенко, 2015); структурна

організація та лексична мотивація метеорологічної лексики подільського говору (Гороф'янюк, 2017), лексико-семантична група «дощ» у центральноподільській говірі (Іщенко, 2011), карпатсько-польські паралелі метеоназв (Могила, 1983), народна метеорологічна термінологія жителів Правобережного Полісся (Васянович, 2020). Загалом уявлення про атмосферні явища в культурі різних народів нерідко стають предметом дослідження, зокрема У. Маєр-Барановська розкриває трактування функціонального призначення дощу в польській традиційній культурі, а Т.Тімкова аналізує концепт *дощ* у турецькій мовній картині світу (Maier-Baranowska, 1986; Тімкова, 2020). У фокусі науковців з'являються семантичний, словотвірний, етимологічний, етнолінгвістичний та лінгвокультурологічний аспекти дослідження опадів. Фактичною базою слугують лексикографічні джерела, художні й публіцистичні тексти, діалектні польові матеріали, дані психолінгвістичних експериментів тощо.

Методи дослідження. У статті використано такі методи: *описовий*, за допомогою якого репрезентовано діалектологічний матеріал, *польове дослідження* за спеціально розробленим питальником, *порівняльний*. Джерельним підґрунтям розвідки слугували власні польові записи, зроблені в 43 середньополіських говірках Житомирщини.

Виклад основного змісту. Під час збирання польового матеріалу, відповідаючи на запитання *Як називаються атмосферні опади у вигляді крапель води?* респонденти всіх населених пунктів використовують іменник чоловічого роду в однині *дошч*, *дошчик* та множині *дошч'ї*, *дошчики*. Зауважимо, що лексема *дошч* у середньополіських говірках реалізується за допомогою супровідних лексем, які виражають:

- атрибутивні характеристики цього явища: *т'еплий* (Тх, Бвс), *теплий* (Жрб, Птп, Прж, Рдв, Лтк, Клш, Мкл, Рсн, Слц, Хрс, Вшв, Дбв, Обл, Птв, Рдн, РдУ, Крч, Ржн), *т'епл'ен'к'їй* (Птп, Чбн, Кшн, Срд, РБ), *паркий* (Ржн), *холодний* (Жрб, Птв), *т'їх'їй* (Срк, Чрв, Срн), *тих'їй* (Птп, Блк, Рдв, Уст, Слц, Обл), *т'їх'ен'к'їй* (Тх, Чбн, Кшн, Прг), *тихен'к'їй* (Жрб, Пш, Мдв, Лзн, Обл), *др'їбнесен'к'їй* (Жрб, Срн), *солоний* (Крс), *спок'їйний* (Птп), *спокойний* (Блк, Рдв), *бур'аний* (Чбн), *добрий* (Чрв), *гарний* (Рдв, Лзн), *поганий* (Чрв), *обложний* (Ігн, Чпв, Прг, Обл, Срн), *зліўний* (Обл), *зат'ажний* (Стр, Мдв), *громовий* (Прж), *негрозовий* (Прг), *густий* (Мдв), *р'асн'ї* (Млн), *роўном'ерний* (РБ), *роўнен'к'їй* (Слц), *сил'ний* (Обл), *леґен'к'їй* (Обл);

- акціональні характеристики дощу: *поїд'е* (Тх,), *поїде* (Крс), *пуйде* (Бвс), *п'їде* (Мжр), *проїшоў* (Птп, Уст, Мйс), *проїде* (Дбв), *їде* (Ігн, Блк, ЧВ, Мкл), *їд'е* (Чрв), *падаїе* (Мдв), *капайе* (Уст), *дрипайе* (Прж), *сипат' буде* (РБ).

Оповіді поліщуків вказують на стале збереження вірувань про *грибний дощ*. Інформанти описують його так: *Йак т'еплен'ко, в'етру не майе – то гриби, а йак бур'а – то гр'їбоў н'е буде* (Вст). *Розбиралис' по теплот'ї. Грибний дуже др'їбнесен'к'їй, тихен'киї, а не косит', і теплий*

дошч (Жрб). *Т'іх'іі дошч – грибній, а йак з громом дошч – то гр'ібоў н'е буде* (Срк). *Йак пойд'е дошч да опар посл'е н'ого т'епліі, т'іх'ен'к'іі дошч, то будут гр'іби* (Тхр). *Йак т'іх'ен'к'іі, т'епл'ен'к'іі, б'ез в'етру – то грибній. Йак бур'аніі, з в'етром – то н'е хочут' гр'іби, бойаца* (Чбн). *Т'іх'іі дошч ік йак ід'е – це добріі і гр'іби ростут', а йак в'ет'ер – то гр'ібоў н'е буд'е, бо поганіі дошч* (Чрв). *Зат'ажніі – то гриби ростут'* (Стр). *Тепліі – то грибніі, а громовіі, хаі Бог м'ілуйе, громовіі – то страховишче. Йак пройде дошч посл'е Здв'іжен':а – йд'ет' по гриби* (Прж). *Парна ноч, туман, дошч б'ез гromу і обложніі на 2-3 дн'е. То ўже на гриби* (Чпв). *Йак тепліі дошч, без гromу, без граду, то грибніі* (Рсн). *Тихен'к'іі, гарніі, без гromу, а йак гр'емит', то не грибніі* (Лзпц). *Це теплен'к'іі, без бур'і, і роўном'ерніі дошч, і йак пара стоіт' – то грибніі* (РднБ). *Йе грибніі дошч, йак тепліі і тихіі* (Обл). Загалом у 65 % зафікованих описів грибногo дощу використано прикметник *тепліі* та його фонетичні варіанти: *т'епліі, т'епл'ен'к'іі*. У парадигму антонімічних відношень вступає прикметник *холодніі*, у значенні 'негрибніі дощ': *йак дошч тепліі, то багато гр'іб'оў у л'іс'і, а йак тепла ос'ін' і дошч, то тоже гриби, а холодніі дошч – не буде гр'іб'іў* (Птв). Окрім ознаки теплоти, до характеристик грибногo дощу належить ознака гучності й шуму дощу: *т'іх'іі (т'іх'ен'к'іі, тих'іі, тихен'к'іі), спок'ійніі, спокоїніі, без гromу, без граду* на протывагу *бур'аніі, громовіі, грозовіі*; ознака тривалості: *зат'ажніі, обложніі*; ознака великої кількості крапель: *густіі, р'асніі, сил'ніі*, що протистоіть характеристиці *леген'к'іі (дошч)*. Отже, за середньополіськими уявленнями семантика *грибногo дощу* – 'тепліі, спокійніі, тихіі, зтяжніі, рясніі дощ без вітру, гromу та граду'.

У сучасних віруваннях жителів Середньогo Полісся збереглися уявлення 'про дощ, під час якогo світіть сонце', для найменування його респонденти використовують двокомпонентне словосполучення: *св'ін'ачіі дошч* – 44 % обстежених говірок, *кур'ач'іі дошч* – 32 %, *і св'ін'ачіі, і кур'ач'іі* – 14 %. 9 % респондентів не могли дати відповіді на таке запитання, що вказує на поступовий занепад подібних вірувань. Сучасні поліщуки називають дощ, під час якогo світіть сонце прикметником *св'ін'ачіі* (варіантні форми: *св'ін'ач'іі, свин'ачіі*) (Вст, Жрб, Ігн, Пщ, Птп, Чрв, Чпв, Блк, Кшн, Прг, Клш, Рсн, Слц, Хрс, Мжр, Дбв, Обл, Млн, Рдн, РдУ), мотивуючи так: *свин'ачіі – здоровіі дошч, крупніі, лапатіі, і сонце св'ітит'* (Вст); *коли св'ітит' сонце – це свин'ачіі дошч, його не бойалис', гр'єбли с'іно і починайеца такіі дошч, а л'уди ўсе одно гр'єбут' і кажут': «А то свин'ачіі дошч, можна гр'єбти». І н'ічогo з тим с'іном не ставало, було сухим* (Жрб); *йак сонце і дошч – то св'ін'ач'іі* (Ігн, Пщ); *йак дробнен'к'іі дошч і сонце св'ет'іт' – то свин'ачіі. Свин'ачіі – це сонце і он'до дошч. Тут дорога була, порос'ата паслис'а зроду* (Птп); *це йак мал'ен'к'іі так'іі крапайе, і йак сонце св'ет'іт', і дошч, і св'ін'е пасуца – то св'ін'ач'іі* (Чрв); *св'ін'ачіі дошч* (Чпв); *казал'і свин'ачіі дошч, бо свин'і пасуца і сонце, і дошч іде, а йак нахал'ніі такіі [про дощ]. то ўсе хавайеца* (Блк); *св'ін'ачіі дошч, то св'ін'і б'егал'і пр'і сонце* (Кшн);

св'ін'ачий, йак сонце св'ет'ит (Перг); *св'ін'ачий дошч, бо сонце св'етит'* (Слц); *свин'ачий дошч, йак сонце св'етит' і дошч* (Хрс); *то св'ін'ачий дошч, йак сонце св'итит' да дошч іде* (Дбв, Обл); *свин'ачий дошчик* (Мжр, Рдн, Млн). З оповідей респондентів виокремлюємо основні умови такого найменування – ‘світить сонце під час дощу’, також поліщуки приділяли увагу характеристиці крапель дощу: ‘дрібні, малі краплини дощу чи великі’, та зауважували на ‘випасанні свиней, поросят саме під час дощу’.

Інше найменування дощу, під час якого світить сонце, – *кур'ач'її* (фонетичні варіанти *курачий, курач'її*), *кур'їній: йак здоровий дошч, то кур'ачий, бо поўтекайут' кура* (Гшв); *курачий* (Крс, Млн, РДУ, Ржн); *курач'її* (Срк); *кур'ач'її – йак дошч і кури хавайуца, то коротк'її, а йак ход'ат' по дошчу, то ўже доўго буде дошч* (Рдв); *вчора сонце св'ет'ит і капайе дошч – курачий, йак кури не хавайуца, мокрийе – буде ден' дошч іти, а йак хавайуца – то коротк'її* (Уст); *курачий, бо кура ход'ат'* (Бвс); *кур'ач'її* (Лтк); *курачий йак сонце і дошч іде, доўго не буде, бо кури не бойаца його* (ЧВ); *йак мален'к'її, то курачий* (Мдв); *курачий, а шче йак дошч іде і кури ход'ат', то буде йти дошч дал'і, а йак кури хавайуца, то скоро дошч перестане* (Мкл); *курачий дошчик, бо кури не хавайуца* (Срд); *курачий, то сонце і дошч* (РБ); *курачий, кури ход'ат', то дошч буде йти, бо кури не хавайуца* (Обл). Отже, поліщуки виокремлюють основну ознаку такого найменування – ‘короткочасний дощ, під час якого світить сонце’, і зауважують таку прикмету: *якщо кури ховаються від дощу, то дощ буде короткочасним, нетривалим, а якщо кури не бояться дощу та мокнуть під ним, то дощ триватиме довше*.

Спорадично мешканці Середнього Полісся уточнювали, що в селі використовують дві назви: *св'ін'ачий* або *кур'ачий*. *Так'її мал'ен'к'ї, шо св'ін'е й кура не бойаца* (Чбн); *трошк'ї крапнуў да й нема. Не промочило н'їде – це свин'ачий і курач'її, і так, і так називали* (Стрт); *св'ін'ачий бол'ш кажут', але і кур'їній, бо кури не хавайуца йак дошч і сонечко* (Вшв); *св'ін'ачий казали йак велик'її, і курачий, йак мален'к'її* (Мйс).

Спорадичним є найменування *сл'їпий дошч* (РДУ), але при цьому респондент зауважує: *«Але не мона так називат', бо його [дошч] Бог послаў, то в'ін не свин'ачий, то од йазичник'їў назва»* (РДУ). Також в одній говірці зафіксовано незвичне трактування дощу, коли світить сонце: *казали, шо в'ед'ма масло колотит'* (Крч). Подібне трактування наявне в довіднику В. Жайворонка: *«...кажуть, що у свинячий дощ чарівниці масло роблять...»* (Жайворонок, 2006, с. 199).

У середньополіській традиційній культурі словосполучення *свинячий (курачий) дощ* функціонує в значенні ‘нетривалий дрібний дощ, під час якого світить сонце і свійські тварини (свині, кури) знаходяться під дощем, не ховаючись від нього’. За В. Жайворонком, свинячим називають ‘дощ під сонцем, під час якого мокрі від дощу свині від особливого свербежу починають бігати з вереском’ (Жайворонок, 2006, с. 199). Мовознавець П.Лисенко зафіксував у Словнику поліських говорів лише назву *свинячи дошч* у значенні ‘дощ, що йде, коли світить сонце’

(Лисенко, 1974, с. 191). Діалектолог Г. Аркушин розмежовує два найменування дощу: *курачий дощ* – це ‘дрібний дощик, коли світить сонце’ (Аркушин, 2000, I, с. 270), *свинячий дощ* – ‘дрібний дощ’ (Аркушин, 2000, II, с. 138). Тлумачний словник сучасної української мови подає найменування *кур'ячий (сліпий) дощ* у значенні ‘короткочасний дощ у сонячний день’ (Бусел, 2009, с. 325).

Мешканці Середнього Полісся прагнули передбачити тривалість дощу й часто прив'язували опади до конкретного періоду доби – 55 % респондентів вважають, що тривалішим є дощ, який почався після обіду, а той, що зранку розпочинається, буде нетривалим, короткочасним (Вст, Жрб, Пщ, Птп, Тх, Стр, Прж, Чпв, Блк, Прг, Рдв, Уст, Бвс, ЧВ, Клш, Мдв, Лзн, Слц, Мжр, Вшв, Млн, РдУ, Крч, Ржн): *Тривал'іший п'ісл'а об'іда, в'ін може доўго йти* (Жрб); *часом начне посл'е об'їеда да дрипайе аж до в'ечора. А той, шо зранку, прип'іниці'а* (Прж); *той, шо зранку пошоў на порожні горик'і, то перестане, а той, шо з об'еду, той ўже доўше буде йти, до в'ечора* (Блк); *посл'е об'еду може і ноч іт'і, сутк'і, йак затуман'іца. Зранку дошч – то бабск'іе сл'ози, поїде і не буде* (Уст); *той, шо до об'їеда, той на голіе горик'і, то ток'і до об'їеда, а той, шо з об'їеда, то доўший, бо на поўнийе горик'і* (ЧВ); *той, шо почаўс'а ўранці, то вон токо до об'їеда, шо посл'е об'їеда, то доўго може йти* (Слц); *посл'е об'їеда той може до вечора і ноч йти, а шо зранку, то трошк'і поїде да і припиниці'а* (Вшв). Лише 16% респондентів дотримуються думки, що триваліший той дощ, що розпочався зранку, до обіду (Ігн, Кшн, Уст, Срл, РБ, Обл, Срн): *йак почаўс' зранку, то ўже до в'ечора* (Кшн); *той, шо зранку, в'ін іде на порожніе горик'і, в'ін тривал'іший* (Срд); *той, шо зранку йак зарадит', то може цілий ден' сипат', йедеи зранку на пол'е, то бе"ри дранку, а йак з об'їеда... то шос' інше казалі* (РБ); *казали, шо йак дошч до об'їеда, то ден' буде йти, а заре не спраўжуйеца* (Обл). У своїх поясненнях респонденти спорадично використовують приказки: *А йак зранку, то бе"ри на плеч'і дранку да йід' ў л'ес, а йак посл'е об'еду дошч, то л'агаї спат' йак в'едм'ед'* (Прг); *йакишо зранку дошч, то бе"ри дранку [плащ, щоб накриватись від дощу] да ў пол'е йед', а йак под об'їед – то бе"ри дранку та додому йед', бо ўже роботи не буде* (Рдв); *теї, шо ўранці пол'езн'ейший, вон перестане, а з об'еду почне йт'і, то йед' додому, а йак дошч зранку, то бе"ри дранку да пересед' у пол'і, дошч пройде* (Лзн); *мої бат'ко таку приказку знали: «Йди зранку у поле, то бе"ри дранку, а йак з об'їеда дошч і не йед', і не бе"ри дранку»* (Млн); *той, шо з об'їеда доўший, бо йак гост'і з об'їеда пришили, то надоўго* (РдУ); *ран':їй гост'і доўго не бувайе, це про дошч, той, шо з об'їеда – триўкий* (Ржн).

Цікавим явищем у середньополіських уявленнях про дощ є дитячі примовки й заклички: *зроду д'їти б'егайут', закликайут'* (Рдв); *треба, щоб д'їти просили, бо дорослі грїшнийе, а д'їти менш, б'іл'ш Бог послухайе* (Клш); *дит'ачийе так'їе: іди, іди, дошчику* (Мдв); *це пам'ятайу з дит'ачого в'їку свого, йак пасли корови, так приказували*

(Дбв); *йак не було дошчу, то бабушка казала нам: «Ід'ім'но поб'ігайте, попрос'ім' дошчу»* (Ржн). Загалом, на думку науковиці Г. Довженок, заклички та примовки насамперед пов'язані з вірою наших пращурів у магічну силу слова, імовірно, у далекому минулому примовки супроводжувались певними магічними діями (Довженок, 1986). Поступово з розвитком суспільства людина втрачала цю віру, однак рудименти таких уявлень лишилися жити в дитячому фольклорі. Хоча кількість згаданих закличок у середньополіських говірках невелика (41 %), але їх фіксація у ХХІ столітті вказує на їх існування в минулому й передання з покоління в покоління в більш-менш сталому збереженні тексту. Дослідниця Г. Довженок зауважує, що в закличках є звертання до конкретного об'єкта природи з певним проханням, тоді як примовки за їхньою суттю хоча й споріднені із закличками, але не мають звертання з безпосередньо висловленим проханням, примовки здебільшого виражають почуття, викликані певним явищем природи (Там само). Середньополіські говірки фіксують кілька видів текстів дитячих закличок. Перший різновид заклички пов'язаний з дощиком і борщиком у горщику: *Іди, іди, дощику, звар'у тоб'і борщику ў новому горщику. Буде каша, буде борщ, шоб пошоў густий дощ* (Гшв); *іди, іди, дощику, звар'у тоб'і борщику ў глин'аному горщику. Тоб'і каша, ме"н'і борщ, шоб ішоў великий дощ* (Жрб); *іди, іди, дощику, звар'у тоб'і борщику ў гладен'к'ім горщику. Мен'і каша, тоб'і борщ, шоб густ'іший ішоў дощ* (Тхр); *іди, іди, дощику, звар'у тоб'і борщику. Тоб'і каша, ме"н'і борщ, шоб ішоў цілий ден' дощ* (Стр); *іди, іди, дощику, звар'у тоб'і борщику ў новому горщику. Тоб'і каша, ме"н'і борщ, шоб ішоў густий дощ* (Блк); *іди, іди, дощику, звар'у тоб'і борщику ў полоўйаному горщику...шоб густ'іший ішоў дощ* (Кшн); *іди, іди, дощику, зварим тоб'і борщику ў новому горщику. Тоб'і каша, ме"н'і борщ, шоб бистр'іше ішоў дощ* (Мкл); *іди, іди, дощику, звар'у тоб'і борщику ў новому горщику. Тоб'і каша, а нам борщ, шоб густен'к'їй ішоў дощ* (Рсн); *дощику, дощику, звар'у тоб'е борщику ў новому горщику. Тоб'е каша, ме"н'і борщ, шоб густ'єший ішоў дощ. Це коло р'єчк'і на одної ноз'є* (РБ); *д'єти кл'ікали: «Іди, іди, дощику, зварим тоб'і борщику...»* (Слц); *іди, іди, дощику, наварим тоб'і борщику, і шос' там шче* (Обл); *іди, іди, дощику, звар'у тоб'і борщику ў новому горщику. Тоб'і каша, ме"н'і борщ, шоб густ'іший ішоў дощ* (Мїс); *іди, іди, дощику, звар'у тоб'і борщику ў новому горщику. Тоб'і каша, ме"н'і борщ, шоб густ'іший ішоў дощ* (Срн); *іди, іди, дощику, звар'у тоб'і борщику ў глин'ан'ім горщику, іди, іди, дощику...* (Ржн). Різновидом цієї ж заклички є поява додаткового учасника дійства – горобців: *іди, іди, дощику, звар'у тоб'і борщику у...горщику. Постав'імо на тоўче, шоб йел'і горобце... шос' дал'і там* (Прг); *іди, іди, дощику, зварим тоб'і борщику ў полов'ан'ім горщику, поставимо на горб'і, шоб випили гороби* (Дбв).

Другий текст заклички – безпосердне звертання до дощику: *дощику, дощику, не мани* [не обманной] *да по праўд'е сипани* (РБ).

У третьому тексті спостерігаємо накладання дохристиянських вірувань у силу дощу на християнські мотиви віри в Бога: *дощику, перестан', ми поїдем на Йордан', Христу Богу молиц'а, йому ў ног'і вклониц'а*. (Дбв).

Цікавим також є текст заклички, який суттєво відрізняється від попередніх закличок поєднанням обрядових дій із текстом, де згадані різні природні об'єкти в поєднанні з християнськими мотивами і тричі повторюваним є прохання: *купалис' д'іти ў Д'елн'е у глибок'її колдобин'і, прикриємо одне вухо, на одн'її ноз'ї стрибайемо: «Коду, коду, вил`у воду на зал`ізнуу колоду. Чи на сонце, чи на хмару, чи на дошч. Даї, Боже, на дошч, даї, Боже, на дошч, даї, Боже, на дошч»* (Жрб).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Представлені фрагменти текстів середньополіських вірувань про дощ і спостереження авторок статті засвідчують збереження уявлень про *грибний, свинячий і курячий* дощі, прогнозування тривалості або короткочасності дощу за періодом доби, коли розпочинається дощ (уранці, до обіду, після обіду, увечері); фіксацію дитячих закличок до дощу. Тексти поліських закличок різняться дійовими особами: в одних текстах – це дощ, горщик, борщ; в інших до попередніх дійових осіб додаються горобці; у третьому тексті заклички спостерігаємо накладання дохристиянських вірувань у магічну силу дощу на християнські мотиви віри в Бога; наступний текст заклички відрізняється від попередніх текстів поєднанням обрядових дій, які виконує виконавець, із текстом, де згадано різні природні об'єкти (сонце, хмара, дощ) у поєднанні з християнськими мотивами й проханням, повторені тричі. Часто поліщуки до окремих пояснень про дощ подають розгорнуті коментарі, що свідчить про надзвичайну зацікавленість у процесі спостережень за атмосферними опадами. Системне вивчення подібних вірувань є актуальним, оскільки зібрані автентичні матеріали допоможуть накопичувати матеріали про традиційну культуру Середнього Полісся в систему загальноукраїнської духовної культури.

Список обстежених населених пунктів та їх скорочень
(районування подане відповідно до реформи 2020 р.)

Вст – с. Виступовичі Коростенського р-ну; Гш – с. Гошів Коростенського р-ну; Жрб – с. Журба (Невгоди) Коростенського р-ну; Ігн – с. Ігнатпіль Коростенського р-ну; Крс – с. Красилівка Коростенського р-ну; Пщ – с. Піщаниця Коростенського р-ну; Птп – с. Потаповичі Коростенського р-ну; Срк – с. Сорокопені Коростенського р-ну; Тх – с. Тхорин Коростенського р-ну; Чбн – с. Чабан Коростенського р-ну; Чрв – с. Черевки Коростенського р-ну; Стр – с. Стирти Житомирського р-ну; Прж – с. Пиріжки Коростенського р-ну; Чпв – с. Чоповичі Коростенського р-ну; Блк – с. Білокоровичі Коростенського р-ну; Кшн – с. Кишин Коростенського р-ну; Прг – с. Перга

Коростенського р-ну; Рдв – с. Радовель Коростенського р-ну; Уст – с. Устинівка Коростенського р-ну; Бвс – с. Бовсуни Коростенського р-ну; Лтк – с. Литкі Коростенського р-ну; ЧВ – с. Червона Волока Коростенського р-ну; Клш – с. Куліші Звягельського р-ну; Мдв – с. Медведове Звягельського р-ну; Мкл – с. Миколаївка Звягельського р-ну; Рсн – с. Рясне Звягельського р-ну; Срл – с. Середи Звягельського р-ну; Лзн – с. Лозниця Коростенського-ну; РБ – с. Рудня Базарська Коростенського-ну; Слц – с. Селець Коростенського-ну; Хрс – с. Христинівка Коростенського р-ну; Мжр – с. Межирічка Житомирського р-ну; Вшв – с. Вишевичі Житомирського р-ну; Дбв – с. Дубовик Житомирського р-ну; Обл – с. Облітки Житомирського р-ну; Птв – с. Потіївка Житомирського р-ну; Млн – с. Мелені Коростенського р-ну; Мйс – с. Мойсіївка Коростенського р-ну; Рдн – с. Рудня Коростенського р-ну; РдУ – с. Рудня Ушомирська Коростенського р-ну; Срн – с. Сарновичі Коростенського р-ну; Крч – с. Курчиця Звягельського р-ну; Ржн – с. Рижани Житомирського р-ну.

Література і джерела

- Аркушин, Г. Л. (2000). Словник західнополіських говірок (Т. 1 – 2). Луцьк: Вежа.
- Булашев, Г. (1993). Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. К.: Довіра, 412 с.
- Бусел, В. Т. (2009). Великий тлумачний словник сучасної української мови. К.: Перун, 1736 с.
- Васянович, О. (2020). Народна метеорологічна термінологія поліщуків (матеріали до «Словника традиційної нематеріальної культури Правобережного Полісся»). *Народознавчі зошити*. № 1(154). С. 923 – 944.
- Войтович, В. (2008). Міфи та легенди давньої України. Тернопіль: Навч. кн. – Богдан, 392 с.
- Гороф'янюк, І. (2017). Метеорологічна лексика подільського говору: структурна організація та лексична мотивація. *Волинь – Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіональних проблем*. 28. С. 23 – 28.
- Дворянкін, В. & Онищенко, Ю. (2015). Номінація атмосферних опадів у говірці села Більманка Куйбишевського району Запорізької області. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського*. № 21. С. 12 – 18.
- Довженок, Г. (1986). Дитячий фольклор. К.: Дніпро. С. 11 – 12. URL: <https://mala.storinka.org/заклички-та-примовки-велика-добірка-з-книги-дитячий-фольклор.html> (дата звернення: 15.02.2024).
- Жайворонок, В.В. (2006). Знаки української етнокультури: словник-довідник. К.: Довіра, 703 с.

- Ларіон, (1992). Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. К.: Обереги, 424 с.
- Ищенко, Л.Р. (2011). Лексико-семантична підгрупа 'дощ' центральноподільських говірок (на діалектному матеріалі села Бушинка Тиврівського району Вінницької області). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови.* № 7. С. 314 – 317.
- Лисенко, П.С. (1974). Словник поліських говірок. К.: Наук. думка, 250 с.
- Могила, О.А. (1983). Карпатсько-поліські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі метеорологічної лексики). *Структура і розвиток українських говірок на сучасному етапі: тези XV Респ. діалектол. наради.* Житомир. С. 58 – 59.
- Могила, О.А. (1984). Метеорологическая лексика украинских говоров (лексико-семантическая, ареальная и генетическая характеристика): дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.02. Киев, 332 с.
- Нечуй-Левицький, І. (1992). Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. К.: Обереги, 88 с.
- Тімкова, Т. М. (2020). Специфіка вербалізації концепту *дощ* у турецькій мовній картині світу. *Закарпатські філологічні студії.* № 13 (Т. 1), С. 161 – 166. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/trphst_202013\(1\)_34](http://nbuv.gov.ua/UJRN/trphst_202013(1)_34) (дата звернення: 05.02.2024).
- Majer-Baranowska, U. (1986). Deszcz i jego zapładniająca funkcja. *Akcent.* Nr. 4(26). Lublin, S. 30-36. URL: [http://akcentpismo.pl/pliki/archiwum/1986_4\(26\).pdf](http://akcentpismo.pl/pliki/archiwum/1986_4(26).pdf) (дата звернення: 13.02.2024).

Стаття надійшла до редакції 22.02.2024 р.

Прийнято до друку 24.02.2024 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Волошинова М. О.

ФРАЗЕОЛОГІЯ

**ЕТНОКОНЦЕПТ *ВІТЕР* У НАРОДНІЙ ОБРЯДОВОСТІ
ТА СВІТОБАЧЕННІ УКРАЇНЦІВ**

(на прикладі фразеології Середнього Полісся)

doi: 10.12958/2227-2631-2024-1-49-54-63

Галина Доброльожа,

*кандидат філологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри методики викладання навчальних предметів
КЗ «Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної
освіти» Житомирської обласної ради
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1253-0028>*

Оксана Шуневич,

*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри методики викладання навчальних предметів
КЗ «Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної
освіти» Житомирської обласної ради
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8445-5103>*

У статті з'ясовано походження лексеми *вітер*, її спорідненість з багатьма мовами; пояснено причини поклоніння і страху перед вітром; розкрито багатозначність усвідомлення символіки вітру; розглянуто образ вітру в змісті та структурі забобонів, прокльонів, прикмет, компаративем. Тисячоліттями люди спостерігали за шалом стихій, захоплювалися, боялися, обожествляли, і як результат – творчо переосмислювали в легендах і казках, писанкарстві і гончарстві, повір'ях і прикметах, прислів'ях і приказках. Об'єктом наукової розвідки став етноконцепт *вітер*, який належить до тріади основних природних стихій і в поєднанні з водою й вогнем створює планетарний клімат, спричиняє руйнівні катаклізми.

Одним із актуальних завдань у галузі сучасної фразеології є етнопсихологічний та лінгвокультурологічний аналіз знакових для українського народу концептів.

Значущість образу вітру в українській культурі продемонстровано через призму народної різножанровості, однак найкраще символіку вітру розкрито у фразеологізмах, оскільки саме в семантиці та структурі сталих висловів уміщено реліктову інформацію про традиційні способи ведення господарства, звичаї та вірування, родинні стосунки та інші сфери життєдіяльності українського народу.

Фразеологізми – це надзвичайно давній і потужний пласт мови, який вивчають за різними аспектами (семантичний, структурний, ідеографічний, когнітивний, стилістичний, асоціативно-образний), проте

сьогодні все більшої актуальності набуває концептуальний підхід до опрацювання фразеологізмів, адже концепт слугує для пояснення одиниць світоглядних чи психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини; це оперативна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, усієї картини світу, відображеної в людській психіці.

Усебічний аналіз етноконцепту *вітер* є безумовним свідченням входження української духовної культури у світовий міфологічний простір.

Ключові слова: етноконцепт, етнолінгвістика, компаративема, образ, фразеологізм.

The ethnoconcept of the wind in the folk rite and world view of ukrainians (on the example of the phraseology of the Middle Polissia)

One of the urgent tasks in the field of modern phraseology is the ethnopsychological and linguocultural analysis of concepts symbolic of the Ukrainian people. An ethno-concept symbolizing one of the most powerful natural elements – wind – was chosen for consideration.

The significance of the image of the wind in Ukrainian culture is demonstrated through the prism of folk diversity, but the symbolism of the wind is best revealed in phraseological units, since it is in the semantics and structure of fixed sayings that relict information about traditional ways of managing the economy, customs and beliefs, family relationships and other spheres of life of the Ukrainian people is contained.

Phraseologisms are an extremely ancient and powerful layer of language, which is studied according to various aspects (semantic, structural, ideographic, cognitive, stylistic, associative-figurative), but today the conceptual approach to the processing of phraseological units is becoming more and more relevant, because the concept serves to explain units of worldview or mental resources of our consciousness and that information structure that reflects human knowledge and experience; it is an operative unit of memory, mental lexicon, conceptual system and language of the brain, the whole picture of the world, which is reflected in the human psyche.

A comprehensive analysis of the ethno-concept of the wind is unconditional evidence of the entry of Ukrainian spiritual culture into the world mythological space.

Key words: comparative language, ethnoconcept, ethnolinguistics, image, phraseology.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Запропонована наукова розвідка стала етнолінгвістичним аналізом одного з базових світових, і зокрема українських, етноконцептів, адже *вітер* – це одна з природних стихій, яка, відповідно до міфологічних уявлень, упорядкувала Всесвіт і вдихнула в нього життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Збирання, упорядкування та всебічний аналіз діалектної фразеології є актуальною проблемою сучасного мовознавства, оскільки саме в семантиці та структурі фразеологізмів вміщено реліктову інформацію про традиційні способи ведення господарства, звичаї та вірування, родинні стосунки та інші аспекти життєдіяльності українського народу. Збирачі фразеологічних матеріалів усвідомлюють, що кількість носіїв говірок і діалектних фразеологізмів невинно скорочується, оскільки потенційні реципієнти здобувають освіту, активно комунікують з навколишнім світом, не бажають розмовляти *як говорила бабуся*, переїжджають у великі міста, мігрують (зокрема й через воєнні дії). Тож саме фіксація діалектних фразеологізмів у регіональних фразеологічних словниках та/або лінгвістичних атласах допомагає скласти цілісне уявлення про діалект, говір і говірку не лише як про засіб комунікації, а й як про пласт матеріальної та духовної культури мешканців регіону.

Фразеологія виділилася в окрему лінгвістичну галузь лише наприкінці 50-х років ХХ ст., і з того періоду фразеологізми вивчали в різних аспектах: семантичному, структурному, ідеографічному, когнітивному, стилістичному, асоціативно-образному тощо, проте сьогодні все більшої актуальності набуває концептуальний підхід до опрацювання фразеологізмів, адже в такий спосіб можна побачити цілісність семантики й структури фразеологізму, входження його в життєвий простір українця (господарство, ремесло, побут, родина, звичаї, віра, розваги). Власне поняття концепту є багатозначним (понад 30 значень) і виходить із середньовічного концептуалізму, де «він розглядався як універсалія, що узагальнює ознаки речей, містить важливу та актуальну інформацію та створена розумом для його внутрішнього використання» (Селіванова, 2006, с. 257).

Концепт – це поняття філософське, психічне, логічне, лінгвістичне, світоглядне тощо. В українському мовознавстві поняття і суть концепту найбільш ґрунтовно розкрила професор О. Селіванова, оскільки запропонувала «нове трактування мотивації як наскрізної в процесі породження номінативної одиниці <...> через знаки певних зв'язків компоненту концепту як відповідника значення та структури знань про позначуване в етносвідомості» (Селіванова, 2004, с. 17). Напрацювання О. Селіванової та інших українських мовознавців (А. Білецький, М. Кочерган, В. Манакін, Т. Радзієвська, В. Жайворонок) про когнітологію як перспективний напрям української лінгвістики активно підтримував професор В. Ужченко, який зазначив, що об'єктом вивчення стає семантика слова в усьому обсязі, адже «семантико-

культурологічний обсяг концепту можна безкінечно уточнювати, віднаходити все нові й нові грані, оскільки він виступає об'єктом дослідження не тільки лінгвістики, а й логіки, психології, культурології, філософії» (Ужченко, 2007, с. 291).

Отже, *концепт* (з латин. *conceptus* – ‘думка’, ‘поняття’) – термін, який слугує для пояснення одиниць світоглядних чи психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; це оперативна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, усієї картини світу, відображеної в людській психіці.

Концепти закладають міжконцептуальні зв'язки (наприклад, концепти *вода*, *вогонь* і *вітер* – це три стихії, які утворили й упорядкували світ), вони створюють певне уявлення про довкілля. У свідомості людей концепти згруповані та утворюють концептуальну систему, яка може змінюватися під впливом знань, досвіду, пропаганди тощо. Кожен етнос має певний набір концептів, який є спільною структурою свідомості конкретного народу. Низку таких етноконцептів має український народ – *вода*, *земля*, *хата*, *піч*, *баба*, *козак*, *рушник*, *чоботи*, *дорога*, *калина*, *барвінок*, *лелека*, *свиня* та багато інших.

Внутрішню концептосистему має також кожна родина та індивід, такий індивідуальний світогляд залежить від виховання, навчання, залучення в соціальний простір, інтелектуального рівня й набутого досвіду.

Мета наукової розвідки – лінгвокультурологічний аналіз етноконцепту *вітер*, який є одним зі світових етноконцептів, і потрапив до всіх сфер господарського, побутового, родинного й культурного життя українців.

У процесі дослідження були використані такі **методи**: *метод компонентного аналізу* допоміг розкрити семантику фразеологізмів, *метод лінгвокультурологічного аналізу* застосовано для реконструкції та дослідження етноконцепту в діалектному узусі, *описовий метод* забезпечив систематизацію та узагальнення матеріалу.

Виклад основного змісту. Вітер належить до трійці основних природних стихій і в поєднанні з водою та вогнем створює планетарний клімат, спричиняє руйнівні катаклізми (небезпечні підвищення/пониження температури повітря (води), буревії, шторми, пилові бурі, засухи). Споконвіку люди спостерігали за шалом стихій, захоплювалися, боялися, обожествляли, і як результат – творчо переосмислювали в легендах і казках, писанкарстві і гончарстві, повір'ях і прикметах, прислів'ях і приказках.

І до сьогодні ми переповідаємо казку-міф про змагання давніх божеств – Сонця, Морозу та Вітру. Саме з Вітром вітався селянин (з отим – *найдовшим*). І хотіло Сонце спалити селянина, а Мороз заморозити, однак порятував Вітер. Такий тисячолітній сюжет у різних фольклорних жанрах свідчить про захоплення і страх перед природними стихіями.

Українці споконвіку ставилися до вітру з пошаною – до пантеону чільних язичницьких богів належав бог вітрів Стрибог. На думку дайбожичів, він мав необмежену владу, якою розпоряджався на власний розсуд: міг не лише принести погідну погоду, але й наслати нещастя – бурелом, грозові хмари, заметілі, роздмухати пожежі, знищити посіви (Скуратівський, 1996, с. 35). Високий статус Стрибога підтверджується і в «Слові о полку Ігоревім»: «*Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣють съ съкоря стрѣлами на храбрыя полки Игоревы*», до того ж тут є свідчення, що Стрибог мав купу внуків-помічників: Сівер (бог холодних вітрів), Хор (бог західних дощових вітрів), Літник (бог теплих вітрів), Бурівник (грізний бог буревіїв), Вітрило (бог вітрів, який супроводжував лодії русів), Посвистач (морський та річковий вітер, який моряки і рибалки викликали свистом) та інші боги-вітри, імена котрих на сьогодні не збереглися.

Давні українці відзначали свято, приурочене богові вітру – день Курика (Курика-Вітри(о)гона, Кирика). Імовірно, цього дня на його честь влаштовували різноманітні ритуали – дійства, пісні, заклички й благання, щоб «ні вітер, ні туча, ні блискавки, ні градобій не ушкоджували збіжжя, жител, тварин і людей» (Скуратівський, 1994, с. 33).

У тлумачних словниках поняття *вітер* – це ‘великомасштабний потік газів’, ‘потік повітря, що рухається переважно в горизонтальному напрямку’. А в розумінні пересічних людей, вітер – це помічник, який рухає вітрильні судна й повітряні кулі, крутить лопаті традиційного млина й вітряного генератора, сушить траву і білизну, запилює рослини і вибілює полотно, підсушує землю і зібране збіжжя; такий вітер називали *вітерець, половій, літник, легіт*.

Наші предки також знали, що вітер – це і руйнівник, оскільки він сприяє поширенню пожеж, бурі ламають ліси, руйнують житло і калічать людей, сильні вітри спричиняють забивні дощі, зміну рельєфу та ерозію ґрунтів, вітром переносяться шкідливі частки в повітрі (пісок, пил, продукти горіння, хімічні речовини, радіація) і пилок рослин; відповідно такі вітри називалися *вихор, верч, вітро(у,ю)ган, вихватало, труба, бігун, смерч, повітриця, буревій, бурелом, шторм, лускавець, дмухач, шарпун, крутий, лихий, лукавий, помірок, горішнець, студенець, хайна, сибірний, сіверкий, заміт, поземок, вітриця, москаль* (Скуратівський, 1994, с. 34). Українці остерігалися вітру, оскільки вірили, що лихий вітер може наслати хворобу (холеру, вітрянку та ін.); вітер може підвіяти людину, і вона стане неврівноважена, а то й божевільна (про таких на Поліссі казали: *ветрянний; шума галайовська*). Боялися також сильного вітру, вихору; у такому разі вважали, що це *чортове весілля; чорт з відьмою б'ються; хтось повісився; чорт радіє, що упіймав душу; відьма танцює*.

Лексема *вітер* витворилася в українській мові ще з праіндоевропейського **vatah* ‘вітер’; псл. *větrъ*, утворилося від дієслова *vějati* ‘віяти’ за допомогою суфікса *-tro*; споріднені слова мають чимало мов світу: лат. *vēntus* ‘вітер’, ц.слов. *вѣтрь*, лит. *vetra* ‘буря’, болг. *вятър*,

пол. *wiatr*, чес. *vitř*, словац. *vietor*. Корінь *vitř-* став словотвірним ядром десятків українських лексем: *вітерець, вітрюган, вітрило, вітрильник, вітрянка, вітрівка, вітряк, вітряний, вітристий, обвітрений, вітріти, повітря, завіятися, вітродуйка, нечуйвітер* та ін.

У світовій, і зокрема українській, міфології вітер уявляли як порожнечу, а згодом як місткість, де розмістилися небесні світила, істоти, рослини. Наші пращури вважали, що вітер – це божество, яке відділило небо від землі; і сьогодні вітер (повітря, за іншими міфами, дерево) тримає на собі небо, не даючи йому опуститися на землю і розчавити світ (Таланчук, 2007, с. 56). Міцний зв'язок неба, землі та вітру ілюструє загадка: *Тато високий, мама низька (широка, плоска), син кучерявий, невістка сліпа* (небо, земля, вітер, ніч).

В українській народній міфології поняття вітру багатозначне:

1) це воля, сваволя, відсутність меж: *оперезаний (підперезаний) вітром; як вітер у полі; гуляйвітер* ‘непосидюча людина’;

2) стихія, руйнування, безлад; загадка: *Без рук, без ніг, а дерево ламає* (вітер);

3) демонічна сила, яка є ворожою до людини: боялися, якщо вагітну жінку підвіє вітер, то вона втратить дитину (або ж діти будуть божевільні чи недотепи); вітер (вихор, смерч, труба) може забрати із собою людину або речі й занести невідомо куди (Жайворонок, 2006, с. 101);

4) еротична, запліднююча функція вітру – вітром запилюються трави, злаки; вітер ототожнювали з в'юнкими рослинами, які символізують родючість (горох, хміль, біб, барвінок, огірки); мотив вітру присутній у сороміських піснях і піснях про кохання: *«Березушка кучерява // Против вітрушку стояла розбуяла»* (Українська народна пісня); *«Ой ходила дівчина по саду, // Да сіяла-віяла розсаду. // – Чомусь моя розсада не сходить? // Унадився хлопчина та й ходить. // На дівчині спідниця не сходить...»* (Українська народна пісня); такий само підтекст має компаративема *любить як вітер рожу*.

До слова, саме таку символіку вітру (вихору) використав та обіграв у сюжеті роману «Дім на горі» відомий український письменник Валерій Шевчук, розповівши нам історію міфічного Джигуна-вихору, який запліднював жінок однієї родини протягом багатьох поколінь;

5) символіка народження і смерті; на Поліссі збереглося замовляння, яке відсилає хвороби (волос, вроки, пристріт) у потойбіччя: *«іди ти на бистри води, на гнили колоди, // де вітер не віє, де сонце не гріє, // де товар не ходить, де курачі голос не доходить»* (Мойсієнко, 1995, с. 52). За твердженням професора В.Мойсієнка, поліщуки вважали вітер супутником злих духів, тому з вітру (*вихор, підвой, звой, завой, вітриця, вітерка, сквозняк, сквозниця*) могло бути багато хвороб. Знахарі, лікуючи хворого, пускали хворобу на вітер: *Як вихор, то упасті на землю, одвернуть голову і вихру дати дулю. Тоді сказати: Іді на болота, де люде не ходять, і певньов голос не доходить;*

б) символіка невловимості, невизначеності. Демонічні істоти, які порівнюються з вітром, так само мають непевні ознаки: *з вітром пішло, хтось, щось, налетіло, стукнуло, грюкнуло, понесло, свиснуло, Прийшов хтось та взяв щось* (загадка) – тобто їх не бачать, не тримають в руках, а здебільшого чують або ж помічають у діях (Таланчук, 2007, с. 59);

7) посланець, який передає вітання, побажання, звістки: *«Повій, вітре, на Україну, / Де покинув я дівчину. / Де покинув чорні очі, / Повій, вітре, опівночі»* (С. Руданський); *«Повій, вітре, повій, вітре, по полю, / Та рознеси, рознеси мою долю»* (Українська народна пісня);

8) значення несподіванки, неочікування; інколи при зустрічі кажуть: *Яким вітром [занесло]?!*;

9) вітер (повітря) – це життя, адже саме за подихом визначали, чи жива людина; пригадайте, як у дитинстві нам казали: *Студи – маєш під носом вітер*.

Давні українці були дуже тісно пов'язані з природою, залежали від погодних умов і тому звертали неабияку увагу на прикмети, пов'язані з вітром: *Вітер із сходу несе добру погоду; Прийшов Вербич – кожух тербіч; Західний вітер – на вологу; На Покрову (14 жовтня) якщо вітер з півдня низовий – зима буде теплою, а з півночі горішній – холодною, із заходу – сніжною; коли ж протягом дня змінюватиметься напрям, то і зима буде нестійкою; Коли досвіт на Благовіщення (7 квітня) без вітру і тепла – буде гарний врожай; На Дмитра (8 листопада) замерзла земля і дме холодний вітер – снігу не буде до нового року; На Ганни (22 грудня) тиха безвітряна погода – на врожай садовини*.

Оскільки українці вважали вітер невгамовною, непередбачуваною стихією, то з цим образом була пов'язана низка забобонів і заборон. Зокрема, забороняли свистіти в будинку, на подвір'ї та на вулиці. Не дозволяли дітям навіть свистіти в іграшковий свистик, казали: *Прийде Посвистун, і він просвистить все господарство* (і хата може згоріти, і худоба погине); *Не свисти – грошей не буде*. Старші люди також застерігали, що на посвист може зібратися нечиста сила.

Вітер також був знаковим образом у прокльонах, якими поліщуки кляли сусідів-родичів-шкодливу курку: *Йди собі на чотири вітри!; Иди ти під три вітри!; Щоб тебе верч ухопив!; Щоб тебе вихром винесло!; Щоб тебе взяло та понесло поверх дерева!*

Однак найповніше властивості вітру розкрито у фразеології – компаративемах, ідіомах, прислів'ях і приказках. Зокрема середньо-поліські компаративеми з компонентом *вітер* (*вихор*) дають здебільшого негативну характеристику інтелектуальним здібностям і поведінковій моделі особи:

‘неуважний’: *пам'ять як вітром розвіяна;*

‘дурний’: *у голові як вітер у полі; говорить як пустий вітер;*

‘легковажний’: *гуляє як вітер у полі; пішла по руках як вітер по полю; кинув слово як на вітер; як проти вітру вишмаркатися (висцятися);*

‘непевний, мінливий’: з дурнем розмова як за вітром полова;
‘п’яний’: пішов як верч;
‘сварливий’: вищить як у полі дальний вітер шумить; надувся як на вітер; скажений як вихор; полетів як вихор на село;
‘брехливий’: гуде як вітер в порожній димар;
‘метушливий’: біжить як вітер в полі (наче вітер несе); носить як до вітру; женеться як вітро(у)ган; крутить як вихор по дорозі;
‘голосний’: говорить ніби вітер в небі хмари гонить (як у комині вітер свище); гуде як чотири вітри в лісі;
‘швидкоплинність’: пішли мої літа як вітер круг світа;
‘недоречність’: треба як на (у) печі вітер; як у решето вітер ловить; треба як вітер у мороз; хоче як мертвий до вітру;
‘швидкість’: рознесли брехню як вітер соломі; несеться як вихор; жене як дідько вітри;
‘зникнути’: як вітром здуло; як вихва’тало вхопило (Доброльожа, 2020).

У фразеологічному словнику говірок Житомирщини зафіксовано численні сталі вислови, що містять компонент *вітер*. Хоча вітер і є наймогутнішою стихією (див. українську народну казку «Про Сонце, Мороз і Вітер»), а також новини про щоденні природні катаклізми у світі), в українській фразеології не зафіксовано фразеологізмів із позитивним значенням, вітер – це ворог, небезпека, руйнування, знищення, хаос. Фразеологізми, зафіксовані на території Середнього Полісся, характеризують вади людини, її розумову обмеженість, неможливість будувати родинні стосунки та суспільні зв’язки:

‘дурний’: В голові вітер [гуляє, крутить, свистить];
‘легковажний’: В голові вітер [ганяє, гуляє, свище, свистить, ходить]; Вітер у полі; Вітер [гуде, гуляє, свище, грає] в кишені; Гуляй-вітер; Ловити вітер; Пустити гроші на вітер;
‘байдужий’: Ти на чотири вітри; На вітер говорити; На вітер слова кидати;
‘безвольний’: Куди вітер – туди й він; Куди вітер повіє;
‘недосвічений’: Вітер в голові ще гуляє (свистить);
‘бідний’: Вітром підбитий; Підперезаний вітром; За вітром жити (ходити);
‘ледачий’: Ганяти вітер [по світу];
‘балакучий’: Вітер віє та стихає, а баба почне – не переслухаєш;
‘метушливий’: Оперезаний вітром; Носитися вітром;
‘худий’: Аж за вітром летить; Від вітру валиться (хилиться); Вітер зламає (переламає); Вітер колише [когось];
‘намарно’: Вітра в полі ловити (шукати, доганяти); Плювати проти вітру;
‘невдача’: Куди не глянь – всюди вітер в очі; Не тим вітром повіяло;

‘втікати’: *Вітра вхопити; Летіти за вітром; Ганяти (піймати) вітра в полі;*

‘зникнути’: *Вітром здуло; Пішов за вітром; Вітер подме – сліди замете;*

‘втратити’: *Вітру в решето набрати; Пішло за вітром; Піти по вітру; На вітер підняти; За вітром пустити; По вітру пустити (розмаяти); Що було – все на вітер пішло; Що було – то за вітром по воді потекло;*

‘зайве’: *З поля вітер – з дуни (сраки) гості;*

‘завагітніти невідомо від кого’: *Вітром підвіяло (задуло); Від вітру;*

‘небезпека’: *Посієш вітер – пожнеш бурю; Вітер у гладищі не сховаєш; І від малого вітру вогонь розгориться; Хто вітрові служить – тому димом платять (Доброльожа, 2010, с. 30 – 31).*

Фразеологічний матеріал інших регіонів України також містить значну кількість фразеологізмів з компонентом *вітер*, наприклад:

- подільські говірки: *Собаки брешуть – вітер несе; Пуститися по вітру; Чекати поки вітер з Фірманівки поверне (Коваленко, 2019, с. 58);*

- східнословобожанські та степові говірки: *У вітер веслами робити; Ні вітру ні хвилі; Не той вітер; Віють вітри з-під макітри (Ужченко, 2002, с. 53).*

Це свідчить про важливість цього образу і залучення усіх українців до формування цілісної картини етноконцептного сприйняття вітру.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Опрацювання значної кількості матеріалу свідчить, що вітер – це не лише атмосферне явище, а й знаковий елемент української культури, який є учасником/компонентом до побутових та обрядових пісень, міфів, народних казок, фразеологізмів. Усебічний аналіз етноконцепту *вітер* є безумовним свідченням входження української духовної культури до світового міфологічного простору.

Подальшу перспективу наукових розвідок убачаємо в опрацюванні інших базових концептів української етнокультури; проведенні семантичних, стилістичних і структурних паралелей у наріччях української мови для встановлення закономірностей утворення та функціонування знакових етноконцептів української культури.

Література і джерела

- Доброльожа, Г.М. (2010). *Фразеологічний словник говірок Житомирщини*. Житомир, 404 с.
- Доброльожа, Г.М. (2020). *Етноконцептний словник постійних народних порівнянь поліських і суміжних говірок*. Житомир, 148 с. URL: <http://libo.lib.zt.ua/jspui/bitstream/123456789/548/3/01-000333.pdf>
- Жайворонок, В.В. (2006). *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. К., 703 с.
- Коваленко, Н.Д. (2019). *Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок*. Кам'янець-Подільський, 412 с.
- Селіванова, О.О. (2004). *Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): монографія*. К. – Черкаси, 276 с.
- Селіванова, О.О. (2006). *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Полтава, 716 с.
- Скуратівський, В. Т. (1994). *Святвечір*. Кн. 2. К., 192 с.
- Скуратівський, В. Т. (1996). *Русалії*. К., 734 с.
- Таланчук, О.М. (2007). *100 найвідоміших образів української міфології*. Вітер. К., 460 с.
- Ужченко, В.Д. & Ужченко, Д.В. (2002). *Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу*. Луганськ, 263 с.
- Ужченко, В.Д. & Ужченко, Д.В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. К.: Знання, 494 с.*

Стаття надійшла до редакції 09.05.2024 р.

Прийнято до друку 13.05.2024 р.

Рецензент – доктор філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

**ЖАРГОННІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ
В МАСМЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ XXI СТОРІЧЧЯ**

doi: 10.12958/2227-2631-2024-1-49-64-72

Олександр Стишов,

доктор філологічних наук,

професор кафедри української мови

Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6192-255X>

У статті розглянуто фразеологізми з різних жаргонів, що функціонують у масмедійному дискурсі початку XXI сторіччя. Це переважно стійкі одиниці, ще не зафіксовані в українських соціолектних лексикографічних працях. Засвідчено, що сучасні українськомовні масмедіа почали активніше використовувати, окрім чисельних літературних, некодифіковані сталі словосполучення й вирази з різних жаргонів. Зафіксовано також випадки переосмислення журналістами таких мовних утворень, уведених до відповідних контекстів. Нерідко це роблять на вимогу дня. Подано основні чинники, що сприяють процесам інтенсивного входження та вживання аналізованих одиниць у дискурсі ЗМІ: 1) істотна демократизація української спільноти (що іноді межує з уседозволеністю) в аналізованій період, що посприяла лінгводемократизації; 2) активізація тенденції до орозмовлення в значній кількості радіо- і телепередач, газет і журналів, що протистоїть окнижненню; 3) зміна мовних смаків, уподобань українців і мода на певні одиниці; 4) несприйняття сучасними читачами, слухачами та глядачами сухої, невиразної мови, кліше, канцеляризмів, штампів; 5) неординарність, новизна, а найголовніше – експресивність, емотивність, образність, а нерідко влучність і дотепність жаргонних фразем; 6) тенденція до мовної економії, що виявляється в прагненні використовувати короткі, але надзвичайно місткі за семантикою одиниці; 7) тенденція до стирання меж між функційними різновидами мови, змішування їх, істотний вплив розмовного стилю на інші. Проаналізовано тематичні групи жаргонних фразем, які використовують журналісти й автори матеріалів у названому дискурсі. Виявлено, що в текстах масмедіа XXI сторіччя активно побутують фразеологічні одиниці зі спортивного, молодіжного, автомобільного, мілітарного, економічного, журналістського соціалекту, рідше – наркоманського, мистецького, а також жаргону моряків. З'ясовано, що такі усталені словосполучення й речення виконують переважно номінативну, інформативну, змістотвірну, образотвірну та оцінну функції в сучасному українськомовному медійному дискурсі. Характерно, що переважна більшість аналізованих ФО так і залишаються тільки в мовленні відповідних соціальних груп. Однак деякі з них, завдяки «розкручуванню» їх журналістами в ЗМІ, державними діями,

політиками, мають шанси потрапити до розмовного мовлення, а іноді й до літературної мови. Уведено до наукового обігу значну кількість некодифікованих жаргонних фразеологізмів.

Ключові слова: дискурс, жаргонний фразеологізм, мова, масмедіа.

Slang phraseology in the mass media discourse of the 21st century

The article examines phraseology from various slangs that function in the mass media discourse of the beginning of the 21st century. These are mostly units that have not yet been recorded in Ukrainian sociolect dictionaries. It is noted that modern mass media began to more actively use non-codified stable phrases and expressions from various slangs. Cases of reinterpretation of such language units by journalists have also been recorded. Often this is done at the request of the day. The main factors contributing to the processes of intensive entry and use of the analyzed units in mass media discourse are presented: 1) significant democratization of Ukrainian society in the analyzed period, which contributed to linguistic democratization; 2) activation of the tendency to colloquialization in many radio and television programs, newspapers and magazines; 3) change in the language tastes of Ukrainians; 4) non-acceptance by modern readers, listeners and viewers of dry, vague language, clichés, clericalisms, stamps; 5) originality, novelty, and most importantly – expressiveness, emotionality, imagery, and often aptness and wit of slang phraseology; 6) the tendency to language economy, which is manifested in the desire to use short, but extremely comprehensive in terms of semantics units; 7) the tendency to erase the boundaries between functional styles, the significant influence of the conversational style on others. It was found that phraseological units from the sports, youth, automotive, military, economic, journalistic social dialects, less often – drug addiction, artistic, and sailors' slang are actively used in the texts of the mass media of the 21st century. It was found that the named sociolectisms mainly perform nominative, informative and evaluative functions in modern media discourse.

Key words: discourse, language, mass media, slang phraseology.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. У рідній мові останніх десятиріч посилилася роль неформальних, ненормативних елементів у різних комунікативних виявах. Тому в сучасній лінгвістиці засвідчено значний інтерес і важливу тенденцію до студіювання не лише нормативної лексики й фразеології, а й некодифікованої – розмовної, соціолектної, діалектної. Адже відомо, що мова динамічно розвивається та стає повноцінною лише тоді, коли вона охоплює всі сфери фізичного й духовного життя соціуму, збагачує й

удосконалює різні одиниці всіх суспільних верств: від інтелігенції до маргінальних осіб. Нині увагу лінгвістів привертають фраземи різних вікових і професійних підсистем – жаргонів, зокрема спортивного, молодіжного, автомобільного, мілітарного та ін.

Відзначимо, що в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. філологи почали активніше вивчати лінгвальні особливості різних мов не так у художньому (як це було в попередні періоди), як у масмедійному дискурсі, який розвивається надзвичайно бурхливо та засвідчує нові й цікаві тенденції особливостей динаміки тієї чи тієї мови загалом. Вагому роль у сучасних ЗМІ відіграють не тільки лексичні, а й фразеологічні одиниці різні за походженням, семантичним наповненням, структурою, стилістичними та функційними особливостями. Вони є важливими складниками осмислення мовної картини світу народу. Характерна особливість дискурсу масмедіа останніх десятиліть – активізація використання в ньому жаргонних фразем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заявлена в статті проблематика збагачення й розвитку некодифікованої фразеологічної підсистеми української мови в останні десятиліття перебуває в полі зору таких лінгвістів, як: В.Ужченко, Д.Ужченко, Н. Коваленко, Л.Ставицька, О.Сербенська, Г.Добролюжа, Р.Боднар, М.Заборна, Г.Кузь, Н.Скиба, Є.Редько, І.Цар, Т.Мандич та ін. Зокрема жаргонні фразеологізми на початку ХХІ сторіччя в публіцистиці були предметом уваги Н.Третяк (Третяк, 2013, с. 40 – 43), Т.Левченко (Левченко, 2019, с. 27 – 32), Л.Азарової (Азарова, 2021, с. 1 – 7) та ін. Але корпус названої фразеології весь час поповнюється, модифікується, а тому потребує спеціального поглибленого вивчення та представлення в окремій науковій розвідці, яка матиме в лінгвістиці (та й не тільки) істотне теоретичне й практичне значення. Також численні жаргонні ФО потребують постійної фіксації, належного витлумачення та лексикографічного опрацювання. Це й визначає актуальність цієї студії.

Мета статті – виявити й проаналізувати різні види переважно некодифікованих жаргонних фразеологізмів у масмедійному дискурсі початку ХХІ сторіччя.

Матеріалом дослідження слугували жаргонні фразеологізми, дібрані методом суцільної вибірки, корпус яких налічує понад 100 одиниць.

Методи й прийоми дослідження. У статті використано: *метод спостереження та суцільної вибірки* (для виявлення жаргонних фразем у сучасних масмедіа); *описовий метод* (для інвентаризації й класифікації емпіричного матеріалу); *метод порівняння* (для порівняння соціолектних некодифікованих ФО з кодифікованими); *індуктивний метод* (з метою визначення напряду аналізу від накопичення корпусу студійованих одиниць до їх систематизації); *функційний метод* (дав змогу розкрити функції відповідних фразеологізмів у масмедійному дискурсі);

компонентний аналіз (із метою визначення семантики й усебічного вивчення значень досліджуваних фразеологізмів); *контекстний аналіз* (дав змогу безпосередньо визначити умови текстового використання розглядуваних фразеологічних одиниць); частково використано *кількісний аналіз* та ін.

Виклад основного змісту. Фразеологізми – надзвичайно глибокий і цікавий корпус української мови, вияв ментальності й креативності етносу. Вони виконують і номінативну, і більшою мірою емоційно-еспресивну, характеризувальну функції. Саме тому названі одиниці доволі інтенсивно використовують автори в масмедійному дискурсі сьогодення.

Уважаємо, що для належного подання жаргонних фразеологізмів варто виявити головні чинники, що слугували процесам інтенсивного входження та функціонування аналізованих одиниць і в дискурс ЗМІ зокрема, і в сучасну українську мову загалом. Цьому, на наш погляд, передусім сприяли: 1) істотна демократизація української спільноти (що іноді межує з уседозволеністю) в аналізований період, що посприяла лінгводемократизації; 2) активізація тенденції до орозмовлення в значній кількості радіо- і телепередач, газет і журналів, що протистоїть окниженню; 3) зміна мовних смаків, уподобань українців і мода на певні одиниці; 4) несприйняття сучасними читачами, слухачами та глядачами сухої, невиразної мови, кліше, канцеляризмів, штампів; 5) неординарність, новизна, а найголовніше – експресивність, емотивність, образність, а нерідко влучність і дотепність жаргонних фразем; 6) тенденція до мовної економії, що виявляється в прагненні використовувати короткі, але надзвичайно місткі за семантикою одиниці; 7) тенденція до стирання меж між функційними різновидами мови, змішування їх, істотний вплив розмовного стилю на інші.

Сучасні українськомовні масмедіа демонструють активне використання, окрім чисельних літературних, некодифікованих сталих словосполучень і виразів, зокрема з різних жаргонів, а також переосмислення їх на вимогу дня. Виникнення жаргону має психологічне підґрунтя: це настанова на професійне взаєморозуміння, дотепність у спілкуванні, прагнення до неординарності, мовної розваги, гри. Важливо, що жаргонні фраземи «дозволяють уникнути штампів і створити нові експресивні засоби для підсилення інформативності тексту, концентрують у собі головну думку тексту, привертають увагу читача, збагачують мовлення автора, створюють певний національний та соціальний колорит» (Серебрянська, 2014, с. 282).

Зібраний і розкласифікований фактичний матеріал засвідчує, що в масмедійному дискурсі серед усіх видів жаргонних фразем домінують одиниці із царини спорту. Це закономірно, оскільки спортом, зокрема різними його видами, нині захоплюється більшість людей в Україні, а тому названі одиниці добре сприймаються. Коментатори репортажів і автори оглядів, експерти, тренери, спортсмени, використовуючи

жаргонні фраземи, не лише називають, а й своєрідно, зокрема образно, емоційно насажено характеризують дії, вчинки учасників різних спортивних змагань, їхні старання, зусилля, боротьбу за перемогу: *входити (вливатися, вриватися) у гру* «вдало проводити спортивні дії під час матчу (про спортсмена)»; *битва за шість очок* «неймовірна боротьба спортсменів, позитивний результат якої надзвичайно потрібен команді (клубу)»; *гризти паркет (газон, траву, доріжку)* «докладати неймовірних зусиль для здобуття перемоги»; *на зубах* «із величезними зусиллями (про здобуту перемогу)»; *втоптати в паркет кого-небудь* «потужно перемогти, подолати» та ін. Пор.: «Це було дуже важко, але і дуже важливо для нас. Матч був ніби за **«шість очок»**, адже до гри відставали від Черкас [«Дніпра» (Черкаси)] у таблиці. Було багато боротьби, але це спортивні моменти. Без боротьби не здобувається результат», – додала капітан команди «Легіон-Університет» Юлія Сардачук (Волинські новини, 24.01.2022, 22:21); *Якщо баскетбольна команда, як у нас кажуть, буде гризти паркет, тоді можна розраховувати на багато що ...* (радіо «Промінь», 08.09.2012, 16:28); *Можна зрозуміти вісьмох донецьких легіонерів, які вийшли в стартовому складі і не збиралися «гризти траву» заради коефіцієнту України в рейтингу УЄФА* (газета «Україна молода», 05.12.2009); *Ще дві перемоги збірна України здобула «на зубах», перегравши суперника за рахунок класу, організації гри й ігрової дисципліни.* (<https://www.bbc.com/ukrainian/sport-45894640>); *Десять років він [боксер Майкл Тайсон] тримав у страху свою першу напівсередню вагу, відтоді як 1995 року буквально втоптав у паркет Джейка Родрігеса в своєму першому титульному бою* (газета «День», 14.06.2005, с. 8).

Аналізовані стійкі одиниці можуть описувати й негативні явища: *гра на контору* «договірний матч»; *здавати гру (матч)* «програти піддавшись суперникові»; *посадити на свисток* «фіксувати вигадані порушення правил спортсменами, нечесно судити гру (про суддю)». Напр.: *Лунали звинувачення щодо нечесності одразу в кількох поєдинках. Причому, якщо раніше говорили про «договірняк» – тобто, коли одна команда піддається іншій, то нині стала модною «гра на контору». За словами європейських аналітиків, на окремі матчі українського чемпіонату ставлять десятки тисяч євро, а футболісти «обслуговують» потрібний результат. Але офіційних результатів розслідувань поки що немає* (газета «Gazeta.ua», 23.06.2015, 06:45); *19 квітня 2008 року відбувся матч між харківським «Металістом» та львівськими «Карпатами». У цьому матчі харків'яни виграли 4:0, стали бронзовими призерами чемпіонату України. Та згодом виявилось, що матч був договірним – деякі гравці «Карпат» отримали пропозицію «здати гру».* (<https://zaxid.net/news/>); *... вже з перших секунд зустрічі австрійський арбітр Лехтнекер «посадив» збірну України [з хокею] «на свисток»* (газета «Україна молода», 30.04.2002, с. 14). Як бачимо,

нерідко досить нестандартно, колоритно й стилістично марковано концептосферу «спорт» вербалізують жаргонні фраземи.

У сучасних ЗМІ зафіксовано частину соціолектних фразем з молодіжного мовлення. У таких ФО учні й студенти втілюють їхнє бажання чимось виділитися, висловлюватися екстраординарно, влучно, дотепно, а нерідко й із гумором, жартівливо, фамільярно, іронічно. Тому незаперечною істиною слугує твердження, що кожне покоління має власну мову. Журналісти й учасники комунікації в ЗМІ використовують такі фразеологізми, оскільки для них характерні незвичність, стилістичне забарвлення, вони вносять у комунікацію, разом з номінацією певних реалій і понять, потужний емоційно експресивний заряд. Переконливими ілюстраціями слугують фраземи: *добиратися дві доби верблюдам* – «1) дуже довго; 2) далеко їхати»; *удар у штангу* «марна дія; невдача»; *повз касу* «невдача, провал; щось невдале або непотрібне»; *тримайте (держіть) мене семеро* «жартівливий вираз, який використовують у випадку отримання сильних емоцій, вражень». Напр.: *Заява Саакашвілі щодо нібито російського паспорта у міністра закордонних справ України Павла Клімкіна – це удар в штангу та демонстрація особистих образ. Навряд чи досвідчений політик Саакашвілі не розумів, що цю тезу підхоплять російські медіа, проте все одно використав її...* (http://24tv.ua/ukrayina_tag1119?utm_source=seocopy); *А коли ми пішли в дорослу літературу, то не провели попереднього дослідження [попиту], і через це наші перші дорослі книжки пройшли, як то кажуть, повз касу, тобто з тріском провалилися* (<https://sensormedia.com.ua>...); *«Тримайте мене семеро». Чому Лукашенко злетів із катушок після візиту до Китаю* (<https://www.dsnews.ua/world>); *А от Влад Яма кайфонує від танцю, незважаючи на те що все було не дуже добре. «Можливо децю було не так, але тримайте мене семеро, мені дуже сподобалось...»*, – *заявив танцівник* (ТСН, 30.08.2020, 23:05). Наведені молодіжні ФО, вдало вжиті авторами в масмедіа, викликають у глядачів, слухачів, читачів певні асоціації, уявлення, а особливо важливо – емоції та допомагають краще сприймати певні повідомлення.

Масмедійний дискурс не випадково послуговується стійкими одиницями з автомобільного жаргону, оскільки в країні існує значна армія водіїв і осіб, пов'язаних з транспортом. Нерідко в ЗМІ побутують фраземи на зразок: *лосиний тест* «перевірка стійкості моделі автомобіля під час різких перестроювань на можливість здійснити маневр ухилення, об'їзду несподіваних перешкод, що імітують розставлені на трасі конуси»; *возити повітря* «про пасажирський транспорт, що їздить порожняком»; *повний фарш* «повна комплектація автомобільного салону». Напр.: *Фахівці вирішили випробувати електромобіль Porsche Taycan Cross Turismo у популярному та водночас складному «лосиному тесті»* (ТСН, 22.10.2021, 14:05); *Як пише «Громадське», зниження вартості квитків на 15% – базове, а якщо купувати їх раніше, то економія може скласти 20 – 25%.* [Керівник філії «Пасажирська

компанія» «Укрзалізниці»] Перцовський зазначив, що «Укрзалізниця» це робить для того, щоб «не **возити повітря**», і запросив «пасажирів другого класу пересісти у перший» (<https://zaxid.net/news/>); За \$13 тис. і з «**повним фаршем**» – презентували нові авто британського бренду MG (газета «Gazeta.ua», 21.07.2021, 15:55). Зауважимо, що остання з наведених фразем, завдяки креативу й винахідливості журналістів останнім часом зазнала семантичної модифікації й набула значення «максимум належних зручностей у чомусь»: *Дуже комфортний та стильний готель, зручне ліжко, повний фарш у ванній кімнаті, у шафі є праска* (<https://www.booking.com/.../bah-barcelona-airport.uk.html>). Серед аналізованих стійких одиниць фіксуємо й такі, що виражають негативне ставлення, іронію, зневагу: *корито (відро) з болтами* «старий автомобіль, який ламається під час руху»; *тещине місце* «передне сидіння поруч із водієм, яке є найнебезпечнішим місцем в автомобілі в разі аварії». Напр.: *Завжди знайдуться гарячі хлопці, які готові пересісти з дідівських жигулів на будь-яке дітище німецького автопрому. Нехай це навіть **відро з болтами**, зібране з двох, а то й трьох донорів, з вирізаними каталізаторами, що чадить так, ніби його заправляють не соляркою, а людськими стражданнями* («Новини України та Світу», 18.03.2018, 13:56).

Нині всі ми є свідками того, як російсько-українська війна стала потужним імпульсом до оновлення лексичного й фразеологічного фонду рідної мови. Розповідаючи про фронтіві події (та й не тільки), кореспонденти, військові й інші учасники комунікації в різноманітних ЗМІ активно використовують жаргонні мілітарні фразеологізми на кшталт: *зуби дракона* «протитанкові бетонні загородження, що входять до системи оборони взводних опорних пунктів»; *дзеркальна тиша* «бойові дії»; *точка нуль* «передова на фронті, тобто частина лінії оборони, найближча до ворога»; *аватарський котел* «місце утримування п'яниць-військових» та ін. Напр.: *На Запоріжжі ЗСУ просунулися до позицій за протитанковими ровами і «**зубами дракона**» – ISW (заголовок) (Радіо свобода, 05.09.2023, 07:12); *На Харківщині встановлюють «зуби дракона» у прикордонних районах.* <https://nv.ua>; *Їх називають саркастично-лагідно – аватарами.* «Аватар» – п'яний військовий. «Аватарня» – місце, де побратимів-п'яниць тримають їх свідомі товариші. «Аватарський котел» – місце, де концентруються «аватари» та «аватарні» (<https://drogmedia.net.ua> 2016 January 13).*

Специфічний жаргон економістів також сьогодні вносить свою лепту в масмедійний дискурс. Ми зафіксували окремі соціолектні ФО з названого лексикону: *жирний кіт* «фінансова установа, що отримує надприбутки та істотно збагачується», тобто «жиріє»; *валютна змія* «система погоджених курсів валют європейських держав». Напр.: *Великі банки – жирні коти.* А фінтехкомпанії – реакція на їх лінощі. Глава Альфа-Банку про провокації на фінансовому ринку (заголовок статті) («Бізнес», 22.11.2020, 09:19); *На думку Ле Пен, Європейська «валютна*

змія», яка існувала в ЄС до запровадження євро, «це те, що є досить розумним» (газета «Gazeta.ua», 05.01.2017, 00:11).

Певна кількість аналізованих одиниць, що фігурують у дискурсі ЗМІ, своїм походженням завдячують журналістському або ширше – медійному жаргону: *газетна качка* «опублікована псевдоінформація, фальшива сенсація»; *інформаційний шум* «значна кількість неважливої інформації, що часто заважає отримувати об'єктивні та корисні дані» **Інформаційний шум** – *що треба знати про поведінку в мережі під час війни* (заголовок статті) (журнал «Український тиждень», 17.03.2022, 07:55).

У публіцистичному дискурсі ХХІ сторіччя виявлено також поодинокі стійкі утворення з таких жаргонів: 1) наркоманського: *наковтатися колес/коліс* «напитися пігулок наркотичної дії» («**Наковтався колес**», «курнув» і поїхав кататись містом» («Вінниця.info», 18.11.2020, 15:21)); 2) мистецького: *кров із вух* – «неякісна музика чи спів» (Після виконання хіта Віра [Брежнєва] нарвалася на критику від шанувальників, але були й ті, хто підтримав артистку. «Не треба, не треба, **кров з вух**», «Бек-вокалістки завжди за неї співали», «Аранжування вогонь, а голос як у караоке», «Жах – ні голосу, ні слуху!» ... – пишуть люди. (<https://news.obozrevatel.com>)...); 3) моряків: *списувати на берег* «звільняти з корабля, відрахувати» (Командири кораблів отримували наказ: стільки чоловік списати на берег у морську піхоту. Списували, як ви розумієте, не найкращих (газета «Україна молода», 05.08.2012)). Однак нині остання з наведених фразем функціонує в ЗМІ в модифікованому вигляді із семантикою «усунути, позбутися кого-небудь»: Очевидно йому [інвесторові «Манчестер Юнайтед» Реткліффу] із топменеджментом та [головним тренером] Еріком тен Хагом належить вирішувати, кого з поточного складу першої команди потрібно якомога скоріше «списати на берег», а кого, ймовірно, варто підписати в якості підсилення (<https://sport.ua> > news > 661...). Нерідко названі фразеологізми вносять у комунікацію ефект несподіванки, який визначає прагматичний потенціал сказаного. Також уважають, що журналіст, окрім повідомлення, має допомогти сприймачеві інформації сформувати власну думку про особу, ситуацію, явище та ін.

Характерно, що переважна більшість аналізованих ФО так і залишаються й функціонують тільки в мовленні відповідних соціальних груп людей. Однак деякі з них завдяки «розкручуванню» журналістами в ЗМІ, державними діячами, політиками в публічних виступах мають шанси потрапити до розмовного мовлення, а іноді й до літературної мови, зокрема бути кодифікованими – поповнити фразеологічні й тлумачні словники.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, фраземи з різних жаргонів нині активно функціонують в українськомовному масмедійному дискурсі. Виявлено, що це переважно стійкі одиниці зі

спортивного, молодіжного, автомобільного, мілітарного, економічного, журналістського соціолекту, рідше – наркоманського, мистецького, а також жаргону моряків, які виконують переважно номінативну, інформативну, змістотвірну, образотвірну та оцінну функції в медійних текстах.

Перспективи дослідження вбачаємо в подальшому студіюванні жаргонних фразеологізмів у художньому дискурсі.

Література і джерела

- Азарова, Л.Є. (2021). Жаргонні фразеологізми в мові сучасної української періодики. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Т. 32 (71). № 1. С. 1 – 7.
- Левченко, Т.М. (2019). Функціонування жаргонних фразеологічних одиниць у засобах масової комунікації. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород. Вип. 11. Т. 1. С. 27 – 32.
- Серебрянська, І.М. (2014). Індивідуально-авторське переосмислення фразеологізмів у мові сучасних друкованих ЗМІ. *Мова і культура*. Вип. 17. Т. 6. С. 278 – 283.
- Третяк, Н.В. (2013). Експресивний потенціал жаргонної фразеології. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки*. Кн. 4. С. 40 – 43.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2024 р.

Прийнято до друку 06.03.2024 р.

Рецензент – доктор філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

ТЕКСТ. ДИСКУРС

**КОЛЬОРОНИМИ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТИ БУТТЯ УКРАЇНЦІВ
У РОМАНІ «ЧОТИРИ БРОДИ» МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА**
doi: 10.12958/2227-2631-2024-1-49-73-84

Ірина Бойцун,

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української та зарубіжної літератури
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9751-4996>*

Євген Харковський,

*викладач кафедри романо-германської філології
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1269-8077>*

Статтю присвячено дослідженню ідіостилю роману «Чотири броди» Михайла Стельмаха. Останнім часом про творчість Михайла Стельмаха майже не згадують, аргументуючи це його приналежністю до так званих радянських письменників, натомість забуваючи про внутрішнє наповнення творчої спадщини митця, її націєтворчий характер. Мова прози митця втілює культурні цінності українського народу, які розкриті у творі за допомогою лексики. З цією метою розглянуто семантичне навантаження кольороназв у зазначеному романі українського письменника як репрезентантів буття українців, порівняно їх інтерпретацію в українській та іспанській мовах.

У роботі зазначено, що в художній літературі нейтральна лексика набуває смислового навантаження за допомогою використання кольорів, які викликають у читача певні асоціації. Традиційно у творах українських письменників переважають білий, чорний, червоний, зелений, жовтий, синій і брунатний кольори, які й були обрані об'єктом дослідження. Асоціативна палітра чорних кольороназв у романі «Чотири броди» Михайла Стельмаха має багато варіантів, серед яких превалює чорний колір як означник трагедії, втрати, суму, зла. Також є варіанти використання чорного кольору як частини Всесвіту, яка існує в гармонії з білим кольором відповідно до язичницьких вірувань українців. Білий колір має традиційне семантичне навантаження: уособлює чистоту, спокій, мудрість. Червоний, жовтий, синій і зелений кольори мають вітаїстичне семантичне значення в більшості епізодів твору. Оказіональний образ червоної пшениці уособлює продовження життя, перемогу над смертю.

Акцентовано увагу, що в романі «Чотири броди» Михайла Стельмаха подано модель українського суспільства, яка базується

на засадах міфологічного світосприйняття. Філософію українців репрезентують кольороназви, які умовно можна поділити на дві групи, що уособлюють життя і смерть. Залежно від контексту амбівалентні кольористичні образи набувають виразних метафоричних значень, що є прикметною ознакою авторського ідіостилю.

Ключові слова: ідіостиль, колір, мова, Стельмах, філософія буття.

Coloronyms as representatives of ukrainian being in Mykhailo Stelmakh's Novel «Four Fords»

This article delves into the idiostyle of Mykhailo Stelmakh's novel "Four Fords". In recent times, Stelmakh's work has been largely overlooked, often dismissed as belonging to the realm of Soviet literature. However, this overlooks the rich inner content and nation-building character of his literary heritage. Stelmakh's prose embodies the cultural values of the Ukrainian people, which are revealed in the work through the use of specific vocabulary. To this end, the semantic load of color names in the novel is examined as a representation of Ukrainian existence, comparing their interpretation in Ukrainian and Spanish languages.

The study notes that in fiction, neutral vocabulary acquires semantic weight through the use of colors that evoke certain associations in the reader. Traditionally, in the works of Ukrainian writers, white, black, red, green, yellow, blue, and brown colors prevail, which were chosen for this research. The associative palette of black color names in Stelmakh's novel "Four Fords" has many variations, among which black color prevails as a marker of tragedy, loss, sorrow, and evil. There are also options for using black as part of the Universe, which exists in harmony with white according to the pagan beliefs of the Ukrainians. White color has a traditional semantic load: it personifies purity, peace, and wisdom. Red, yellow, blue, and green colors have a congratulatory semantic meaning in most episodes of the work. The occasional image of red wheat personifies the continuation of life, victory over death.

It is emphasized that Stelmakh's novel "Four Fords" presents a model of Ukrainian society based on the principles of mythological perception of the world. The philosophy of the Ukrainians is represented by color names, which can be conditionally divided into two groups that personify life and death. Depending on the context, ambivalent coloristic images acquire expressive metaphorical meanings, which is a characteristic feature of the author's idiostyle.

Key words: idiostyle, color, language, Stelmakh, philosophy of being.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Традиційно про українську літературу ХХ століття усталилась думка як про заідеологізовану, залежну від партійних рішень і московської влади, що не відповідає дійсності. Українські митці в умовах тотальних цензури й контролю, переслідувань і репресій творили національний міф, у якому переосмислювалась історія, філософія, традиції, ментальність, світогляд народу.

Михайло Стельмах належить до літераторів, які показали життя українського селянства в трагічні періоди історії, його духовні цінності. Показовими є назви романів митця: «Правда і кривда», «Хліб і сіль», «Кров людська – не водиця», «Дума про тебе», які містять фольклорні наративи. Роман-епопею «Чотири броди» Михайла Стельмаха радянська цензура не пропускала, вимагаючи від автора прибрати з тексту твору епізоди, у яких ішлося про трагічні сторінки історії України.

Мова творів майстра слова вирізнялась серед творів інших українських письменників того часу. Власне українська лексика увиразнювалась фразеологізмами, прислів'ями й приказками, що створювали неповторний колорит українського села, яким воно поставало в уяві автора: «Ідіостиль письменника на тлі загальнонаціональної мови відображає його індивідуальне світобачення та світосприйняття через окремі специфічні мовні засоби та оригінальне авторське їх використання» (Мех, 2018, с. 60).

Останнім часом про творчість Михайла Стельмаха майже не згадують, аргументуючи це його приналежністю до так званих радянських письменників, натомість забуваючи про внутрішнє наповнення творчої спадщини митця, її націєтворчий характер. Мова прози Михайла Стельмаха втілює культурні цінності українського народу, репрезентовані лексикою. На особливу увагу заслуговує вживання письменником кольороназв, які «володіють великою культурною значимістю, адже як компонент культури, кольороназва набуває складної та розгалуженої системи смислів, тлумачень і стає втіленням культурних цінностей носіїв мови» (Братиця, 2021, с. 55 – 56).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кольороназви у творах письменників в українському мовознавстві почали досліджувати відносно недавно.

Мовознавиці С.Форманова і О.Базик одними з перших в українському мовознавстві розробили теорію семантики кольороназв у творах письменників. Вони систематизували наявні філософські, психологічні й мовознавчі дослідження, у яких було розглянуто роль мовних засобів на позначення кольору, або хроматизмів, у художніх творах: «...мовні засоби на позначення кольору, тобто хроматизми, формуються під впливом художньої мети, індивідуального осмислення та естетичних уподобань автора. Семантика колірних ознак надає мові своєрідності, асоціативних і конотативних властивостей» (Форманова, Базик, 2003).

Привертає увагу твердження учених, що у творах українських письменників наявна така ієрархія кольорів: «...переважають означення білого та чорного кольорів, за ними йде червоний, після нього – зелений і жовтий, далі – синій і брунатний» (Там само).

Колір як об'єкт дослідження лінгвістики розглядає мовознавиця Л.Короткова (Короткова, 2014).

Компаративний аспект дослідження кольоративів в українській та англійській мовах як чинник пізнання й розуміння авторського ідіостилю та світогляду став предметом вивчення у праці Т.Давиденко. (Давиденко, 2015). Мовна картина світу репрезентована кольоративами у творах іспанської (Боса, 2014), німецької (Братиця, 2021), української (Коцова, 2014), польської (Тиха, 2021) літератур.

Ідіостиль творів Михайла Стельмаха вивчали Т. Ткаченко (Ткаченко, 2012), Л. Завальнюк (Завальнюк, 2013), Н. Костусяк та О. Приймачок (Костусяк, Приймачок, 2019). А. Горобець дослідила сенсорні характеристики часових понять мови роману «Чотири броди» Михайла Стельмаха і відзначила, що «серед okazіональних сенсорних характеристик велике місце за обсягом і значенням посідають кольоративи. У художній мові роману переважають синьо-сірі кольори, наявні також відтінки жовтого, зокрема золотий» (Горобець, 2019, с. 53).

Окремого дослідження, присвяченого аналізу кольороназв у романі «Чотири броди» Михайла Стельмаха як репрезентантів буття українського народу, немає, що й зумовлює актуальність наукової розвідки.

Мета. Мета статті – визначити семантичне навантаження кольороназв у романі «Чотири броди» Михайла Стельмаха як репрезентантів буття українського народу, порівняти їх інтерпретацію в українській та іспанській мовах.

Методи дослідження. Специфіка дослідження вимагає комплексного підходу із застосуванням різних методів. Під час роботи було використано описовий метод, метод контекстного аналізу, логіко-інтуїтивний метод і метод порівняльного аналізу.

Виклад основного змісту. Роман-епоса «Чотири броди» Михайла Стельмаха подає історію українського села першої половини ХХ ст. Буремні роки першої світової війни, колективізація, голод, друга світова війна ставлять представників різних прошарків суспільства перед вибором. Екзистенційні ситуації життя і смерті виводять назовні найпотаємніші бажання і прагнення людей. Цілком логічним є поділ соціуму в романі на два світи: тих, хто не піддався спокусі, і тих, хто втратив людську подобу. Михайло Стельмах дотримується фольклорного принципу поділу персонажів на добротворців і представників зла, розрізняючи їх на образному, символічному і зображально-виражальному рівнях твору. Характеристики героїв увиразнюються в мовленні.

Нейтральна лексика набуває нового смислового навантаження за допомогою використання кольорів, які викликають у читача певні асоціації, розкриваючи характери героїв. Рівень розуміння авторського задуму залежить від набутого досвіду реципієнта: «Не будучи семантично навантаженим, слово не викликає жодних асоціацій, а існує в нашій особистій системі значень і має такі семантичні відтінки, які виникають на основі нашого попереднього досвіду чи уявлень» (Горобець, 2019, с. 48 – 49).

У світі розроблена стандартизована система кольорів Pantone, до бази даних якої внесено 2161 колір. Неозброєним оком складно розрізнити всі відтінки кольорів, проте вони впливають на психоемоційний стан людини: «...поняття «колір» визначається як сукупність відтінків, що становлять стійку символічну структуру, співвіднесену з емоційно-особистісними особливостями людини. Колір можна розглядати як сукупність усіх відтінків, що є складним психологічним феноменом, специфічною семіотичною структурою, ізоморфною до структури фізіологічних та емоційних реакцій і найзагальнішими системним якостям дійсності» (Дика, 2018, с. 207).

Як ми вже зазначали, у творах українських письменників переважають білий, чорний, червоний, зелений, жовтий, синій і брунатний кольори. Розглянемо семантичне навантаження цих кольорів у романі «Чотири броди» Михайла Стельмаха.

Білий колір належить до кольорів веселки, є базовим. Традиційно є символом чистоти. Мовознавиці С. Форманова і О. Базик зазначили: «Білий колір традиційно є символом краси, ніжності, найсвітліших почуттів, найніжніших мотивів. Хроматизм «білий» виявляє семантичну асоціацію зі спокійним станом душі, чим підсилює повне розуміння образності кольористичного епітета або метафори. Він несе мотив чистоти, цнотливості» (Форманова, Базик, 2003).

Михайло Стельмах у характеристиці героїв використовує словосполучення *білий цвіт* як ознаку мудрості, життєвого досвіду, якого набувають з роками: *І Чигирин пізнав Данила, сквапно скочив на землю, націлив на нього невеликі очі й сніп бороди, в якій гуляє білий цвіт, якою він ще в двадцятому році поховав глибокий шабельний шрам; Хто б іще тепер бродив у цих лісах? – підходить осадкуватий лісник, на голові в нього вже буяє білий цвіт, а вуса розпухналися сивою степовою тирсою* (Стельмах, 1989).

Водночас нагадування про невідповідність поведінки Магазаника прожитим рокам і згадка Оксаною в розмові з ним «білого цвіту» має негативну конотацію: «- У вас, дядьку, вже на голові гуляє *білий цвіт*, а ви з жениханням!» (Стельмах, 1989).

Туга за життям, передчуття смерті звучить у словах діда Ярослава, це передано за допомогою фразеологізму *білий світ*: «Який же ти гарний, *білий світе*, а треба буде покидати тебе» (Стельмах, 1989).

Світлі спогади в Данила асоціюються з косарями, які повертаються додому з ланів, вдягнені в білі сорочки: *Коли бачив **білий** косарський ключ, йому завжди здавалося: він виходив із лона самої історії* (Стельмах, 1989).

Контрастним до білого кольору є чорний, який традиційно пов'язують з темними силами. Така асоціація виникла під впливом християнства, коли знищувались язичницькі вірування давніх українців. У космогонії українців спочатку була ніч, яка асоціюється з чорним кольором, а потім з'явився світ (день). Тому людське життя має світлі й темні смуги, коли поруч ідуть життя і смерть. У тексті роману відбито народні уявлення про взаємозв'язок цих категорій за допомогою асоціативного ланцюга білий-чорний-зелений (зілля, життя), що має трагедійно-оптимістичне наповнення: *Оце і все, що лишилося од нього на **білому** світі, та ще на далекій **чорній** землі проросло трохи зілля* (Стельмах, 1989).

Почуття кохання також передано за допомогою контрасту білого й чорного, жіночого й чоловічого, що передуює появі нового життя: *Казка любові, молодості і ночі приспала обох, бо зараз на **білому** світі, на **чорній** землі їх було тільки двоє* (Стельмах, 1989). Смерть одного з героїв надає цій фразі вже іншого звучання, відчуття втрати: *Як вам без батька буде на **білому** світі, на **чорній** землі?* (Стельмах, 1989).

У народній свідомості чорний колір також асоціюється з горем, стражданням і смертю. У романі «Чотири броди» Михайла Стельмаха чорний колір з'являється в найважчі періоди життя героїв, пов'язані з втратою рідних: *...і побачив на Оксаниних очах **чорні** сльози... Чого ж вони **чорні**, а не сині, як роса на розквітлому льоні?.. І коси **чорними** стали в неї* (Стельмах, 1989). У наведеному тексті бачимо традиційну інтерпретацію чорного кольору: «Лексема «чорний» завжди має метафоричне значення й пов'язана з емоційним та психологічним станом і являє собою елемент культури. «Чорний» несе сльози, горе, біду, сум, журбу» (Форманова, Базик, 2003).

Узвичаєним є поєднання чорного й червоного кольорів як символу страждань героя перед смертю: *Та ось щось цюкнуло Данила між плечі, на груди впала кров. Не міг притримати її, бо треба було долати **чорний** вітер, і Данило мовчки, без слова, без стогону долав його, все нижче і нижче схиляючи обважнілу голову до ручок мотоцикла; **Чорний** вітер почав мінитись йому на **червоні** кола, на калиновий вітер, який хилив і нахилив достиглі грона. А звідти, де починався чи закінчувався калиновий вітер, вийшла Мирослава з дитям біля грудей* (Стельмах, 1989).

Привертає увагу нестандартне поєднання білого й червоного кольорів як метафори смерті: *Біда хлопцям: лежать на **білих** гречках, а гречки вже **червоними** стали* (Стельмах, 1989). Смерть на полі бою, віддане життя в ім'я майбутнього ставить загиблих поряд зі святими мучениками.

У творі чорний колір переважно має негативну конотацію. Деякі асоціації є актуальними й зараз. Особливо це стосується уривку, у якому йдеться про Гітлера, але простежується асоціація з російським правителем: *А десь за морем у своїй кам'яниці сидить великий політик, сидить чорний геній, перед яким уже тремтять європейські держави* (Стельмах, 1989). Фразема *чорний геній* характеризує людину з порожньою, мертвою душею, дії якої спрямовані на знищення всього суцього.

Епізоди роману, де розповідається про війну, наповнені чорними кольороназвами: *Аж згодом, коли донесхочу наковтався жаху, відчинилися двері і увійшли ті самі гестапівці з якимось чином, що мав на грудях чорний хрест; Від раннього ранку і до вечірньої зірниці гуде, вгинається, стугонить, стогне і осідає чорний шлях. На схід поспішає чуже військо, чужа пісня, чуже залізо. Наробили ж його, наробили, та все людям на погибель* (Стельмах, 1989).

Є випадки, коли поряд із асоціаціями з ворогом чорний колір є і характеристикою прислужників німців: *І чорний шлях, і залізниця, і міст, і ненависний Безбородько, і кругова оборона навколо землянок; Коли вони, долаючи чорний вітер, виїхали з площі, навперейми їм із собачнею кинулося кілька жандармів, гестапівців та поліцаїв, серед них були Стьопочка і якийсь у лахмітті старець* (Стельмах, 1989). Загалом чорний колір набуває ще й семантичного значення 'зрадник'.

Словосполучення *чорний віл* асоціюється з важкою рабською працею в колгоспах: *Отож, поки не пізно, впрягайся у графік і тягни його, як чорний віл: тобто хватопеком здавай хліб!* (Стельмах, 1989). Метафоричними є також словосполучення *чорний хліб* і *сива паляниця*, які в контексті набувають іронічного забарвлення: *Повторите, що план здачі хліба державі буде виконано і перевиконано, що люди вже мають чорний хліб і сиву паляницю* (Стельмах, 1989). Вимога виконати план хлібоздачі є злочинною, оскільки в людей уже немає запасів хліба, що згодом стане причиною Голодомору 1932 – 1933 років.

Чорний колір також є деталлю портретної характеристики героїв: *Вона раз і вдруге гукнула Володимира, і він хутенько прибіг до неї, повис на воротах, чорний, мов галчеля; І вона мусить посміхнутися їм, покласти руки на йоржисті, чорний і золотистий, чубики* (Стельмах, 1989).

Як бачимо, асоціативна палітра чорних кольороназв у романі «Чотири броди» Михайла Стельмаха має багато варіантів, серед яких превалує чорний колір як означник трагедії, втрати, суму, зла. Також є варіанти використання чорного кольору як частини Всесвіту, яка існує в гармонії з білим кольором відповідно до язичницьких вірувань українців. На думку літературознавиці Н. Алексєєвої, «для міфопоетичної моделі світу характерна т. зв. логіка бриколажу (від фр. *bricoler*, «грати відскоком», тобто користуватися побічним шляхом задля досягнення поставленої мети). У надрах міфопоетичної свідомості

виробляється система бінарних (двоїстих) розрізнявальних ознак, набір яких є найуніверсальнішим засобом опису семантики в міфологічній моделі й зазвичай містить 10 – 20 пар протиставлених одне одній ознак, що мають відповідно позитивне та негативне значення» (Алексеева, 1979, с. 14 – 15).

Для українців мають символічне значення синій і жовтий кольори: «З-поміж колористичних оказіональних характеристик часових понять автор мимоволі згадує національну символіку українського народу – синьо-жовту, хоч і не пов'язує ці кольори з українською нацією, а лише на інтуїтивному рівні, ненав'язливо подає їх в описі природи» (Горобець, 2019, с. 51).

Герої твору милуються краєвидами, відпочиваючи душею: *Забута лісова просіка, де між коліями гарно піднялася шовкова трава, а в ній знайшли притулок ромашка і деревій білий та рожевий. Крізь дерева на дорогу впали надвечірні сонячні сіті, а далечінь аж грає чистим барвінковим небом* (Стельмах, 1989). Пастельні кольори зеленої-білої-рожевої-жовтої-синьої налаштовують на філософське сприйняття світу, його незмінність і вічність: «Дещо специфічно в романі відбито семантику блакитного кольору, який постає світлим, мрійливим, дещо наївним, романтичним» (Горобець, 2019, с. 51). З'являється асоціація з Шевченковим «*Все йде, все минає – і краю немає..*».

Жовтий колір у романі є амбівалентним. Сонце і пшеничні та житні поля, які асоціюються з жовтим кольором, метафорично є уособленням життя: *З ярмаркової колотнечі повз вітряки виїхали в рожевий надвечірній сонцеграй, що м'яко тремтів над обважнілими нивами, вони підіймали й підіймали з пагорба на пагорб півсон житніх і пшеничних корогов. Навколо стояла така тиша, що чути було золотий дзвін переджизності* (Стельмах, 1989). Рух сонця й вітряків, дорога символізують коло життя, яке в концептосфері українського етносу трансформувалось у лексеми *коло, колиска, колискова*, пов'язаних з народженням дитини: «Колірний концепт являє собою колірний образ, а також переносно-символічні значення, викликані асоціаціями даного етносу» (Короткова, 2014, с. 228).

Водночас є й інше семантичне значення жовтого кольору: «У народнопоетичній творчості українців «жовтий» символізує розлуку, тому він має традиційно-символічне звучання... Жовтий колір легко поєдується з почуттям тривоги, остороги, передчуттів. Але завжди на семантику кольорового прикметника впливає контекст» (Форманова, Базик, 2003). Символом смерті є жовтий колір у поєднанні з чорним в епізоді, коли Оксана завела німців у пастку, рятуючи партизан: *Гибла земля спочатку дурманила голову розмаїтим болотним зіллям, потім зажвяхкотіла, підпливаючи то жовтою, то чорною водою, далі почала розриватися і стогнати зсередини* (Стельмах, 1989). Аналогічне символічне значення має жовтий колір і в романі «Жовтий князь» Василя

Барки, але там він набуває ще й символу радянської репресивної системи, вершника Апокаліпсиса, який несе Смерть.

Цікаво, що в християнстві жовтий колір також асоціюється з Іудою: «брудні відтінки жовтого кольору... символізують ревності, зраду, заздрість, обдурювання. Саме тому Іуду часто зображають у брудно-жовтому одязі чи надають такого ж відтінку його обличчю» (Варинська, 2021). Не випадково, у Безбородька очі *жовті, як у зміїда*, а в Магазаника зелений колір очей з часом набуває жовтого відтінку: *У зелених очах Магазаника злобою зацвів піщаник, одначе стримав себе чоловік* (Стельмах, 1989). Метаморфози, які спостерігаємо зі зміною кольору очей зрадника, пов'язані з тим, що він не витримав випробувань, не зміг реалізувати свої юнацькі мрії, отримавши відмову від Оксани: «У психологічній науці існує думка, що фізичне сприйняття кольору через зір взаємодіє з психічним відчуттям: «зелений» символізує свіжість, молодість, надію, спокій. Це колір вічного юнацтва, терпіння, покірливості, вірності. Він уособлює кругообіг випробувань та перемог. Зелений – символ гармонії, радості, бажання, ніжності» (Форманова, Базик, 2003). На протигагу Магазанику в романі постає образ його доньки Оленки, яка, на відміну від батька, не затьмарила свою душу злістю й ненавистю до людей: *Стоїть же перед ним дівчинка, світить зеленою задумою, в яку потім роки, напевне, внесуть сполох і чар кохання* (Стельмах, 1989).

Символічне значення кольору залежить від національної картини світу: «Особливості колірної бачення світу представниками різних етнокультурних спільнот дозволяють говорити про існування етнічних (національних) колірних і лінгвокольорових картин світу. Національні особливості використання кольороназв у представників різних етносів зумовлюються їх менталітетом, історико-культурними традиціями, географічними чинниками, відповідно, колір є одним з ключових концептів мови, що відображає його культурну своєрідність» (Короткова, 2014, с. 229).

В українців червоний колір традиційно асоціюється з кров'ю і, відповідно, життям або смертю: «З давніх-давен червоний колір користувався особливою любов'ю народів як колір життя, радості. Червоний колір символізував хоробрість, доблесть, мужність, безстрашність. Сема «червоний» характеризує кров і революційний зміст епохи» (Форманова, Базик, 2003).

У романі «Чотири броди» Михайла Стельмаха символом України є червона калина, метафорою пролітої крові – червоний мак, революційні події асоціюються також із червоним кольором. Оказіональним є образ червоної пшениці – це уособлення життя, яке продовжується: *Блиснула блискавка, в її маревному світлі гойднулося червоне поле пшениці, над якою він бився і тремтів кілька років...; Невже отак прощаються із світом, де є любов, де є сини, де є червона пшениця, і човни, і сонце,*

і грім, що їй зараз підворушує його тіняву хату, яка не кинула тіні на жодну людину? (Стельмах, 1989).

Не в усіх національних літературах червоний колір символізує життя. В іспанській літературі червона кольороназва може бути метафорою депресії: *La señorita Elvira chupa del cigarro y ladea un poco la cabeza. Tiene las mejillas ajadas y los párpados rojos, como de tenerlos delicados* (Сеньйорита Ельвіра затагується цигаркою й трохи хитає головою. Її щочки в'ялі, а повіки червоні, ніби від сліз – переклад Х.С.) (Cela, 1980, p. 17); *Son soles tiene debilidad en la vista, tiene los párpados rojos; parece siempre que acaba de estar llorando* (Сонце виснажило її зір, повіки червоні; здається, ніби вона тільки що плакала – переклад Х.С.)» (Cela, 1980, p. 91). Як відзначила мовознавиця В.Боса, у таких випадках «депресія проявляється в пригніченому, подавленому стані людини та супроводжується фізичним і духовним безсиллям. Кольороназва «червоний» використовується не тільки як колір пристасті та любові, але й вживається у випадках опису депресивного стану... Отже, кольороназва «червоний» є ознакою «депресії», де *rojos* має вторинне значення подавленості, стомленості, устанавлюючи «-» оцінний зміст, як результат переживань та порушення сну» (Боса, 2014, с. 121).

Натомість в українській літературі депресивний стан персонажа передають за допомогою сірого кольору: «Сірий колір означає сум, меланхолію. Концептуальне навантаження сірого кольору – в уособленні одноманітності буття» (Форманова, Базик, 2003). Саме з такою конотацією вжито кольороназви в романі Михайла Стельмаха: *Оксана ще якось трималася, та діти зовсім охляли і вже мали в очах не синій цвіт, а сірий туман; І все одно на кожній роботі ми повинні думати про крила, бо інакше сіренько, осіннім туманцем, стече наше життя* (Стельмах, 1989).

Як бачимо, у романі «Чотири броди» Михайла Стельмаха кольороназви є невід'ємним складником реалізації авторського задуму переосмислити і відтворити міфосвіт українського народу. Слушною є теза дослідниці Г. Братиці, що «колір варто усвідомлювати відповідно до: 1) гама «природніх» кольорів; 2) психології сприйняття кольорів цим соціумом; 3) художньої системи, що діє або формується. Колір відображає «об'єктивність», «суб'єктивність» та внутрішньо-системну організацію тексту, тобто колір постає певною схемою, кожен елемент якої пов'язаний з багатьма елементами відтінків та інших кольорів, які автор використовує у власній творчій палітрі тексту» (Братиця, 2021, с. 61).

Висновки і перспективи подальших досліджень. У романі «Чотири броди» Михайла Стельмаха подано модель українського суспільства, що базується на засадах міфологічного світосприйняття. Філософію українців репрезентують кольороназви, які умовно поділяємо на дві групи, що уособлюють життя і смерть. Залежно від контексту амбівалентні кольористичні образи набувають виразних метафоричних

значень, що є прикметною ознакою авторського ідіостилю. Функціональне значення кольороназв у творах українських письменників потребує подальшого ґрунтовного дослідження і є перспективним напрямом мовознавства.

Література і джерела

- Алексєєва, Н. (1979) «Біль серця за людей» і пам'ять історії (Про морально-естетичну концепцію роману М. Стельмаха «Чотири броди»). *Радянське літературознавство*. № 12. С. 13 – 20.
- Боса, В. П. (2014) Роль колоративів у репрезентації депресивного стану героїв (на матеріалі іспанської повоєнної прози). *Молодий вчений*. № 7(10). С. 120 – 122.
- Братиця, Г. Г. (2021) Лексико-семантичні та стилістичні особливості функціонування колоронімів у творах В. Борхерта: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04. – германські мови. Запоріжжя. 211 с.
- Варинська, А. М. (2021) Особливості художньо-мовленнєвої структури в романі М. Стельмаха «Чотири броди». URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94289/27-Varinskaya.pdf?sequence=1>
- Горобець, А. (2019) Сенсорика часу як репрезентант ідіостилю Михайла Стельмаха (на матеріалі роману «Чотири броди»). *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)*. Вип. 28. С. 46 – 55.
- Давиденко, Т. А. (2015) Кольоратив *чорний* як сукупність традиційного та сучасного в українській та англійській мовах: компаративний аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Вип. 55. С. 77 – 79.
- Дика, Л. (2018) Колірний епітет як образний засіб мови художнього тексту. *Філологічний дискурс*. Вип. 7. С. 205 – 213.
- Завальнюк, Л. В. (2013) Засоби мовотворчості в романі Михайла Стельмаха «Чотири броди». *Мовознавчий вісник*. Вип. 16 – 17. С. 213 – 220.
- Короткова, Л. В. (2014) Колірна символіка як об'єкт дослідження сучасної лінгвістики. *Нова філологія*. № 64. С. 225 – 233.
- Костусяк, Н., Приймачок, О. (2019) Текстові лакуни міжслов'янського художнього перекладу в аспекті міжкультурної комунікації. *Лінгвостилістичні студії*. Вип. 11. С. 65 – 78.
- Кощова, А. (2014) Особливості семантики та функціонування колоративів в українській фразеології (на матеріалі творів Б. Харчука). URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7710/1/Koshchova.pdf>
- Мех, Н. (2018) Академіки-літератури – культуротворці та мовотворці. *Культура слова*. № 89. С. 59 – 75.

- Стельмах, М. (1989) Чотири броди. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=332>
- Тиха, Л. (2021) Функційні особливості лексики на позначення кольору (на матеріалі перекладу роману Анджея Стасюка «Схід»). *Лінгвостилістичні студії*. Вип. 14. С. 135 – 143.
- Ткаченко, Т. (2012) Живомовна стихія у прозі М. Стельмаха. *Культура слова*. № 76. С. 94 – 98.
- Форманова, С., Базик, О. (2003) Семантико-стилістичні функції хроматизмів як засіб формування національно-мовної картини світу. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74395/29-Formanova.pdf?sequence=1>
- Cela, S. J. (1980) *La colmena*. Madrid: Edición de Jorge Urrita 1951, Edición Cátedrales S.A. 1955, Cátedra Letras Hispánicas. 335 p.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2024 р.

Прийнято до друку 10.05.2024 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Лєснова В. В.

**ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОПОВІДАЧА
В РОМАНІ ОЛЬГИ СЛОНЬОВСЬКОЇ «ІНСТИНКТ САРАНЧІ»**
doi: 10.12958/2227-2631-2024-1-49-85-96

Ірина Глуховцева,

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри журналістики та українознавчих студій
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3265-4733>*

У статті описано систему фразеологічних одиниць, використаних оповідачем роману «Інстинкт саранчі» О. Слоньовської (Київ: Український пріоритет, 2019), який є журналістом. Набір цих фразеологічних засобів іменуємо фразеологічним портретом, під яким розуміємо сукупність стійких сполучень слів, притаманних певній особі, які вона використовує у своєму мовленні для спілкування, аналізу поведінки співрозмовників чи характеристики їхніх рис характеру. Поняття *фразеологічний портрет* науково виваженої дефініції не має. Його використовують у літературознавстві під час загального аналізу характерних для певної дійової особи фразеологізмів, а також у методичній літературі.

В аналізованому романі оповідач оперує фраземами, що виконують передусім тексто-, стиле- і сюжетотворчу функцію. Книжні фраземи відіграють провідну роль у системі мовних засобів художнього осмислення дійсності журналістом, вони визначають його стиль як людини високого інтелекту, елітарної мовної особистості, здатної творити досконалі з погляду змісту й форми тексти. Логізації викладу, доказовості, аргументованості висловлювання оповідач досягає завдяки вмільому поєднанню книжних і розмовно-побутових фразем в одному контексті. Експресивність висловлювання посилюється у зв'язку з використанням природної для фразеологізмів образності та емотивності, створення контекстуальних умов для синонімії, антонімії, оксиморону, синекдохи, використання стійких сполучень слів з образними конкретизаторами, що мають архаїчну символіку. Найбільш фразеологічно навантаженими в тексті є іменники *нога, око, рука, світ, слово, язик*, які виконують функцію образних конкретизаторів кількох фразем. Нерідко стійкі сполучення слів у мовленні оповідача можуть відігравати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення чи вказувати на їхній символічний характер.

Фразеологізми нерідко називають різну інтенсивність психологічних процесів, дій, станів. Важливими для конотації оповіді є найменування ознак дії, які можуть вказувати на труднощі її виконання, протіканні дії в часі, доречність чи недоречність, цінність, інтенсивність, секретність, пильність тощо.

Ключові слова: антонімія, образний конкретизатор, оксиморон, синекдоха, синонімія, фразема.

Phraseological portrait of the narrator in O. Slonovska's novel «Instinct of the locust»

The article describes the system of phraseological units used by the narrator of O. Slonovska's novel «Instinct of the Locust» (Kyiv: Ukrainian Priority Publishing House, 2019), who is a journalist. A set of these phraseological means is called a phraseological portrait. We understand it as a stable combinations of words inherent to a certain person, which are used in the personal speech to communicate, analyse the behaviour of interlocutors or characterize their character traits.

In the analysed novel, the narrator uses phrasemes, which primarily perform a textual, stylistic, and plot-creating function. Book idioms play a leading role in the system of language means of the journalist's artistic understanding of reality. They define this style as a person of high intelligence, an elite linguistic personality, capable of creating texts that are perfect in terms of content and form.

The narrator achieves the localisation of the presentation, evidentiality, argumentativeness of the statement thanks to the skilful combination of book and colloquial phrases in the same context. The expressiveness of the statement is enhanced in connection with the use of imagery and emotionality natural for phraseological units, the creation of contextual conditions for synonymy, antonymy, oxymoron, synecdoche, as well as the use of stable combinations of words with figurative concretizers that have archaic symbolism. The most phraseologically loaded nouns in the text are the nouns *leg, eye, hand, world, word, tongue*, which perform the function of figurative concretizers of several phrasemes. Often, stable combinations of words in the narrator's speech can play the role of standards, stereotypes of the cultural and national worldview or indicate their symbolic nature.

Key words: antonymy, figurative concretizer, oxymoron, phraseme, synecdoche, synonymy.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. Мовлення автора й дійових осіб у художньому творі зазвичай позначене образністю, що має непересічне значення для створення індивідуально-авторського бачення дійсності. Фразеологізми посідають особливе місце серед інших одиниць мовної системи. Їх використовують «у зв'язку з потребою у виражальних засобах комунікації – вербального вираження почуттів, емоційних оцінок, засобів емоційного впливу, влучних характеристик людини,

предметів, явищ тощо» (Здіховська, 2014, с. 106). Уживання стійких сполучень слів для створення живого, безперервного і прагматичного потоку уснорозмовної мови – одна з важливих стилістичних особливостей функціонування фразем у мові творів О. Слоньовської, оповідь у яких здійснює одна особа.

Романи О. Слоньовської «Тетраedr» («Загублені в часі», «Інстинкт саранчі», «Знехтувані Ноєм», «Медуза-Горгона») називають експериментальними. Їхня назва пов'язана із чотирма розповідями трьох оповідачок і одного оповідача, оскільки тетраedr – це правильний чотиригранник, кожна грань якого являє собою трикутник; трикутна піраміда (СУМ, т. 10, с. 103). Ця лексема утворена з двох грецьких слів: *tetra* – чотири і *hedra* – основа, грань. У кожній вершині тетраедра сходяться по три грані. Ця фігура має чотири грані, шість ребер і чотири вершини. Саме таку геометричну фігуру називають дивовижним символом симетрії, що привертало увагу видатних мислителів і пересічних людей. О. Слоньовська так побудувала свої романи, що в кожному з них розповідь ведеться від першої особи (у «Загублених в часі» – від імені вчительки, в «Інстинкті саранчі» – журналіста, у «Знехтуваних Ноєм» – лікарки, а в «Медузі-Горгоні» – від імені письменниці, яка не лише розкриває таємниці її літературної творчості, а й показує, що талант – це не стільки дар, скільки відповідальність і хрест письменника). «Долі чотирьох головних героїв мають точки перетину, переплітаються, залишаючи глибокий слід у житті інших героїв. Кожен роман з тетраедра може існувати як автономно, так і в неподільній цілісності» (Слоньовська, 2020, с. 2). Складається враження, що авторка романів використала в них власний досвід вчительки, викладачки вищого закладу освіти, журналістки, письменниці, а, можливо, і медичної працівниці. Аналіз фразеології оповідачів важливий для розуміння тексто- та сюжетотворення названих романів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стилістичне значення фразеологізмів у системі інших засобів художнього мовлення залишається найменш дослідженим, хоч системне вивчення його почалося ще в другій половині ХХ століття. Загальноприйнятою є думка, що це образні, емоційні, експресивні та оцінні значення й відтінки, якими позначена семантична структура фразеологічних одиниць. Проте Н. Бабич довела, що «функції фразеологізмів виходять далеко за межі засобу лише образності і влучності» (Бабич, 1971, с. 66). Невипадково серед стилістичних функцій фразеологізмів мовознавці найчастіше виділяють *експресивно-оцінну* і *зображально-оцінну* (оцінка з допомогою таких засобів здійснюється завдяки експресії чи зображенню), *характеристичну*, *репрезентативну* і *комунікативну*, функцію *суб'єктивної модальності*. В. Ужченко серед стилістичних функцій фразем виділяє: *експресивну*, *оцінну*, *характеристичну*, *посилення висловлювання*, *створення сатиричних і гумористичних ефектів* (Ужченко, 1990, с. 87 – 90). В. Папіш, проаналізувавши сутність

стилістичних функцій фразеологізмів у творах закарпатоукраїнських письменників, переконує, що вони виконують *номінативну, експресивно-образну, характеристичну, зображально-оцінну, стилетворчу функції* (Папіш, 2003, с. 184).

Мету цієї статті вбачаємо в тому, щоб описати систему фразеологічних одиниць, використаних оповідачем роману О. Слоньовської «Інстинкт саранчі» (Київ: Український пріоритет, 2019), який є журналістом. Набір цих фразеологічних засобів іменуємо фразеологічним портретом.

Вважаємо, що фразеологічний портрет – це сукупність стійких сполучень слів, притаманних певній особі, які вона використовує у своєму мовленні для спілкування, аналізу поведінки співрозмовників чи характеристики їхніх рис характеру. Поняття *фразеологічний портрет* науково виваженої дефініції не має. Його використовують у літературознавстві під час загального аналізу характерних для певної дійової особи фразеологізмів, а також у методичній літературі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фразеологізми в художніх текстах О. Слоньовської розглядаємо як «одне з невичерпних джерел посилення експресивності, поглиблення логізації викладу, тому вони набувають особливої естетичної значущості» (Здіховська, 2014, с. 46). Це також тексто-, стиле- і сюжетотворчий засіб. Оповідач використовує близько 190 фразем, зосереджених навколо 160 стрижневих слів. Журналіст, від імені якого ведеться розповідь, використовує і стилістично нейтральні, і потенційно стилістично насичені фразеологізми. Це ж можна сказати і про стійкі сполучення слів, ужиті в мовленні дійових осіб. Їх у романі менше – близько 150.

Книжні фраземи відіграють провідну роль у системі мовних засобів художнього осмислення дійсності оповідачем-журналістом, адже визначають його стиль як людини високого інтелекту, елітарної мовної особистості, здатної творити досконалі з погляду змісту й форми тексти: *Тепер шлюб, в яких чоловік набагато молодший від дружини, навіть модні: Галкін і Пугачиха, Євгеній Гор і мама його однокурсника Надія Бабкіна, проте мною перелічене, образно кажучи, тільки вершина айсберга, тобто це відоме всім* (СО: ІС, с. 106); *вершина айсберга* ‘лише невелика частина проблем, які реально існують’. Такі фраземи номінують ознаки дії: *Крокодил напівамазонський постарався, щоб усю інформацію, що, можливо, за гарячими слідами злочину й появлялася в Інтернеті, видалити* (СО: ІС, с. 93); *по гарячих слідах* ‘одразу за подією, не гаючи часу, негайно’ (ФС ІІ, с. 826); *Ні-ні-ні, це поганий варіант: мої наміри й матеріальну зацікавленість видно здалеку навіть неозброєним оком* (СО: ІС, с. 109); *неозброєним оком* ‘дивитися без допоміжних приладів для покращення зору чи видимості’; є засобом характеристики дійових осіб: *Все одно моя нинішня «подруга» в цій справі анальфабет і на вині не розуміється* (СО: ІС, с. 100); *у цій справі анальфабет* ‘неписьменна, неграмотна людина’; засобом експресивізації

висловлення, створення гумористичного ефекту: *Навіщо я таку махрову ахінею бовкнув?* (СО: ІС, с. 118); *нести ахінею* ‘говорити, висловлювати нерозумні, беззмістовні речі’ (ФС ІІ, с. 548); засобом оцінки власних чи чужий дій: *Це мій такий чорний гумор на позначення діри, глибинки, глухого місця* (СО: ІС, с. 8); *чорний гумор* ‘гумор з домішкою цинізму’.

Поєднання книжних і розмовно-побутових фразем, уживання стійких сполучень слів із синоніміїмним значенням створює ефект логізації викладу, доказовості, аргументованості висловлювання: *Ні кола ні двора, ні даху над головою, ні брата або сестри, ні жінки, ні дітей, хоч би нешлюбних – Господь персонально на тобі, Льончику, вирішив поставити жирну крапку, й не лише на тобі – й на усьому твоїм роді* (СО: ІС, с. 31); *ні кола, ні двора* ‘хто-небудь дуже бідний, не має господарства; хто-небудь самотній, одинокий’ (ФС І, с. 385); *поставити крапку* ‘закінчувати, припиняти’ (ФС ІІ, с. 857).

Розмовно-побутові фраземи, на думку Л. Скрипник, порівняно зі словами, зазвичай виразніші з емоційно-експресивного погляду (Скрипник, 1973, с. 10). Вони, здебільшого, не лише називають предмети, дії, явища, але й одночасно оцінюють їх, виражають ставлення до них, експресивно характеризують: *У всіх інших знайомих я й так уже в боргах, як у шовках!* (СО: ІС, с. 47); *у боргах, як у шовках* ‘бути винним багато грошей кому-небудь’ (ФС І, с. 46).

Уведені в текст зі словами з абстрактним значенням, що є однією з ознак публіцистичного стилю, фраземи розмовно-побутового типу є засобом інтимізації висловлювання, іронії чи самоіронії: *Ну, після ситого сніданку я пивком залагодив свою самодостатність фундаментально – живіт, як бубон, тепер можна в газетному кіоску поцікавитися, чи є мої статті* (СО: ІС, с. 119); *як бубон* ‘дуже, у великій мірі’ (ФС ІІ, с. 717); *Всього лише агресивними феміністками це вилами по воді писано!* (СО: ІС, с. 26); *вилами по воді писано* ‘невідомо, як буде’ (ФС ІІ, с. 627).

Естетична роль фразеологізмів у художньому тексті стає більш виразна, якщо автор використовує варіант фраземи чи приказки, як-от: *Ага, навздогад буряків, щоби дали каші* (СО: ІС, с. 26); пор. із загальновідомим *навздогад буряків, щоб дали капусти* ‘натякаючи на щось одне, мати на увазі щось інше’ (ФС І, с. 524). Така заміна одного з компонентів фраземи акцентує увагу читача на висловлюванні, викликає інтерес.

Незважаючи на провідну номінативну функцію, яку виконують у тексті фразеологізми, як і слова, можливості формування експресивних емоційно-оцінних конотацій у сфері фразеології набагато ширші, ніж у сфері лексики, адже природна образність й емотивність, а також умінням автора дібрати потрібний матеріал і ввести його в текст, підпорядкувати авторському задумові збільшує емотивність і оцінність висловлювання. Тут важливим стає також ситуативний контекст: *Почав плести такої, що я мало вовком не завив* (СО: ІС, с. 48); *хоч вовком вий*

‘вираження безвихідного, скрутного становища, великого відчаю, досади через неможливість що-небудь змінити’ (ФС I, с. 89). Послугування просторіччям *плести* (замість *говорити*) передбачає повідомлення мовцем і сприйняття співрозмовником неважливої інформації, яка викликає негативні емоції. Це підтверджено поведінкою слухача, якому від сприймання цього повідомлення *хоч вовком вий*.

Особливо ефективним є літературно-поетичний прийом поєднання протилежних за змістом, контрастних понять, що сприяє створенню нового уявлення, як-от: лексему *брехня* сполучено із стійким сполученням слів *правда чистої води*: *Брехав гладко, дуже правдоподібно і яскраво: я навіть не підозрював, що й про душманські каравани зі зброєю, і про полон – чистої води брехня* (СО: ІС, с. 113); *правда чистої води* ‘справжня правда’ (ФС I, с. 141). Цей прийом отримав назву оксиморон. Так само фразему *рвати жили* ‘дуже важко, над силу працювати’ (ФС II, с. 733) оповідач сполучає зі стійким висловлювання *гомеричний регіт* ‘нестримний, гучний сміх’: *Ну, що я такого смішного уявляю, що мій внутрішній голос жили рве з гомеричного реготу, йо-не-ре-се-те?* (СО: ІС, с. 95).

Якщо ж фразему вжито для образного називання дії, то експресивність висловлювання також зростає: *Й так постійно досі обидва з мене воду варили* (СО: ІС, с. 37); *варити воду* ‘знущатися з кого-небудь, показуючи свої примхи, вередуючи перед ким-небудь чи прискіпуючись до кого-небудь’ (ФС I, с. 67).

Як зазначає О. Демська-Кульчицька, зі стилістичного погляду фраземи передовсім у художньому тексті можуть бути засобами індивідуалізації персонажа (*Але я вже готовий не нарікати на жодні чоловічі біди, зуби зціпити й натужно перти біду поперед себе, жити безхатченком, холостяком, невдахою* (СО: ІС, с. 31); *зціпивши зуби* ‘стримуючи свої почуття, бажання; напруживши всі сили’ (ФС I, с. 348)); інтимізації тексту або усного мовлення (*Дуже неприємно, клейко, слизько, починає мене живцем поїдати, власне, розтирати-розпорошувати на якусь чорну крупу, чорний бруд, чорне сміття* (СО: ІС, с. 133)); *їсти живцем* ‘не давати спокою, настирливими доріканнями, лайкою допикати когось’ (ФС I, с. 357)); характеристики (*Мамі Татанина посада категорично не подобалася, вона поїдом жерла дядька Отара, щоб він прилаштував племінницю на роботу в університеті бодай асистенткою на факультеті іноземних мов* (СО: ІС, с. 101); *поїдом їсти* ‘не давати кому-небудь спокою нестримними доріканнями, лайкою; допикати’ (ФС I, с. 358)); оцінки реалій довколишнього світу (*Правда, у цьому випадку вдалося тільки наполовину, але тому, що Його Величність Випадок сплутав карти* (СО: ІС, с. 112)); *сплутати карти* ‘розладнувати чий-небудь плани, наміри, розрахунки, сподівання’ (ФС II, с. 648); *Спогади про Кубу виявилися недвозначно масними: мені треба було рвати кігті від «монашки» якомога швидше* (СО: ІС, с. 121); *рвати кігті* ‘тікати’ (ФС II, с. 733)); гумору та сатири (Демська-Кульчицька,

2008, с. 45 – 48) (*Ха-ха-ха! Приший-кобилі-хвіст!* (СО: ІС, с. 68); **приший кобилі хвіст** ‘зайвий, непотрібний’ (ФС ІІ, с. 702)).

О. Слоновьська нерідко вживає фразеологізми для передачі різних емоційних станів оповідача, адже, відомо, що й самі стійкі сполучення слів є експресивними найменуваннями різних емоцій людини (Чабаненко, 2002, с. 154), зокрема, розпачу (*Дурепа ридма розридалася, вкотре почала бламати, щоб ми одружилися...* (СО: ІС, с. 12); **ридма ридати** ‘дуже голосно плакати, схлипуючи і захлинаючись сльозами’); кмітливості (*Не сліпий же я був, із першого класу мотав на вус і навіть не просто здогадувався про якісь невинні шури-мури обидвох – знав достеменно* (СО: ІС, с. 7); **мотати на вуса** ‘придивлятися, прислухатися до чого-небудь’ (ФС І, с. 510)); радості (*Багато п’яних, ще більше пісень, музики, усі веселі й щасливі, з дурнуватими посмішками від вуха до вуха* (СО: ІС, с. 101); **від вуха до вуха** ‘дуже широко’ (ФС І, с. 162)); цікавості (*Консьержка й розвісила вуха: цікавий серіал по телевізору йшов, не могла від того примітивного мила відірватися* (СО: ІС, с. 83); **розвісити вуха** ‘уважно, з цікавістю, з великим захопленням’ (ФС І, с. 518)); байдужості, неухважності (*Майже всі його вимоги й вказівки пропускав попри вуха* (СО: ІС, с. 32); **пропускати повз вуха** ‘не реагувати на те, що говорять’ (ФС ІІ, с. 710)); здивування (*Диву дивуюсь, як вона лише взагалі вступила в університет, ще й у гуртожитській кімнаті з майбутніми журналістками койко-місце отримала?* (СО: ІС, с. 11); **диву даватися** ‘дуже дивуватися з чого-небудь’ (ФС І, с. 218)).

У сучасних масмедіа природним є використання просторічних слів і виразів, вульгаризмів. Може, тому в мовленні оповідача-журналіста вплетено фразу *йо-пе-ре-се-те*, що ословлює негативну реакцію мовця на певні події (досаду, невдоволення, злість): *У сорок шість років хімічно каструють – і живи собі, новоявлений євнуху, на повну котушку, йо-пе-ре-се-те!* (СО: ІС, с. 28); **на повну котушку** ‘з найбільшою інтенсивністю; найбільше, сповна’ (ФС І, с. 392).

Фразеологізми нерідко називають різну інтенсивність психологічних процесів, дій, станів, зокрема, думання, здивування тощо: *Мені в голову стрельнуло, що мушу якимось хитромудро витягнути з Татани таємницю її життєвого фіаско, щоб мати на руках козирі, але натомість отримав таку інформацію, що мені очі на лоба полізли* (СО: ІС, с. 98); **ударити в голову** ‘хто-небудь подумав, додумався до чогось’ (ФС І, с. 911); **очі на лоб полізли** ‘хто-небудь виявляє велике здивування, дуже вражений чимсь’ (ФС ІІ, с. 597).

Цінним вважаємо прийом, за якого оповідач, нанизуючи фразеологічні синоніми, ніби шукає більш ефективного способу висловлення думки, хоч потім стає зрозумілим, що так він досягає ефективного протиставлення дій: *Ти в подібній ситуації дуба врізав би, ласті склеїв, зіграв у ящик, а не шукав би порятунку!* (СО: ІС, с. 23); **врізати дуба** ‘вмерти, загинути’ (ФС І, с. 151); **шукати порятунку** ‘шукати виходу із ситуації’; *Але якимось обійшлося без спростування:*

секретарка головного шепнула мені, що хтось із тих сімдесятирічних дідуганів нагло **врізав дуба**, два інші на мою публікацію, образно кажучи, **плюнули й розтерли**, а редактор мене з роботи не звільнив (СО: ІС, с. 115); **врізати дуба** ‘вмерти, загинути’ (ФС І, с. 151), **плюнути і розтерти** ‘не звертати уваги на що-небудь’ (ФС ІІ, с. 649).

Важливими для конотації оповіді є найменування ознак дії, які можуть указувати на труднощі її виконання (*Частиною покрию банківську вимогу, а тим, що залишиться, з горем пополам* дотягну до зарплати (СО: ІС, с. 16); **з горем пополам** ‘з великими труднощами, ледве’ (ФС ІІ, с. 675)); протіканні в часі (*Нікому не заважають, обходяться мінімум благ. Живуть одним днем*, здатні віддати останнє такому ж, як і самі, небораці (СО: ІС, с. 92); **жити одним днем** ‘нічого не думати про майбутнє, не мати перспектив, а задовольняти тільки свої найближчі інтереси’ (ФС І, с. 294)); доречність чи недоречність, цінність (*Й саме тоді, коли я настільки гостро потребую допомоги, а їй ця сама допомога гроша ламаного не коштує* (СО: ІС, с. 27); **не вартий ламаного гроша** ‘який не має ніякої цінності або втратив своє значення’ (ФС І, с. 68)); інтенсивність (*Всі її тлумили, а Татана у відповідь нікому не чинила, навіть не плакала, якщо й допікали до живого, лише знічено посміхалася* (СО: ІС, с. 79); **допікати до живого** ‘дуже зачіпати, боляче вражати когось, торкаючись чогось найболючішого для нього’ (ФС І, с. 262)); секретність (*Хто дав право розсекретувати таємниці моєї творчості? Це інтим! Таємниця під трьома замками! Сюди не можна пхати носа нікому!* (СО: ІС, с. 98); **під трьома (сімома) замками** ‘дуже надійно’ (ФС І, с. 312), **пхати носа** ‘самочинно втручатися в що-небудь’ (ФС ІІ, с. 841)); пильність (*Татана безвідмовна, вона з радістю візьме на зберігання моє барахло! Пильнуватиме, як зіницю ока* (СО: ІС, с. 79); **як зіницю ока** ‘дуже пильно’ (ФС І, с. 335)).

Найбільш фразеологічно навантаженими в тексті є іменники *нога, око, рука, світ, слово, язик*, які виконують функцію образних конкретизаторів кількох фразем. Лексема *нога* входить до складу двох фразеологізмів, що номінують стан втомленої або п’яної людини, якій важко триматися на ногах. Ці фраземи зафіксовані загальноновживаними словниками: *По-друге, після безсонної ночі й усього вечора пережитого просто валюся з ніг* (СО: ІС, с. 99); **валитися з ніг** ‘втрачати здатність триматися на ногах через хворобу, втому, сміх’ (ФС І, с. 518); *Юліан і Аркадій тримали під руки мертвецьки п’яного Сашу, який на ногах не тримався* (СО: ІС, с. 41); **ледве триматися на ногах** ‘з великим напруженням, через силу ходити, рухатися, робити щось’ (ФС ІІ, с. 898). Зі значенням ‘тікати’ вжито фразему **робити ноги** (ФС І, с. 518): *Треба було чимдуж робити ноги з проклятої общаги* (СО: ІС, с. 34).

Звичай виносити із житла мертвого вперед ногами зумовив вислів **виносити ногами вперед** ‘умерти або поховати кого-небудь’ (ФС І, с. 96). Проте в тексті роману оповідач використовує фразеологізм *всмоктувати вперед ногами*, що набуває значення ‘загрожувати життю;

стан людини, що може призвести до смерті': *Страшна безодня на місці його голови береться всмоктуватися мене **уперед ногами** в себе, в якусь гідку й смердючу порожнечу* (СО: ІС, с. 133). Фразема **догори ногами** 'в перевернутому, перекинутому вигляді' (ФС І, с. 257) має варіант **догори дригом**, якою письменниця послуговується двічі. Вона називає неприродний стан людини: *Щоб знайти яку-небудь річ у цьому хронічному бедламі, треба всю квартиру **до гори дригом** перевернути* (СО: ІС, с. 75), *Світ **перевернувся догори дригом**, йо-пе-ре-се-те!* (СО: ІС, с. 90). У цих випадках спостерігаємо введення в контекст варіантів загальноновживаних фразем, які мовець пристосовує до відповідних ситуацій.

Лексема **око** виконує функцію образного конкретизатора фразем, що позначають передусім особливості погляду: *Звичайно, ще можна вгадати, де і що було намальовано, а що написано, але для цього треба було раніше хоч **краєм ока** споглянути оті мальовидла, тобто бачити оригінали* (СО: ІС, с. 77); **краєм ока** 'бачити хоч трохи, на короткий час' (ФС І, с. 518). Це слово може бути стрижневим у висловах, що характеризує людину за особливостями погляду. Зокрема, це вислів **погане, зле око** зі значенням 'той, хто здатний зробити неприємність, вчинити зло; недобра, недоброзичлива людина' (ФС ІІ, с. 583). Оповідач роману О. Слоньовської «Інстинкт саранчі» вживає вислів **колючі очі**, створений на основі загальноновживаного **погане, зле око**: *До когось іншого не міг прилипнути аж настільки неприємно чіпкими й **колючими очима*** (СО: ІС, с. 4). За аналогією до загальноновживаних утворені вислови *набите око* та *оком кидає*: *Мав на донжуанів і казанов уже належно **набите око**...* (СО: ІС, с. 4); **набити руку** 'набути досвіду, уміння, вправності в чому-небудь' (ФС І, с. 518); *Ще б пак: на мене викладачка англійської **оком кидає**...* (СО: ІС, с. 10); **накидати оком** 'звертати увагу на кого-небудь, цікавитися кимсь, залицятися до кого-небудь' (ФС І, с. 526).

«Рука – символ діяльності, праці людей, жертвоприношення, захисту, молитви, підтримки, сили внутрішнього світу людини, заступництва, опікунства, авторитету влади, людських відносин, добробуту» (Коцюра, 2002, с. 184). Символікою цієї лексеми позначені фразеологізми, які номінують внутрішню волю людини (*Вілена захвилювалася, аж уся раптово постаріла, але **взяла себе в руки**, відчинити квартиру не поквапилася й мені зриватися з ліжка й ховатися в якомусь закутку чи банальній шафі не дозволила* (СО: ІС, с. 55); **брати себе в руки** 'ставати зібраним, цілеспрямованим, діяльним, рішучим' (ФС І, с. 53)); стан значного збудження (*Приймуть – і **під гарячу руку** вже декому не знадобиться й в'язничних нарів, бо тюрма – це ще один мішок з камінням у дірявому державному бюджеті* (СО: ІС, с. 27); **під гарячу руку** 'у момент великого збудження, роздратування' (ФС ІІ, с. 774)). Звичай чоловіків при вітанні тиснути один одному руку є залишком давніх традицій, що в окремих народів виражали мирні наміри обох

сторін, рукою також зрідка позначали відстань (*Я з початку такої удачі навіть не повірив – центр міста, до нашої редакції, якщо користуватися метро, – рукою подати!* (СО: ІС, с. 34); *рукою подати* ‘зовсім близько, недалеко’ (ФС ІІ, с. 659)).

Слово *світ* має кілька значень, одне з яких В. Жайворонок тлумачить так: земна куля, Земля з усім, що на ній є; також Всесвіт (Жайворонок, 2006, с. 527 – 528). Для давньої людини все на світі було живим. Відгомонам первісного світосприйняття є традиційні епітети в сполученнях *Божий світ, білий світ, близький світ* та ін. Отже, архаїчний вислів *край світу* письменника вживає у традиційному значенні ‘дуже далеко’ (ФС І, с. 392): *Після подібного спілкування завжди хочеться щодуху мчати на край світу, а не засиджуватися у новоствореному філіалі божевільні* (СО: ІС, с. 88); *Якщо ніхто не їде – я також пас! Буду сам-один пертися аж на край світу, йо-пе-ре-се-те* (СО: ІС, с. 64).

Лексема *слово* є образним конкретизатором фраземи із узагальненим значенням ‘відсутність будь-якої інформації’: *Але у своєму щоденнику про Оленку М’ятну я не написав ні слова* (СО: ІС, с. 72); *Нема ні словечка, чому «любі бабусі» так легко піддалися на авантюру, де були їхні діти, внуки, близькі родичі* (СО: ІС, с. 86); *ні слова* ‘нічого не сказати, не промовити’ (ФС ІІ, с. 826). В основі фраземи – *синекдоха*, різновид метонімії, коли назву цілого предмета замінено назвою його частини.

Лексема *язик* номінує орган мовлення, тому природним для неї є вживання у фраземах, пов’язаних з оцінкою говорінням, зокрема, багатослів’ям чи навпаки – малослів’ям, що експресивізує висловлювання: *До яких я навідувався час від часу **поплескати язиком і на дурняк випити...*** (СО: ІС, с. 8); *плескати язиком* ‘багато говорити про щось неістотне, пусте; базікати, теревенити’ (ФС ІІ, с. 645); *Та язики від спиртного **розв’язалися, й то не на жарт*** (СО: ІС, с. 59); *язик **розв’язався*** ‘хто-небудь починає говорити, стає балакучим’ (ФС ІІ, с. 977).

Нерідко стійкі сполучення слів у мовленні оповідача можуть відігравати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення чи вказувати на їхній символічний характер. До таких висловів відносимо прислів’я і приказки: *Зрадила їхнє неземне кохання? Абсурд! **Живий, як кажуть, про живе гадає*** (СО: ІС, с. 72); *На козаку – **нема знаку, а на жінці видно всі діри й кінці*** (СО: ІС, с. 17); *Ну, тут ви самі собі винні: **огризатися треба! Між вовками жити – по-вовчому й вити*** (СО: ІС, с. 91); *Перетрансформував його крамольні слова насамперед зі страху за себе, мовляв, щоб і **вовк залишився ситим, і кози цілими!*** (СО: ІС, с. 62); *Цю справу не можна відкладати навіть на завтра! **Куй залізо, поки гаряче!*** (СО: ІС, с. 109).

У мовленні дійових осіб письменника нерідко послуговується загальноновживаними (*Катастрофічно не вмю розпоряджатися*

фінансами. **Втікають** вони від мене, як вода в пісок (СО: ІС, с. 47)) чи індивідуально-авторськими колоритними порівняннями: *Терміново треба знайти собі пару, щоб не пропасти, як бродячий пес на ярмарку!* (СО: ІС, с. 47); *Кругом найкращі дівчата вилися, як бджоли довкола меду. А може, як метелики біля ввімкненої електричної лампочки?* (СО: ІС, с. 49); *Закінчимо університет, розлетимося, й «дамській угодник» засохне, щоб від моєї персони відпасти, як старе болото від нового кеда, йо-пе-ре-се-те* (СО: ІС, с. 53). В арсеналі письменниці розмовно-побутові фраземи (*Із неабияким жалем думав, ще день-два – і халява мені увірветься: коли чоловік в хоті, на його ліжко в придачу із благовірною красунею не дуже-то зможу претендувати* (СО: ІС, с. 55); *Тільки не провокуй, не підігруй. Краще мовчи, сопи у дві дірки* (СО: ІС, с. 56)); прислів'я, приказки, сталі сентенції (*Не треба галопувати. Клієнтка ще недозріла. Поквап добре тільки при ловлі блох. Рибка зірветься з гачка, якщо завчасно смикнути* (СО: ІС, с. 109)).

Висновки. У романі О. Слоньовської «Інстинкт саранчі» оповідач-журналіст оперує фраземами, що виконують передусім тексто-, стилі- і сюжетотворчу функцію. Книжні фраземи відіграють провідну роль у системі мовних засобів художнього осмислення дійсності оповідачем-журналістом, вони визначають його стиль як людини високого інтелекту, елітарної мовної особистості, здатної творити досконалі з погляду змісту й форми тексти. Логізації викладу, доказовості, аргументованості висловлювання оповідач досягає завдяки вмілому поєднанню книжних і розмовно-побутових фразем в одному контексті. Експресивність висловлювання посилюється у зв'язку з використанням природної для фразеологізмів образності й емотивності, створення контекстуальних умов для синонімії, антонімії, оксиморону, синекдохи, використання стійких сполучень слів з образними конкретизаторами, що мають архаїчну символіку. Найбільш фразеологічно навантаженими в тексті є іменники *нога, око, рука, світ, слово, язик*, які виконують функцію образних конкретизаторів кількох фразем. Нерідко стійкі сполучення слів у мовленні оповідача можуть відігравати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення чи вказувати на їхній символічний характер.

Фразеологізми нерідко називають різну інтенсивність психологічних процесів, дій, станів. Важливими для конотації оповіді є найменування ознак дії, які можуть вказувати на труднощі її виконання, протіканні дії в часі, доречність чи недоречність, цінність, інтенсивність, секретність, пильність тощо.

Література

- Бабич, Н. Д. (1971). *Фразеологія української мови*: навч. посіб. Ч. II. Чернівці: Вид-во Чернівецького ун-ту ім. Ю. Федьковича, 89 с.
- Демська-Кульчицька, О. М. (2008). *Фразеологія*. К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 74 с.

- Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. К.: Довіра, 703 с.
- Здиховська, Т. В. (2014). *Фразеологія прозових творів Уласа Самчука та Богдана Лепкого: монографія*. Луцьк: Вежа-Друк, 200 с.
- Коцюра, В. П. (Ред.). (2002). *Словник символів культури України*. К.: Міленіум, 260 с.
- Папіш, В. А. (2003). *Семантико-функціональна природа фразеологізмів у художній прозі закарпатських письменників (40 – 90 рр. ХХ ст.): дис. ...канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова*. Ужгород, 207 с.
- Скрипник, Л. Г. (1973). *Фразеологія української мови*. К.: Наук. думка, 280 с.
- Слоньовська, О. (2020). *Загублені в часі. Роман*. К.: Вид-во «Український пріоритет», 272 с.
- Ужченко, В. Д. (1990). *Вивчення фразеології в середній школі*. К.: Рад. шк., 175 с.
- Чабаненко, В. А. (2002). *Стилістика експресивних засобів української мови: монографія*. Запоріжжя: ЗДУ, 351 с.

Джерела

- [СО: ІС] Слоньовська, О. (2019). *Інстинкт саранчі. Знехтувані Ноем: Роман*. К.: Вид-во «Український пріоритет», 264 с.
- [СУМ] – *Словник української мови* (1979). 10. К.: Наук. думка.
- [ФС] – *Фразеологічний словник української мови* (1993). / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. К.: Наук. думка, 984 с.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2024 р.

Прийнято до друку 13.05.2024 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Ніколаєнко І. О.

**ЗАГОЛОВОК У НАУКОВІЙ І ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ:
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТА ПЕРЕКЛАД
З ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ НА УКРАЇНСЬКУ**

doi: 10.12958/2227-2631-2024-1-49-97-113

Тетяна Павлінчук,

кандидат філологічних наук, перекладач

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-2182-9294>

У статті досліджено питання інтерпретації та перекладу заголовків текстів наукового, науково-популярного й художнього стилів. Проаналізовано сучасні лінгвістичні дослідження щодо місця й ролі заголовка, його зв'язку з текстом і його головних функцій, зокрема комунікативної та функції носія основного сенсу переказу. На прикладі заголовків текстів, перекладених з польської мови на українську, досліджено способи й методи перекладу назв поетичних творів, наукових монографій, їхніх розділів і підрозділів, які зумовлені різними можливостями вихідної та цільової мови. Виявлено, що під час роботи із заголовками перекладач вдається до численних трансформацій та адаптацій з метою точно й влучно передати сенс, що міститься в заголовку, зробити його доступним для цільової культури. Серед таких трансформацій виявлено граматичні, лексичні, підкреслено появу стійких словосполучень, неологізмів і термінів у заголовках, вплив історичних подій і суспільних настроїв на формулювання заголовка тощо. На особливу увагу заслуговує переклад заголовків текстів художнього стилю, які міцно пов'язані з основним текстом і мають стати частиною інтерпретаційної роботи над текстом. Для належного розуміння зв'язку заголовка з текстом і вдалого його перекладу перекладач вдається до інтерпретації художнього тексту, враховує підтекст і загальний контекст переданого автором змісту, омонімію й полісемію, гумор, екстралінгвальні способи наповнення тексту додатковим змістом, звертає увагу на алюзії, прямі й непрямі цитати, інтертекстуальність, метафоричні висловлювання, наявний корпус інших перекладів твору тощо. Цікавим явищем є також переклад заголовків твору *ad hoc*.

Ключові слова: заголовок, науковий текст, перекладацькі трансформації, українсько-польський переклад, художній текст.

Interpretation and translation of the title from Polish into Ukrainian

The article researches the problem of interpretation and translation of the titles of scientific, popular science and artistic styles. The contemporary linguistic works about the role and place of the title, its relation to the text and its main functions have been analyzed.

The ways and methods of translating poetry titles, titles of scientific monographs, their chapters and subchapters have been researched based on the examples of the texts, translated from the Polish into Ukrainian language.

While working with the titles, in order to convey their hidden sense accurately and precisely, to make them available to the target culture, a translator does a lot of transformations and adaptations.

Among such transformations grammatical and lexical changes have been identified, emphasizing the emergence of fixed phrases, neologisms and terms in the titles, as well as the impact of historical events and social moods on the creation of the title, and so on.

Special attention deserves the translation of titles of artistic style, which are strongly tied with the main text and should become a part of the interpretative work with the text.

An interesting phenomenon is also the translation of titles of a work *ad hoc*.

Key words: artistic text, scientific text, title, translation transformations, Ukrainian-Polish translation.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Переклад заголовків як особливого елемента тексту посідає важливе місце в теорії й практиці перекладу. Лінгвістичні теорії аналізу тексту, герменевтика, філософські й літературні теорії інтерпретації виявляють безсумнівний зв'язок заголовка з текстом, авторським задумом, метою та змістом висловлення, його композиційну, комунікаційну, а часом й ігрову ролі. Нас цікавитиме роль заголовка та його зв'язок з основним текстом з погляду перекладознавства, а також способи й можливості його перекладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання місця й функцій заголовка вивчали Л. Грицюк, Т. Єщенко, І. Кочан. Про заголовки в контексті англomовного перекладу писали В. Карабан, І. Корунець, Н. Бідасюк. Особливе місце проблемам інтерпретації та відтворення заголовка в практиці українсько-польського перекладу відвів А. Савенець: проаналізувавши наявні українські переклади поезії В. Шимборської, традицію називання поетичних збірок поетеси та їхніх титульних віршів, указав слушні й помилкові рішення перекладачів під час перекладу, а також звернув увагу на появу варіантів заголовків того самого тексту чи назв збірок, що не завжди пов'язано з потребою перекладу, а радше свідчить про необізнаність із перекладами попередників (Савенець, 2006). Це важливе зауваження стане в нагоді в аналізі перекладацьких рішень під час перекладу назв творів *ad hoc*.

Зазначимо, що переклад самих заголовків без попереднього ознайомлення з текстом може ввести перекладача в оману й призвести до помилок, але таке явище все частіше трапляється останнім часом, коли запит на переклад різноманітної літератури великий, тексти наукових монографій містять багато назв, іноді навіть не пов'язаних з основною мовою, з якої здійснюють переклад, а перекладач не має змоги ознайомитися з повними текстами.

Мета статті – вивчити й узагальнити можливості перекладу заголовків як форми передавання змісту в наукових (літературознавчих), науково-популярних і художніх текстах, дослідити прийоми, ужиті автором оригіналу для увиразнення заголовка й підкреслення мети висловлення, простежити перекладацькі рішення, що постають у зв'язку з цим.

Методи дослідження. У ході дослідження окремо звертаємо увагу на взаємозв'язок заголовка й основного тексту, обізнаність із яким є обов'язковою для ухвалення відповідного рішення під час перекладу заголовка, підкреслюємо схожість і відмінність заголовків різних мовних стилів, аналізуємо перекладацькі рішення, зокрема в текстах художнього стилю. Під час роботи використано метод аналізу й синтезу, описовий, порівняльний та історичний методи, з метою інтерпретації художніх текстів використано герменевтичний метод.

Виклад основного змісту. Роль текстового заголовка змінювалася разом із новим розумінням призначення самого тексту, його ролі та ролі автора. Так, вивчаючи заголовки художніх текстів XIX століття, М. Пехота звертається до історії появи заголовка, його завдань та особливостей функціонування. Історичні дослідження припускають, що назви творів мистецтва спочатку слугували для легшої ідентифікації цих творів, а до цієї основної функції з часом додалися й інші (Piechota, 1992, с. 14). Сучасний переклад наукових текстів теж зосереджений на тому, щоб перекладений текст можна було легко ідентифікувати з оригіналом. Так, польський науковець В. Лігенза в назві літературознавчої монографії «*Bez rutyny. O twórczości Wisławy Szymborskiej i Zbigniewa Herberta*» (Lięza, 2016) використовує незначний фрагмент із вірша поетки «Нічого двічі»: «*Nic dwa razy się nie zdarza / i nie zdarzy. Z tej przyczyny / zrodziliśmy się bez wprawy / i pomrzemy bez rutyny*» (Шимборська, 2005, с. 10). У перекладі А. Савенця рядки зі згаданим фрагментом звучать так: «*Не бува нічого двічі / і не буде. Через те ми / народилися незвично / й нерутинно відійдемо*» (Шимборська, 2005, с. 11). Отже, польський вираз «*bez rutyny*» передано як «нерутинно». Але ця лексема не підходить для заголовка монографії. В іншій ситуації для перекладу назви можна було б вжити, наприклад, синонім «небуденно» з логічним підтекстом, що це незвичайна, небуденна розповідь про двох визначних польських поетів. Але така назва справді могла ускладнити ідентифікацію з оригіналом, тому першу

частину назви монографії сформульовано максимально близько до оригіналу: «*Без рутини*» (Лігенза, 2021).

У розвідці з історії заголовка М. Пехота виявляє, що, незважаючи на те, чи вважає автор назву інтегральною частиною свого твору, саме вона як суб'єкт творчої діяльності виходить до твору й читача з цією своєрідною формою рекомендації (Piechota, 1992, с. 25). Видавнича традиція першої половини ХІХ ст. визначила такий порядок розташування титульних елементів: на першому місці вказували назву твору, після назви твору – прізвище та ім'я автора. Іноді назва була на титульній сторінці, а прізвище взагалі опускали. Отже, у ті часи особливої ваги надавали саме назві та її впливу на інтерпретацію твору, аж потім поставало питання авторства й пов'язаних із ним наслідків (Piechota, 1992).

Даючи визначення заголовка, Л. Грицюк формулює таку тезу: «...заголовок формується як конденсат змісту тексту і, як наслідок, виступає його компресованим нерозкритим змістом, із чого випливає, що він співвідноситься з цілісною одиницею мови – текстом, а не з якою-небудь його частиною... У позицію заголовка винесений такий функціонально-смісловий елемент – сегмент членування мовного потоку, – смислові характеристики якого адекватні смисловим характеристикам усього твору» (Грицюк, 1989, с. 56). Із цієї перспективи визначення й розуміння заголовка слухним видається зацікавлення різними його видами, формами, аспектами та функціональними можливостями, а на прикладі назв поетичних творів В. Шимборської матимемо змогу простежити прийом деконструкції, за допомогою якого поетка руйнує безпосередній зв'язок заголовка поетичного твору з його подальшим змістом і відкриває ширші можливості для процесів інтерпретації та пізнання.

Лінгвістичні та літературознавчі дослідження дали змогу вивчити особливості різних видів заголовків. Види заголовків з огляду на жанри драматичних творів аналізує Б. Асмут у праці «Вступ до аналізу драми» (Асмут, 2014), а зацікавлення заголовками художніх, зокрема поетичних текстів, дало можливість виокремити їхні особливості: «Специфічні соціально-прагматичні вимоги до поезії, лапідарність творів цього жанру диктують необхідність вибору для організації заголовка емних мовних засобів, здатних при його мінімальній довжині переосмислюватися, розширювати свою семантику до обсягу семантики всього віршованого твору. Цьому сприяє і цим зумовлюється багатоплановість заголовка віршованого тексту, його здатність, залежно від комунікативно-інтенціонального завдання вірша, відображати зміст тексту через сигналізацію його різноманітних змістових елементів» (Грицюк, 1988, с. 65).

Простежуючи особливості функціонування заголовків наукових праць, дослідники відзначають їхню прагматичну функцію та перспективний характер: «...заголовок у жанрових текстах цього

стилю виступає мінімальною одиницею мовлення стосовно кількості мовних одиниць, але максимальною щодо психологічного спілкування» (Кочан, 2008, с. 64).

З огляду на те, що «заголовок є рівноправною частиною, може здійснювати текстотворювальну та текстооформлювальну функції й може бути основним засобом введення тексту в загальномовний і позамовний контекст і пов'язувати, з одного боку, текст з екстралінгвальною ситуацією, а з іншого – адресанта й адресата» (Кочан, 2008, с. 58), у гуманітарних наукових текстах, зокрема літературознавчих, відзначаємо особливу роль експресивної, комунікативної функції та функції впливу. Добираючи стилістичні засоби для оформлення оригінального заголовка, навіть у науковому тексті (наприклад, літературознавчій монографії) автори висловлюють власне читацьке ставлення чи лаконічно формулюють усталену в літературознавстві позицію щодо висвітлюваного питання. Заголовки мають певну модальність, яка відображає світ з погляду автора, певну конотацію та експресію, що помітно в літературознавчій науковій літературі. У заголовках наукових текстів зазвичай максимум інформації і мінімум знаків, високий рівень інформативності й лаконічності, але й вони теж можуть містити нашарування різних значень, риторичні прийоми й художні засоби, які впливають на стратегію перекладача та прийняття рішення про переклад заголовка.

Зважаючи на таку велику інформативну, смислову, синтаксичну, структурно-композиційну наповненість заголовка, науковці порушують питання про належний його переклад. Так, Н. Бідасюк звертає увагу на помилки під час перекладу назв наукових статей англійською мовою, механічне використання гугл-перекладача без подальшої перевірки, застерігає від буквального перекладу. Авторка зауважує, що заголовки наукових текстів зазвичай не є образними чи символічними, не містять фразеологізмів, алюзій, гри слів та ін. стилістичних засобів; вони є повноінформативними, тобто виражають або тему, або основну думку (Бідасюк, 2020, с. 60). Не піддаючи сумніву вимог до побудови й оформлення статей наукового стилю та їхніх заголовків, зазначимо однак, що літературознавчі та філософські наукові й науково-популярні тексти усе ж мають тенденцію до збереження образності в самому викладі, у заголовках, підзаголовках, назвах розділів і пунктів.

Вивчаючи способи й можливості перекладу заголовків, дослідники слушно звертають увагу на мету перекладу. Так, переклад назв кінофільмів можна назвати «комерційним», оскільки він орієнтований на досягнення маркетингового успіху стрічки. Переклад «фільмоніму» може досягти більшого успіху й більшого комунікативного ефекту, коли адаптує назву кінофільму з урахуванням потреб і вподобань публіки, на яку орієнтований переклад (Жила, Нідзельська, 2021, с. 45).

Т. Пердейчук і Н. Садовник-Чучвага роблять спробу семантико-стилістичного аналізу заголовків англійських статей про Україну,

у якому визначають поліфункціональність газетного заголовка й фіксують наявність різновидів заголовків: заголовок-резюме, заголовок-індикатор (указує на предмет повідомлення, але не містить інформації, яка дозволяє заздалегідь передбачити зміст статті), заголовок-цитата, заголовок-інтрига (використовують асонанс, риму, мультиплікацію голосних), заголовок-локалізатор (містить топонім або елемент, вказівку на простір), заголовок-хроніка (дублює новину) (Пердейчук, Садовник-Чучвага, 2014). І хоч цей розбір стосується публіцистики, аналізуючи особливості заголовків назв літературознавчих монографій, їхніх розділів і підрозділів, а також назви художніх текстів та окремих заголовків у межах художнього тексту, помічаємо такі види заголовків і в наукових, науково-популярних і художніх творах.

Щодо формального вияву заголовка, то Л. Грицюк зазначає, що він «може бути представлений будь-якими мовними одиницями, рангом нижчими від цілісного тексту, зокрема, реченням, словосполученням і навіть словом; заголовок при цьому не втрачає статусу особливого номінативно-комунікативного блоку тексту» (Грицюк, 1989, с. 57). З цього погляду нас цікавитиме, наскільки зберігається форма заголовка під час перекладу, за яких обставин зазнає змін і яких, а також як впливає прийом реконструкції на зв'язок заголовка з текстом, на сприйняття тексту та можливості його інтерпретації.

Наш досвід перекладу текстів наукового, науково-популярного й художнього стилів, а також аналіз перекладацьких рішень колег-перекладачів дає змогу виокремити тенденції, що з'являються під час перекладу різних типів заголовків, виявити способи втручання й неодмінні зміни, до яких доводиться вдаватися перекладачеві, використовуючи засоби цільової мови.

Перекладаючи заголовки польськомовних текстів, найчастіше вдаються до змін і перекладацьких трансформацій на різних рівнях:

Граматичні трансформації. Зміни, до яких вдається перекладач, зумовлені граматичними особливостями обох мов. Так, характерний для польської мови дієприкметник теперішнього часу активного стану, який окреслює суб'єкт дії, зручно передати описовою конструкцією з винесенням суб'єкта у роль підмета: «*Pytający*», «*Odpowiadający*» (Tischner, 2012) / «*Той, хто питає*», «*Той, хто відповідає*» (Тішнер, 2019), «*Myśli nawiedzające mnie na ruchliwych ulicach*» (Szymborska, 2015) / «*Думки, що навіднують мене на рухливих вулицях*».

Дієслово минулого часу передає значення прикметника «*spóźniony*», який, імовірно, походить від дієприкметника минулого часу пасивного стану – «*Spóźniony na paruzję?*» (Ruszar, 2019) / «*Спізнився на Друге Пришестя?*» (Рушар, 2020). Перебудови заголовкової синтаксичної конструкції потребує такий варіант оригіналу «*Teatr miłosny wciąż gra*» (Ligęza, 2016) / «*Усе це гра в любовному театрі*» (Лігенза, 2021), у якому тривалість, протяжність у часі передано сполученням слів *усе це*, а конотація гри, наявна в дієприкметнику

granu, збережена в українському іменникові *gra* зі значенням процесу, дії, що відбувається на сцені, в театрі.

У заголовку «*Topos widmowej rzeczywistości*» (Ruszar, 2014) відносний прикметник *widmowy* через труднощі перекладу його відповідним прикметником замінено на іменник-прикладку з таким самим значенням – «*Топос дійсності-привиду*» (Рушар, 2021).

Переклад термінів. Термінологія, що з'являється в заголовках, виконує різні функції: від необхідного для наукового тексту способу висловлення й оформлення думки до додаткового смислового наповнення змісту завдяки термінові в художніх текстах:

«*Tarcjusz*» / «*Довгон'ям*» (Шимборська, 2005); «*Otwornice*» (Szymborska, 2015) / «*Форамініфери*», «*Monolog psa, zaplątanego w dzieje*» (Szymborska, 2006) / «*Монолог пса, уплутаного в історію*»; «*Funkcje przywołań starożytności w wierszach Herberta*» (Ruszar, 2014) / «*Роль звернення до античності у творах¹ Герберта*» (Рушар, 2021); «*Ekstremalna intratekstualność, czyli domniemane strzeszczenie*» (Ruszar, 2014) / «*Екстремальна інтратекстуальність, або імовірний переспів*» (Рушар, 2021); «*Wyjście ze starożytnej roli*» / «*Вихід з античної ролі*» (Рушар, 2021), «*Zwrot ludyczny (wyklejanki, rymowanki)*» (Ligeza, 2016) / «*Ігровий поворот (анлікації, римованки)*» (Лігенза, 2021). У випадку назви поезії В. Шимборської «*Wypadek drogowy*» беремо до уваги стильові особливості творчого письма поетки та її схильність до вживання термінів, кліше, сталих конструкцій з офіційно-ділового мовлення, публіцистичного стилю, офіційних повідомлень, що в безособовому, відстороненому формулюванні мають характер дистанціювання, несуть у собі сухість статистики, байдужості, натомість на тлі особистого горя різоче виділяються й вражають своєю бездушністю – «*Дорожньо-транспортна пригода*».

Один із розділів дитячої книжки Р. Єнджеєвської-Врубель «*Луціан. Лев, якого не було*» має назву «*Smiechozol*», сформульовану на зразок назв лікарських засобів, і в цьому конкретному випадку не потребує особливої креативності перекладача – лишень утворення подібного псевдотерміна-кальки з таким самим значенням у цільовій мові: «*Сміхозол*» (Єнджеєвська-Врубель, 2022).

До термінологічних сполучень, які часто з'являються в польських заголовках, варто віднести латинські вирази, що за традицією написання польських інтелектуальних текстів широко вживані в науковій літературі.

¹ На потреби конкретного перекладу вжито формулювання «у творах» замість «у віршах». – Прим. Т. П.

Такі заголовки в перекладі залишаються незмінними: «*Poeta emeritus*», «*Contara teoreticum?*», «*Demoniczna metanoia*» (Ruszar, 2019; Рушар, 2020)¹.

Лексичні трансформації. Лексичні трансформації передбачають певні зміни на лексичному рівні (конкретизація, генералізація, вилучення чи додавання слова тощо) із максимальним збереженням змісту. Так, польська лексема *wechikul* означає ‘старий чи старомодний транспортний засіб’ (Wielki słownik..., 2007, с. 1287). Зважаючи на те, що в розділі «*Powieść-wechikul*» (Subocz, Staroń, 2017) автори акцентують увагу на своєрідній подорожі в країну дитинства, у минуле, спогади, звертаючись до образу поїзда як засобу мандрівки, ухвалили рішення перекласти назву цього підрозділу як «*Роман-поїзд*» (Субоч-Б’ялек, Староць, 2022).

Цікавою є історія української назви науково-популярної книжки-путівника Марти й Марка Бабіків із подружньої комунікації «*Kochanie, wojny nie będzie*» (Babik, Babik, 2018). Щоб зберегти значення слова *kochanie*, яке в польській мові є звертанням до коханої особи будь-якої статі, ми використали прямі звертання *коханий*, *кохана*. Назву книжки було погоджено з автором і редактором видавництва як «*Коханий, кохана, війни не буде*». Але воєнні події змінили ставлення до самого формулювання «війни не буде» як такого, що не справдилося, не здійснилося. І хоч у путівнику цю лексему, без сумніву, ужито в переносному значенні і йдеться про війну поміж подружжям, про невдалу комунікацію, сварки й непорозуміння, а книжка призначена для того, щоб запобігти саме такій «війні», редактори визнали її недоречною для конкретної ситуації в країні. Тож із актуальних заголовків можна зрозуміти настрої суспільства в певний період і простежити вплив історичних подій на такі настрої. Ставлення до конкретної лексеми та її безпосереднього значення ще раз підтверджує, який вплив мають самі слова, що означають реальні події, національну трагедію й жахіття, пов’язані зі значеннями, закріпленими за лексемою *війна*. Тож після спільних консультацій і дискусій поміж авторами, перекладачем і редакторами ухвалено рішення дати цій книжці назву з прямим оптимістичним спрямуванням: «*Коханий, кохана, а може, мир?*» (Бабік, Бабік, 2023). Під час формулювання цієї назви лексичну трансформацію застосовано двічі: у розширенні значення польської лексеми *kochanie* та в заміні лексеми *війна* антонімом *мир*, що стало можливим завдяки вміщеному в заголовку сенсу відсутності війни: «війни не буде».

Калькування. До калькування як одного з видів лексичних трансформацій у заголовках вдаємося, коли прагнемо якомога точніше передати закладений у лексемі оригіналу сенс з його підтекстом,

¹ Більше про особливості перекладу термінів і термінологічних сполук з польської мови див.: Павліччук, Т. (2023). Терміни в перекладі літературознавчих наукових текстів із польської мови на українську. *Українська полоністика*. № 21. С. 28 – 43.

жартівливим чи філософським змістом, наслідуємо авторський задум і стиль, відтворюємо авторські способи словотворення тощо і коли маємо такі можливості в мові перекладу: «*Kilkunastoletna*» (Szyborska, 2015) / „Кільканадцятирічна»; «*Nieczytanie*» (Szyborska, 2015) / «Нечитання», «*Nieobecność*» (Szyborska, 2006) / «Неприсутність». Заперечна частка «*nie*», яка стає префіксом у словах *nieczytanie* й *nieobecność*, виконує таку саму функцію в українських *нечитання* й *неприсутність* зі значенням ‘брак читання як явища’ та ‘відсутність’. І хоч, наприклад, лексема *відсутність* є синонімічною до вжитої в перекладі лексеми *неприсутність*, саме «*неприсутність*» актуалізує значення заперечення присутності, феномен «відсутності присутності».

Неологізми. Неологізми в заголовках постають на потреби перекладу, щоб відтворити неологізми, вжиті автором оригіналу: «*Srebroń*» / «Срібернь» (Лесьмян, 2019); «*Sadbożjij spalaxnenceŭ*» (Лесьмян, 2019)¹; «*Nadkolory i nadaromaty*» (Subocz, Staroń, 2017) / «*Надкольори й надаромати*» (Субоч-Б’ялек, Старонь, 2022).

Використання можливостей переносного значення слова та гри слів. Указівку на те, що слово вжито в переносному значенні, можна зробити за допомогою екстралінгвальних засобів, наприклад, лапок, як у перекладі заголовка «*Krawiec, kaznodzieja, przemytnik*». Широковживане в польській культурі слово *przemytnik* на означення людини, яка «проносить», «перетягує», «перевозить» за кордон певні заборонені речі, ужито українське *контрабандист*, яке завдяки лапкам набуває іронічного звучання, а отже, і заперечення первинного негативного значення, та виявляє ставлення до подій історичної дійсності, бо йдеться про пастора, який перевозив через кордон примірники Біблії за часів Радянського Союзу, коли читання релігійної літератури не схвалювали чи й переслідували – «*Кравець, проповідник, «контрабандист»*» (Митих, 2021). Градацію, закладену польським оригіналом – від ремісничої професії через пастирську діяльність до контрабанди, – збережено й в українській версії.

Один із розділів уже згадуваної дитячої книжки «*Луціан. Лев, якого не було*» має назву «*Potfora z Jeziora*». Креативність авторки полягає в експериментуванні зі словом *potwór*, яке в сучасній польській мові функціонує у формі чол. р. Натомість створено неологізм ж. р. зі складовою частиною *fora*, яка не лише виправдовує появу невластивого слова, а й має вказувати на науковий характер слова, номенклатурну назву казкової істоти, яка живе в певному казковому озері. Подібні комбінації звуків справді поширені в термінах: метафора, амфора, форамініфера, фосфор, флора тощо. Окрім цього, у самій назві

¹ Більше про неологізми в українських перекладах польських художніх текстів див.: Павлінчук, Т. І. (2023). Самодіється світ – самодіється мова: неологізми в українських перекладах поезії Болеслава Лесьмяна. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. № 1 (99). С. 114 – 128.

виразно відчутно внутрішню риму та влучну ритміку. Ритм і риму в перекладі українською мовою зберегти вдалося («Химерна Потвора Озерна» (Єнджеєвська-Врубель, 2022), а щоб передати удавану науковість та ігровий стиль, довелося додати до імені істоти *Потвора* якісний прикметник *Химерна*, щоб зменшити значення потворності, а виокремити її оригінальність, індивідуальність, химерність, незвичайність, несхожість на інших, і відносний прикметник *Озерна*, який у постпозиції, характерній для номенклатур, створює схожість із науковою назвою. Використання саме такого набору слів у назві викликано також грою слів у діалозі героїв казки, який розгортається в цьому розділі¹.

Ще один розділ цієї самої книжки «*Hotel „Pod górą”*» відсилає до традиції називання певних локацій чи громадських місць (готелів, ресторанів, кав'ярень, бібліотек тощо), які розташовані поблизу, побіля чи під певними архітектурними ансамблями чи їхніми елементами, відомими місцевим мешканцям: «*Piwnica „Pod Baranami”*» (Краків), «*Księgarnia pod Globusem*» (Краків), ресторан «*Pod Aniolami*» (Краків). Буквальний переклад видався невластивим українському слововживанню, хоч у розмовному стилі й побутовому мовленні місце зустрічі теж можемо визначати жартівливо чи й буквально, бо воно справді знаходиться нижче названого об'єкта чи архітектурного елемента, під ним: «під глобусом». У цьому перекладі використано сполучення слів *popід горою* – «*Готель „Попід горою”*» (Єнджеєвська-Врубель, 2022), а випадкова поява цих слів викликає асоціацію з рядками добре знаної української народної пісні «А попід горою, яром-долиною козаки йдуть», що викликає жартівливий настрій і відтворює конотацію мандрівки, яку мають здійснити головні герої казки.

Парономазійна атракція наявна в підзаголовку розділу книжки В. Лігензи «*Obrabowani – obdarowani*», де, крім антонімічної пари, яка передбачає гру зі значеннями, з'являється також комбінація фонем «b», «r», «d», «o», що створює ігровий ефект. Фонетичні засоби цільової мови дають можливість відтворити його, хоч і віддалено, у подібній значеннєвій антонімічній парі: «*Пограбовані – обдаровані*» (Лігенза, 2021).

¹ Зважаючи на цей переклад з часової перспективи, вважаємо, що, вдавшись до іншої ігрової комбінації слів у діалозі дійових осіб, можна було зберегти оригінальне ім'я персонажа, але це вже питання варіативності перекладу. Іншими могли би бути деякі назви художніх творів, згаданих у праці «*Без рутини*». Різні варіанти перекладу заголовків виявляються після перевидання, наприклад, переглянув власні переклади заголовків деяких віршів В. Шимборської і А. Савенець: «*Szkielet jaszczura*» / «*Скелет ящурка*» (Шимборська, 2005) / «*Skellet jaczera*» (Шимборська, 2023); «*Konszachty z utarłymi*» / «*Перемовини з померлими*» (Шимборська, 2005) / «*Темні зносини з померлими*» (Шимборська, 2023); «*Pieta*» / «*Піета*» (Шимборська, 2005) / «*П'ета*» (Шимборська, 2023); «*Wielkie to szczęście*» / «*Велике то щастя*» (Шимборська, 2005) / «*Велике це щастя*» (Шимборська, 2023), що свідчить про пошук кращих варіантів її вдосконалення текстів. – Прим. – Т.П.

Сталі вирази, фразеологічні одиниці, колоквіалізми¹: Сталі вирази й фразеологічні одиниці потребують добору відповідника, який може збігатися (якщо фразеологізм у такій самій чи дещо видозміненій формі функціонує в цільовій мові) або іншим способом передавати значення фразеологізму з тексту оригіналу: «*Sto posiech*» / «Сміх та й годі» (Шимборська, 2005); «*Świat umieliśmy kiedyś na wyrwywki*» (В. Шимборська) / «Ми знали світ колись навіть спросоння».

Комічний ефект створюють формулювання, які походять із живого, побутового мовлення. Так, заголовок одного з розділів науково-популярної книжки М. Бабіка для батьків, яка порушує питання сексуального виховання дітей, звучить так: «*Co to znaczy, że on zrobił jej dziecko?*» (Babik, 2013). У цьому випадку переклад не викликає труднощів: «Що значить, що він зробив їй дитину?» (Бабік, 2021). Заголовок «*Co znaczy, że Jolka wpadła – do czego wpadła?*» (Babik, 2013) викликає усмішку, бо поєднує в собі два (пряме й переносне) значення слова *wpaść*: 1. Падаючи, летячи, опинитися всередині чогось. 2. Опинитися в стані небажаної вагітності². У побутовому мовленні української мови для називання ситуації небажаної вагітності вживають інше слово. Сприйняття його в прямому значенні замість передбачуваного мовною ситуацією переносного так само створює комічний ефект: «Що значить, що Ольга залетіла? Куди залетіла?» (Бабік, 2021). Цікаво, що в цьому випадку під час перекладу й добору відповідника думка змінює свій хід. У звичайній ситуації поява переносного значення вторинна, наступна після первинного, є слідом нашарування, обростання додатковими значеннями. Натомість під час перекладу, знайшовши належний відповідник для складнішого переносного значення, зв'язуємо його на предмет відповідності з прямим значенням слова та появи комічності, яка постає у зв'язку з цим, – «залетіти кудись». Зміна імені з Йолька на Ольга викликана тим, що книжка є науково-популярною й призначена для читання визначеною категорією (для батьків), ураховує особливості стилю й призначення такої літератури (пізнавальна), тож у перекладі використано перше-ліпше фонетично наближене жіноче ім'я, яке побутує в цільовій культурі, без указівки на жодну конкретну особу.

Компресія. Утрочання в заголовок іноді має виключно прагматичний характер з метою надання йому кращого, більш традиційного, звичного для носія мови перекладу звучання. Так, заголовкове повідомлення «*W obliczu Sądu Ostatecznego*» означає 'перед

¹ Більше про переклад фразеологічних одиниць див.: Павлінчук, Т. (2022). Особливості перекладу фразеологічних одиниць із польської мови на українську. *Українська полоністика*. № 20. С. 41 – 52.

² Див. електронний словник «*Słownik języka polskiego PWN*»: <https://sjp.pwn.pl/sjp/wpasc;2537608.html> (доступ: 07.01.2024).

лицем Страшного Суду', 'на Страшному Суді'. Це значення цілком віддає коротший варіант *Страшний Суд* (Рушар, 2020).

Алюзії, цитати. Особливої уваги під час перекладу потребують алюзії, цитати з творів інших відомих авторів чи покликання на них. Так, даючи підзаголовок одному зі структурних елементів своєї монографії, Ю.-М. Рушар вдається до знаної в польській культурній традиції принципової громадянської позиції З. Герберта, висловленої ним у вірші «*Pan Cogito o postawie wyprostowanej*»: «*Postawa wyprostowana*» (Ruszar, 2014). Для належного перекладу, який так само відсилав би до твору, потрібно було звернутися до наявних його перекладів українською. В. Дмитрук перекладає назву вірша «*Пан Когіто про поставу в повний зріст*» (Герберт, 2001), тож підзаголовок згаданої монографії максимально наближається до цього формулювання – «*Постава на повний зріст*» (Рушар, 2021). Натомість назва монографії «*Mane, tekel, fares. Obrazy Boga w twórczości Tadeusza Różewicza*» звертається до біблійної книги пророка Даниїла (5: 25–28), тож вираз «*Mane, tekel, fares*» передано відповідно до цитати одного з українських перекладів Біблії (переклад Івана Огієнка) – «*Мене, текел, перес. Образи Бога у творчості Тадеуша Ружеви́ча*» (Рушар, 2020).

Переклад заголовків ad hoc. Цікавим явищем є переклад заголовків художніх творів *ad hoc*, тобто спеціально для потреб перекладу конкретного тексту, у межах якого використано заголовки як приклади чи цитовано фрагменти окремих текстів. Так, у науковій монографії, присвяченій творчості Тадеуша Ружеви́ча, її автор аналізує поезію «*Lament*», зокрема її розділ «*Zbrodnia i płacz Kaina. „Lament” antonimem „Wiedzy radosnej” Friedricha Nietzschego*» (Ruszar, 2019), вивчає польську традицію «ляментів», чи «плачів», як літературного жанру польської та більшої європейської традиції. Автор відходить від розуміння «ляментів» як селянських скарг на важку долю до ширшого розуміння цього терміна – туги, жалю, скорботи, голосіння, плачу, трену за померлим. Він також акцентує більш складний вияв почуттів того, хто плаче, наголошує на відчуженні жалю, провини, сповідальності, бажанні виправдатися й здійснити відшкодування Богові й людям.

Українська жанрова літературна традиція так само має свій спектр «ляментів», «плачів», «тужінь» і «голосінь» (Літературознавчий словник-довідник, 1997, с. 166 – 167), а в українській рецепції творчості Т. Ружеви́ча цей вірш функціонує в перекладі Я. Сенчишин із назвою «*Голосіння*» (Ружеви́ч, 1997). Але для потреб перекладу саме цього конкретного наукового тексту, аби зберегти конотацію плачу як вияву серйозних людських почуттів (плач Каїна), здійснено переклад «*Плач*», який так само є одним із різновидів релігійних скорботних пісень, частиною поховального обряду чи елегійної поезії. В українській традиції існують визначення «Плач Єремії» і «Плач Ярославни», які теж визначають спосіб висловлення туги як жанру мовлення, лексема *плач* уписується в протиставлення антонімічної пари *плач – веселощі*,

закладене в заголовку: «Злочин і плач Каїна. «Плач» як антонім «Веселої науки Фридриха Ніцше» (Рушар, 2020).

Урахування підтексту й контексту твору. Обов'язковим під час перекладу назв художніх творів є ознайомлення із самим текстом, до якого належить заголовок, урахування підтексту й контексту твору. Так, для В. Шимборської характерна своєрідна деконструкція, розбивання цілісного речення на частини й присвоєння ролі заголовка одній із них, яка може бути сприйнята двояко: без приналежності до подальшого тексту і разом із ним. Так стається із заголовком «*Może, że все*», який є частиною повноцінного першого речення поезії, яку він називає: «*Może, że все відбувається в Лабораторії?*». Формулювання «*Może, że все*» в ролі речення й заголовка без ознайомлення зі змістом усього вірша набуває цілковито іншого звучання. І якщо переклад заголовка «*Może to wszystko*» / «*Może, że все*» не викликає особливих труднощів, то інші назви можуть бути підступними. Так, першим імпульсом до перекладу заголовка «*Każdemu kiedyś*» може бути рішення «*Кожному колись*». Аж тільки після сприйняття заголовка як частини речення «*Każdemu kiedyś / ktoś bliski umiera*» (В. Шимборська), формулюємо характерну для української мови конструкцію: «*У кожного колись*» (Лігенза, 2021). Іноді доводиться вдаватися до певних лексичних змін у заголовку віршованого твору, що пов'язано з подальшим текстом. Так, перший рядок поезії Віслави Шимборської є також її назвою: «*Nicość przenicowała się także i dla mnie*», де лексема *przenicować* означає: 1. Розпороти й вивернути одяг на інший бік і перешити заново. 2. Розглянути щось занадто дріб'язково й тенденційно чи злісно перевернути чийсь наміри, думки¹. Але другий рядок вірша містить ще одну лексему зі значенням 'вивернулося': «*Naprawdę wywróciła się na drugą stronę*». Отже, для польських синонімів *przenicować się* та *wywrócić się* потрібно шукати різних слів, наприклад, «*Ніщо переінакишилося для мене теж / Насправді, вивернулося на інший бік*». У цьому випадку не вдається так само буквально зберегти задумане поеткою повторення частини *nic* – *nicość przenicowała się* але в українському варіанті теж є рішення, яке може видатися цікавим на рівні сенсу і комбінації-переставляння звуків: *ніщо переінакишилося*.

Ще одним прикладом є поезія Я. Осевської, назву якої визначаємо за першим рядком – «*Tutaj*». Твір написано без розділових знаків, без спеціального виокремлення синтаксичних одиниць різного порядку. Вірш залишає читачеві поле для інтерпретацій переказаного в ньому змісту. З навчальною метою та для ілюстрації наведемо цей вірш:

*tutaj
znam jak własną krew*

¹ Див. електронний словник «Słownik języka polskiego PWN»: <https://sjp.pwn.pl/sjp/;2510746> (доступ: 07. 01. 2024).

*zapach puszczy i duktów we mgle
każdy haust uniesionej piórem wiosła wody
skoki promieni na wyniosłych głowach sosen
ciszę w mowie wód i kamieni*

*z krańców świata
dobre anioły niosą mnie
tutaj (Osewska, 2017)*

Бачимо, що авторка візуально виокремлює три композиційні елементи-строфи, але, читаючи твір, помітимо, що фрагмент «*znam jak własną krew*» змістовно пов'язаний і з першим рядком, і з наступною строфою-повідомленням «*znam... zapach puszczy i duktów we mgle / każdy haust uniesionej piórem wiosła wody...*». Так само логічно поєднані рядки другої й третьої строфи. Польський прислівник *tutaj* відповідає українському *тут*, але разом зі значенням місця має також значення напрямку руху. Цей прислівник з'являється й у титульному вірші В. Шимборської «*Tutaj*» / «*Тут*», але його переклад не створює перекладачеві клопотів: «*...tutaj na Ziemi jest sporo wszystkiego*» (Szymborska, 2015) / «*...тут, на Землі, є багато всього*». Натомість *tutaj* Яніни Осевської з'являється на початку й у кінці поезії, ця анепіфора створює обрамлення, кільце, яке змушує сприймати згадані слова у вертикальному контексті вірша: це початок і кінець усього, це наголошення важливого для ліричного «Я» місця і напрямку, яке не означено, не окреслено конкретно, тому зберігає свою таємничість, але інтуїтивно воно знане мовцеві. І якщо польська мова дає можливість назвати місце і напрям руху одним словом *tutaj*, то українська передбачає для цього дві лексеми: *тут* і *сюди*. Уживання лексеми *тут* передбачало б обов'язкове смислове й інтонаційне завершення перед останнім рядком (перед завершальним *тут*). Натомість лексема *сюди* дає змогу прочитувати цей вірш цілісно, не уриваючи думки через неможливість наскрізно поєднати, переплести всі смислові фрагменти тексту в цілість: «*сюди / яке я знаю як власну кров*», «*запах пущі*»; «*з кінців світу / добрі ангели несуть мене / сюди*» (Осевська, 2022, с. 7). І хоч уведена перекладачем підрядна конструкція руйнує авторський задум, бо міцніше прив'язує її до першої частини, послаблюючи зв'язок з другою, брак розділових знаків дає змогу довільно провести уявну межу між смисловими частинами висловлення, а обрамлення створює ефект нескінченності символічного кільця – вічного потоку, вічного руху, вічного життя, місця народження й місця смерті.

Обережність потрібно виявити також перекладаючи метафори чи слова, які містять у собі приховану метафору. Так, перший рядок вірша Я. Осевської, який став і його заголовком, звучить так: «*Panie rozsypałeś mnie dmuchawcami*». *Dmuchałec* – це кульбаба. І хоч слово *кульбаба* є прямим відповідником польської назви квітки, у ньому втрачається

метафора роздмухування. Щоб зберегти конотацію духу, роздмухування, доречно перекласти цей рядок так: «*Господи Ти роздмухав мене кульбабами*». Але цей та подібні приклади стосуються заголовків принагідно і можуть стати темою окремого дослідження про переклад метафор і слів, що містять у собі приховану метафору.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Заголовок цікавить лінгвістів, літературознавців і знавців перекладу як унікальне явище з огляду на його зміст, структуру, призначення, комунікативну функцію, зв'язок із текстом та його концепцією.

Дослідження способів і можливостей перекладу заголовків польськомовних текстів різних стилів (50 прикладів) дало змогу простежити авторські прийоми формування заголовків, вивчити варіанти їх перекладу українською мовою, зауважити зміни, до яких доводиться вдаватися перекладачеві, і причини таких змін. Серед досліджуваного матеріалу виявлено граматичні й лексичні трансформації, зокрема калькування, творення неологізмів, врахування алюзій, цитат, гри слів.

У текстах наукового (літературознавчі праці) і науково-популярного стилів втручання перекладача здійснюється залежно від граматичних особливостей мови, слововживання, традиції використання термінів, метафоричності висловлення, уведення фразеологізмів та інших стійких сполучень. Заголовки художніх і науково-популярних текстів можуть відсилати до переносного значення лексем, звертатися до підтексту й контексту твору, історії його написання чи часу появи книжки, вводити гру слів тощо, що вимагає від перекладача застосування схожих прийомів під час перекладу. Науковий літературознавчий текст, попри відмінний від художнього стиль викладу, часто зберігає його ознаки, що спонукає автора вдаватися в заголовках до художніх прийомів. Таку взаємодію стилів відображено й у перекладі.

Література і джерела

- Асмут, Б. (2014). *Вступ до аналізу драми* / пер. з нім. С. Соколовської, Л. Федоренко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 220 с.
- Бабік, М., Бабік, М. (2023). *Коханий, кохана, а може, мир? Путівник із подружньої комунікації* / пер. з польськ. Т. Павлінчук. Львів: Свічадо, 128 с.
- Бабік, М. (2021). *Тату, а де в мене сперматозоїди? Діти питають – батьки відповідають* / пер. з польськ. Т. Павлінчук. Львів: Свічадо, 136 с.
- Бідасюк, Н. (2020). Переклад заголовків наукових статей англійською мовою. *Банківська справа*. № 2. С. 58 – 74.
- Герберт, З. (2001). *Вибрані поезії* / пер. з польськ. В. Дмитрука. Львів: Каменярь, 567 с.
- Грицюк, Л. Ф. (1989). До питання про лінгвістичний статус заголовка. *Мовознавство*. № 5. С. 55 – 58.

- Грицюк, Л. Ф. (1988). Номінативна багатоплановість змістових елементів заголовка. *Мовознавство*. № 3. С. 63 – 65.
- Єнджеєвська-Врубель, Р. (2022). *Луціан. Лев, якого не було* / пер. з польськ. Т. Павлінчук, ред. О. Братчук. Lublin: Spółka Komandytowa, 48 с.
- Жила, Ю. В., Нідзельська, Ю. В. (2021). До питання про загальні особливості перекладу назв англомовних фільмів. *Сучасний стан і перспективи лінгвістичних досліджень та проблеми перекладу: тези доповідей Всеукр. наук. конф. пам'яті доктора філологічних наук, професора Д. І. Квеселевича (1935 – 2003) (21 травня 2021 р., Житомир)*. С. 44 – 47.
- Кочан, І. М. (2008). *Лінгвістичний аналіз тексту*. К.: Знання, 423 с.
- Лесьмян, Б. (2019). *Ангели*. Вибрані вірші, пер. з польськ. М. Кіяновська. К.: Дух і Літера, 98 с.
- Лесьмян, Б. (2018). *Садбожий спалахненець*, пер. з польськ. М. Кіяновська, К.: Дух і Літера, 120 с.
- Лігенза, В. (2021). *Без рутини. Про поезію Віслави Шимборської та Збігнева Герберта* / пер. з польськ. Т. Павлінчук. Львів: Літопис, 208 с.
- Літературознавчий словник-довідник (1997) / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. 2-е вид., виправл., доп. Сер.: Nota bene. К.: Академія, 752 с.
- Митих, А. (2021). *Кравець, проповідник, «контрабандист». Незвичайна історія Цезарія Кеври* / пер. з польськ. Т. Павлінчук. К.: Варух, 160 с.
- Осевська, Я. (2022). *Синя мить* / пер. з польськ. Б. Щавурський, Тернопіль: Крок, 44 с.
- Пердейчук, Т. І., Садовник-Чучвага, Н. В. (2014). Семантико-стилістичний аналіз заголовків англомовних статей про Україну. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна»: збірник наукових праць. Острог: Вид-во Нац. універс. «Острозька академія». Вип. 44. С. 226 – 229.
- Ружевиц, Т. (1997). *Вибрані вірші* / пер. з польськ. Я. Сенчишин. Львів: Літопис, 228 с.
- Рушар, Ю.-М. (2020). *Мене, текел, перес. Образи Бога у творчості Тадеуша Ржевича* / пер. з польськ. Т. Павлінчук. Львів: Літопис, 268 с.
- Рушар, Ю.-М. (2021). *Сонце республіки. Римська цивілізація у творчості Збігнева Герберта* / пер. з польськ. Т. Павлінчук. Львів: Літопис, 178 с.
- Савенець, А. (2006). *Поезія у перекладі: «українська» Шимборська*. Люблин – Житомир: Полісся, 366 с.
- Субоч-Б'ялек, П., Старонь І. (2022) І. *Надкольори і надаромати: Шульц, Мюллер, Блекер* / пер. з польськ. Т. Павлінчук. Львів: Літопис, 280 с.

- Тішнер, Ю. (2019). *Філософія драми* / пер. з польськ. Т. Павлінчук. К.: Дух і Літера, 304 с.
- Шимборська, В. (2023). *100 віршів* / пер. з польськ. А. Савенець. Тернопіль: Крок, 208 с.
- Шимборська, В. (2005). *Версія подій* / пер. з польськ. А. Савенець. Люблін: Вид-во Універс. Марії Кюрі-Скłodовської, 318 с.
- Babik, M. (2013). *Tato! Gdzie ja tam te plemniki? Dzieci pytają – rodzice odpowiadają*. Kraków: Wydawnictwo i Hurtownia Rubikon, 136.
- Babik, M., Babik, M. (2018). *Kochanie, wojny nie będzie*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 144 s.
- Ligeza, W. (2016). *Bez rutyny. O poezji Wisławy Szymborskiej i Zbigniewa Herberta*. Kraków: Instytut Myśli Józefa Tischnera, 336 s.
- Osewska, J. (2017). *Niebieska chwila*. Białystok: Fundacja «Sąsiedzi», 50 с.
- Piechota, M. (1992). *O tytułach dzieł literackich w pierwszej połowie XIX wieku*. Katowice: Uniwersytet Śląski, 134 s.
- Ruszar, J. M. (2014). *Słońce republiki. Cywilizacja rzymska w twórczości Zbigniewa Herberta*. Kraków: Akademia Ignatianum, Wydawnictwo JMR Trans-Atlantyck, 380 s.
- Ruszar, J. M. (2019). *Mane, Tekel, Fares. Obrazy Boga w twórczości Tadeusz Różewicza*. Bielsko-Biała – Kraków: Wydawnictwo Naukowe ATH, Instytut Myśli Józefa Tischnera, 329 s.
- Subocz, P., Staroń, I. (2017). *Nadkolory i nadaromaty: Schulz, Muller, Blecher*. Lublin: Wydawnictwo Episteme, 302 s.
- Szymborska, W. (2015). *Tutaj*. Kraków: Znak, 44 с.
- Szymborska, W. (2006). *Dwukropek*. Kraków: Wydawnictwo a5, 42 с.
- Tischner J., ks. (2012). *Filozofia dramatu*. Kraków: Znak, 315 s.
- Wielki słownik poprawnej polszczyzny (2007). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1708 с.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2024 р.

Прийнято до друку 20.01.2024 р.

Рецензент – доктор філол. наук, доц. Ковалевська-Славова А. В.

**SPECIFICS OF JUDGES' DISCOURSE MOVES:
IN THE PAST AND IN THE PRESENT**

doi: 10.12958/2227-2631-2024-1-49-114-127

Margaryta Zaitseva,

*Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Associate Professor of the Department of Foreign Languages
Yaroslav Mudryi National Law University
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-2844-5576>*

Специфіка дискурсивних ходів судей: у минулому та сьогодні

Стаття актуалізує поняття «стратагема». В останні роки це поняття тільки починає використовуватися в гуманітарних науках і привертати увагу науковців. Водночас його вивчення в дискурсивному аналізі, зокрема в дискурсі судових засідань, не було у фокусі уваги і не становило спеціального об'єкта дослідження. Метою цього дослідження є визначення поняття дискурсивного ходу або стратагеми в суддівському дискурсі, форм його вербального вираження в наративі судді. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати кілька завдань. По-перше, важливо уточнити поняття дискурсивного ходу в контексті комунікативного впливу, оскільки його визначення та роль у комунікації дещо відрізняються від загальноприйнятих уявлень. По-друге, важливо визначити його вербальне вираження в цьому підтипі судового дискурсу. По-третє, простежити еволюцію стратагем у суддівському дискурсі.

Результати дослідження є такими. Виокремлено такі стратагеми в суддівському дискурсі: 1) стратагема апеляції до етосу/моралі, 2) маніфестація легітимної влади/авторитету та 3) маніфестація рівності сторін. З погляду мовної репрезентації стратагеми реалізуються через дискурсивну активізацію певних тематичних сфер з певною спільною семою: для стратагеми апеляції до етосу це «релігійні цінності», «демократичні цінності», «верховенство права», «загальнолюдські цінності»; для стратагеми маніфестації легітимної влади/авторитету – «авторитетний тиск, примус»; для стратагеми маніфестації рівності – форма «питання-відповідь» проведення судового засідання для всіх учасників.

На відміну від стратегем дискурсу обвинувачення й захисту, стратегеми суддівського дискурсу залишилися практично незмінними. Щоправда, можна відзначити, що іноді сучасні судді дозволяють собі короткі роздуми на особисті теми.

Вважаємо, що дослідження видається перспективним, оскільки видається цікавим, наприклад, порівняти стратагеми у промовах суддів зі стратагемами у промовах прокурорів та адвокатів.

Ключові слова: вербальне вираження, дискурсивний хід, еволюція, стратагема, суддівський дискурс.

The paper updates on the notion “stratagem”. The aim of this study is to identify the notion of discourse move or stratagem in judges` discourse, forms of its verbal expression in the narrative of the judge. To achieve the stated goal, it is necessary to perform several objectives: to clarify the concept of discourse move in the context of communicative influence; to determine its verbal expression; to trace the evolution of stratagems in judges` discourse.

The results of our research. The stratagems in judges` discourse are: 1) stratagem of appealing to ethos/morals, 2) manifesting legitimate power/authority, and 3) manifesting equality of parties. In terms of linguistic representation, the stratagems are implemented through the discursive activation of certain thematic areas with a particular common seme: for the ethos appeal stratagem – “religious values”, “democratic values”, “rule of law”, “universal values”; for the stratagem of manifesting legitimate power/authority – “authoritative pressure, coercion”; for the stratagem of manifesting equality – question-and-answer form of holding a court hearing for all participants.

Unlike the stratagems of the prosecution and defense discourses the stratagems of judges` discourse have remained virtually unchanged. Though, we may point out that sometimes modern judges allow themselves short personal digressions.

Key words: discourse move, evolution, judges` discourse, stratagem, verbal expression.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Introduction. The effectiveness of communication depends on an understanding of the ways and purposes of its realisation, as well as an understanding of the functioning of its elements. In this regard, we distinguish a discursive strategy, a tactic and a discourse move or stratagem.

If strategy is understood as the art of creating one's position/line, model of behaviour to achieve a leading goal and it is implemented through tactics and stratagems, then tactics involve methods of creating one's position/line of behaviour to achieve a certain goal/goals, and discourse moves or stratagems are a step-by-step action plan. Stratagems are the mechanics of executing the plan.

The phenomenon of stratagem, which involves formulating an optimal approach to resolving a complex situation, is of particular interest in modern linguistics due to the cognitive-communicative nature of discourse realization. The stratagem is undoubtedly related to the mental processes in human activities. It has a cognitive dimension and depends on the way of thinking. So, it plays a key role in any success.

In recent years, this concept, which is widely used in the humanities, has gained attention in linguistic analysis. At the same time, its investigation in discourse analysis and, in particular, in courtroom discourse has not been in the focus of attention and has not constituted a special object of research.

In view of the above, we want to integrate those approaches and suggest a broader perspective in analysing stratagems.

Given that this problem has not been properly analysed in scientific papers, we consider this topic to be **relevant**. Thus, the **aim** of the paper is to identify the notion of discourse move or stratagem in judges' discourse, forms of its verbal expression in the narrative of the judge. To achieve the stated goal, it is necessary to perform several **objectives**. **First**, it is important to clarify the concept of discourse move in the context of communicative influence since the definition of it and its role in communication are somewhat different from the commonly accepted understandings. **Second**, it is important to determine its verbal expression in this subtype of courtroom discourse. **Third**, to trace the evolution of stratagems in judges' discourse.

The corpus material is speeches of judges, delivered at authentic US trials (The Giuseppe Yacobacci Trial 1906; People of New York against Leroy Stanley 1920; The Nelson Mandela Trials 1963 – 64; The Kevorkian Trial 1999; Abbott v. Perez, Supreme Court 2017; The Brendt A. Christensen Trial 2019), both in paper form and e-form, as well as YouTube video recordings.

The methods of analysis differed at each of its different stages. The clarification of the position of the author of this article concerning the definition of the concept of strategy was carried out in the process of the analysis of the interpretation of the named concept presented in the theoretical sources. With the use of methods of comparison, the approaches to interpretation of this concept and types of signs of the considered phenomenon, generalization (which generalized the general and differing views of the authors), and argumentation were compared.

For performing other tasks, the method of discourse analysis was chosen, which necessitated the determination of the features of three types of contexts: social, pragmatic, and linguistic. In analyzing the social context, we focused on identifying the specific features of the judicial social context and the status roles of different agents of courtroom discourse.

In characterizing the pragmatic context, we proceeded from the fact that the main (illocutionary) goals of the speakers (in our case, judges) are conditioned by their status functions (the judge – to administer justice and to impose a penalty).

While determining their intentions at different stages of utterance production the methods of intent-analysis, component analysis (when revealing the ways of language expression of intentions) and partially functional-stylistic analysis (in cases of emotional tension of utterances) were used.

The method of modeling was applied to form the structure of the analysis according to the following features: revealing the essence, types, forms of representation, type of discourse move, ways of its linguistic expression. A typified characterization of the three discourse contexts (social context, pragmatic context, and linguistic context) was created using a design method: the results of observations of actual trials in the United States were projected onto each of the named contexts of the courtroom discourse.

In identifying the features of the speeches of judges we applied the techniques of component analysis: the semantic components (seven) meanings of words and phrases that represent the stratagem, as well as those that ensure the effectiveness of its influence on the audience. The method of classification was exploited in highlighting the specific signs of the stratagem in the courtroom narrative, while the method of generalization was used to draw conclusions on the results of the study.

Background review. There are currently several definitions of the term “stratagem”, which has the status of a concept in psychology, political science, economics, and communication theory. The analysis of these definitions allows us to find the sought-after characteristics of stratagem as a way of organising discourse. Thus, in psychology it is interpreted as a certain algorithm of behaviour, a calculated sequence of actions, which, taking into account the psychological inclinations of the subject and other features of the situation, aims at solving a specific problem or achieving an implicit goal.

Thus, stratagem is associated with a particular way of achieving effectiveness in communication. It is also important to clarify the essence of the concept of stratagem, which is embedded in its primary source – the generalisation of the military experience of achieving victory in the fight against the enemy. This ontological sphere of stratagem indicates that the main reason for the emergence of stratagems was the social conflict and, above all, its most severe form – war.

It was the consequence of conflicts that required a theoretical understanding of the principles of creating stratagems within the framework of clarifying the regularities of wars, developing hidden strategies and tactics to achieve victory with the minimisation of risks and costs.

The concept of stratagems is introduced into this research through the interpretation of courtroom discourse as a discourse of confrontation, and a stratagem vision is usually a vision through the prism of conflict, a confrontation between someone and someone else. That is, stratagems are focused on solving conflict problems. They are in demand in situations of military, commercial, political, and interpersonal confrontation. They are applicable in all areas of competition. They are also effective in the courtroom confrontation between the parties because they are primarily used as a weapon, a tool of struggle.

In our research we distinguish the following subgroups of the legal discourse community in courtroom discourse: the discourse community of judges, the discourse community of defense lawyers and the discourse

community of prosecutors. Each of these professional discourse communities within the courtroom discourse has common features and own peculiarities.

Being goal-oriented to achieve a specific end-state, result, they produce particular subtypes of courtroom discourse:

a) discourse of the prosecution with the verdictive strategy and tactic of persuasion. Verdictive statements have an obvious connection to truth and falsity in terms of being justified or unjustified or fair or unfair. Verdictives consist in the delivering of a finding, official or unofficial, upon evidence or reasons as to value or fact;

b) discourse of the defense with the strategy of refutation and tactic of suggestion. Refutative statements are used when challenging and wishing to argue in order to influence people's minds, to motivate people to act and even to manipulate people.

c) judges' discourse with the exercitive strategy and tactic of coercion. Exercitive statement is used when making a decision in favour of or against a certain course of action. It is a ruling that something should be so-and-so in opposition to a judgement or as a confirmation of a judgement.

All of them are determined by communicative intentions and adjusted depending on the specific situation.

The distinction of the above types of strategies and tactics may seem arbitrary since they are diffuse in courtroom discourse. However, there is a central idea in each subtype of discourse that determines its nature and purpose.

In other words, the participant receives information, processes it, and transmits it to the recipient, while expressing their assessment of the information received.

Thus, taking into account their goal setting, which is also influenced by the extra-linguistic factors, ritual and ceremonial nature of the trial, the sender of the speech determines the strategy and chooses the relevant tactics and stratagems for presenting the content, taking into account the linguistic, syntactic and grammatical means used to convey the message, which ultimately allows achieving the desired perlocutive effect.

This approach emphasises that a stratagem is an algorithm of action, a scenario with a hidden character that is revealed when the task of understanding its essence is undertaken. This provision is important for discourse analysis, which is inseparable from the processes of interpretation and understanding the meaning of the message.

Based on the data gathered from the studied works, the **concept of stratagem** for communicative analysis of discourse can be formulated as follows: stratagem is a discursive move, which involves an implicit strategic plan aimed at achieving dominance in a communicative situation in an asymmetric, non-linear, and hidden way. Stratagem reflects the systemic vision of the situation by the subject of communication, his reliance on psychological aspects of interaction, non-standard thinking.

Overview of the main research findings.

1. Judges' discourse

While working with court materials, we noticed that the judges' discourse is fundamentally different from the discourse of the defense and the discourse of the prosecution.

In our opinion, it is the functions performed by the discursive person, the judge, his or her discursive role that differentiate judges' discourse from other subtypes of courtroom discourse. Justifying our position, let us turn to a brief characterisation of the concepts of "metacommunication" and "meta-metacommunication" in the conditions of judicial process.

We define metacommunication as communication about communication: "it is about how communication is organised and how it is exercised, it is text about text, discourse about discourse, utterance about utterance. Metacommunication is a secondary communication about how a piece of information is meant to be interpreted. The functions of metacommunication can be commenting, explaining, stating or evaluating communicative messages, both one's own and others'. The non-verbal cues that are so important. Things like tone of voice, body language, gestures and facial expressions can contain meanings that sometimes don't match up with the actual words being said (Craig, 2016, pp. 1-8).

Lawyers perceive information from defendants, witnesses, experts. They process it, trying to present the events in the right perspective and deliver it in the right way. Prosecutors examine the materials of the court case and also provide their version of the perspective of the case. It is as if there is a layering of communication on communication, which complicates the process. In the process of communication, they learn information, compare it, analyse it, interpret it, control it, deliver it and also influence through information. It allows us to treat as metacommunicative the discourse of the defense and the discourse of the prosecution.

In stating the difference these discourses and the judges' discourse, we were driven by the fact that the judge receives already interpreted information from lawyers, prosecutors, witnesses, experts, plaintiffs, defendants, when the facts of reality (initial communication) are so "loaded" with interpretation (metacommunication) that it sometimes loses its original meaning: "That is, the actual message (the communication) being conveyed is *overwhelmed* by the metacommunication, so that the initial meaning is lost" (Metz, 2017).

At the same time, the information received by the judge is subjected to professional processing by specialists. In this complex information space, the judge has to orientate himself: to sort out the true facts from the artificially transformed facts and to make a decision. In addition, the judge's function is to exercise control over the entire process, positioning himself as a representative of the power to which the state has given the authority to administer justice.

The discursive role of a judge requires of the following functions to be fulfilled:

- 1) creating a credibility image of the judge to organise an effective communicative process;
- 2) regulating and stimulating the communication process to obtain full information from the interactants of the trial;
- 3) ensuring alteration, i.e. substitution of speaker and listener to guarantee the adversarial principle of the parties;
- 4) monitoring message comprehension and feedback to avoid communicative failure;
- 5) stating their position to focus the jury's attention
- 6) articulating the court order in such a way as to eliminate the possibility of further appeal.

It can be summarised that the functions performed by the discursive personality of the judge, who displays power to exercise control over the trial, determine the specificity of judges' discourse as coercive and refer it to meta-communicative discourse.

2. What is coercion?

In Collins English Dictionary coercion is defined as “the act or process of persuading someone forcefully to do something that they do not want to do. Synonyms: force, pressure, threats, bullying.” (Collins Dictionary). But we reckon that this concept is much broader than this definition. It is not by chance that many philosophers, politicians, sociologists, legal theorists from time to time consider coercion, finding new facets and shades of its meaning. As we do not have time to characterise coercion in all its aspects, thus, let us dwell on our understanding of it.

The law, as interpreted by Thomas Aquinas, should use “force and fear” to restrain those who are “found to be depraved, and prone to vice, and not easily amenable to words” so that they “desist from evildoing, and leave others in peace”, and so that such behaviour becomes habitual for them (“habituated in this way”) (Aquinas, 2017).

As Kant puts the point, the goal of the state is not the good and happiness of each and every person, but the condition of the greatest conformity of the state structure with the principles of law. This fundamentally distinguishes Kant's views from the traditions of ancient philosophy, which regarded the achievement of the common good as the goal of the state. The common good, in Kant's view, is not a legal principle, because it cannot be realised universally and understood by each citizen in their own way. He considers coercion as a dual phenomenon: both restraining the human will and promoting human freedom, because coercion in the form of law prevents violations of the rights of some citizens by others. And only such coercion can be justified (Kant, 1996; 2012).

M. Foucault draws attention to the problem of discourse and power explicitly establishes the link between discourse and power (Foucault, 2002, p. 325).

Nowadays, echoing Kant, in *A Theory of Justice*, John Rawls says “By enforcing a public system of penalties government removes the grounds

for thinking that others are not complying with the rules. For this reason alone, a coercive sovereign is presumably always necessary, even though in well-ordered society sanctions are not severe and may never need to be imposed” (Rawls, 1999, p. 33).

Another contemporary researcher, F. Pettit, also talks about the controlling role of discourse, but he considers the problem of power from a different perspective – freedom as the absence of any kind of domination: “It is only by means of international debate, grounded in the acceptance of certain common reasons, that states can hope to establish where, as in such cases, they may be harming one another and where the limits should naturally be set to the freedom as nondomination...” (Pettit, 2010, p. 74).

Recently, there has been considerable debate over reconceiving coercion-based criminal defenses, for example, Galoob, Stephen and Erin Sheley (2021) in their research “Reconceiving Coercion-Based Criminal Defenses” argue that: “Legitimate states claim a monopoly on the use of force. On many theories of political legitimacy, this claim gives rise to a state’s duty to protect those, subject to its authority, from encroachments of others, including coercion. A state that fails to protect those, subject to its authority, from such private coercion has committed an injustice that can undermine its legitimacy” (Galoob, Sheley, 2021, p. 327).

With this story as background, we realise that coercion is inextricably linked with law as a form of power. In general, law as a special semiotic system is closely connected with the demonstration of realia and symbols expressing the social status and authorities of the subject or agent of power. It generates its own discourse, a discourse of power.

In judges' discourse as a special ritualised form of power, to find out the truth methods of observation, qualification, classification, punishment as a demonstration of power are used. Relying on their authority, the judge makes a differentiation and puts forward a final sentence. During the proceedings, the judge constructs a certain model of their discursive behaviour using an exercitive strategy and tactic of coercion.

The chosen exercitive strategy and coercive tactic establish the modality of strict veracity of the reported message by means of speech acts in which the speaker states the proof of the incident and obliges to fulfil the decision made, using an authoritative tonality. In our understanding, **modality** refers to the addresser’s attitude towards reality, complicated by existing philosophical, political, socio-ideological theories and determined by the communicative situation. We interpret **tonality** as the emotional tone used by the speaker in a communicative event (discourse).

These speech acts are exercitives (according to J. Austin). They serve to exercise power and/or influence, so called verbal exercise of power.

Thus, the exercitive strategy involves a demonstration of power and aims at affirming and stating the event that was denied before as a fact. Exercitives can be described as acts of exercising authority: a speaker can be taken as performing an exercitive only if she is also recognized as having

some kind or degree of authority or authoritativeness. While the coercive tactic aims at creating an authoritative tonality in the judge's discursive behaviour. So, they help not only to evoke a coercive-persuasive background but also to force the recipients to reason in the right register to avoid their objecting to the final decision. Such strategy and tactic are based on the stratagems of appealing to ethos/morals, manifesting legitimate power/authority, and manifesting equality of parties.

3. Stratagem of appealing to ethos/morals

As we have repeatedly emphasised, the stratagem of appealing to ethos as a moral foundation is obligatory both in the discursive practice of the prosecutor and the defense lawyer, and in the discursive practice of the judge. It is justified by their being within the canon, their obligation to maintain the judicial communicative culture, and, in the case of the judge, also by the fact that they are representatives of the legitimate state power and perform their official duties.

When a judge evokes the values that the audience cares about to justify or support their argument, it is classified as ethos. The audience will feel that the author is making an argument that is “right” in the sense of moral rightness. So, first, ethos, then, is focused on the audience’s values. On the other hand, this sense of referencing what is “right” in an ethical appeal connects to the other sense of ethos: the sender of speech. Ethos that is centered on the speaker revolves around two concepts: the credibility of the speaker and their character.

But in this context, given the coercive aspect, it largely involves an appeal to morals as some form of imperativeness, a system (code) of norms and values imputed to a person to follow. Morals are society’s accepted principles of right conduct that enable people to live cooperatively. “Most people tend to act morally and follow societal guidelines. Morality often requires that people sacrifice their own short-term interests for the benefit of society. People or entities that are indifferent to right and wrong are considered amoral, while those who do evil acts are considered immoral” (Morals, 2024). And a judge stands guard over morals. Judges, in addressing the jury, put emphasis on the fact that they have exclusive authority over all questions of law:

The Judge is the exclusive authority upon all questions of law (The Giuseppi Yaccobacci Trial 1906).

Another trial is the case of Nelson Mandela (1963-1964), where the judge stresses that it is the duty of any judge to ensure that law and order are maintained and that the laws of the state in which he or she functions are upheld:

The function of this court, as is the function of a court in any country, is to enforce law and order and to enforce the laws of the state within which it functions (The Nelson Mandela Trials 1963 – 64).

Finally, a third trial is the case of Dr Kevorkian (1999), when the judge reminds the audience, that America is a country with the rule of law, where

different opinions are tolerated, and all conflicts are resolved in a civilised and legal manner:

Well, we are a nation of laws, and we are a nation that tolerates differences of opinion because we have a civilized and a nonviolent way of resolving our conflicts that weighs the law and adheres to the law (The Kevorkian Trial 1999).

This stratagem is closely intertwined with the stratagem of manifesting legitimate power and authority.

4. Stratagem of manifesting legitimate power and authority

In contrast to ethos/morals, legitimacy stands for the value, cultural aspect of the interaction between power and society, arises from the homogeneity of political attitudes, mores, traditions, economic system, the general spirit of this type of society.

A judge demonstrates their legitimate authority as evidence of support, because any authority that enacts and enforces laws is legitimate. But if unrecognised by the people, it is illegitimate. So, the manifestation of legitimacy, the recognition of powers, is a necessary stratagem. To this end, the judge combines the manifestation of their authority and the manifestation of respect and trust in the jury as an additional support and reinforcement of their positions. For example, in the 2019 trial of B. Christensen, the judge manifests his respect to the jury with the following statement:

All right. Thank you. Please be seated. Ladies and gentlemen, thank you for being prompt this morning so we can start as schedule. As you come in, you can be seated. We will remain standing as a courtesy to you and as a courtesy to the process (Brendt A. Christensen Trial 2019).

However, statements of respect and trust are interspersed with emphasis on judge's authority:

Before we begin, I'm going to give you some preliminary instructions that will help you understand the process and follow along with the case (The Brendt A. Christensen Trial 2019).

The message of the guiding, regulating, and dominating role of the judge, without whose prior instructions the jury's actions are complicated or impossible, can be clearly traced. The word "instruction" helps to create the modality of categorical veracity, because the person giving instructions is always authorised, capable of doing so, endowed with a certain set of knowledge; also the word "instruction" conveys the semantics of pressure on the recipient (authoritative tonality), obliging him to fulfil these instructions.

During the 1921 trial of L. Stanley, who was accused of third-degree burglary and first-degree theft, the judge emphasised the role of the jury as supreme judges with exclusive prerogative. It is important to maintain objectivity in legal proceedings and avoid downplaying the significance of any party involved. The judge also explained the charges and provided a clear definition of the crimes:

The Court merely decides the legal questions that arise. There has been practically nothing for the Court to do here. There is a very simple case from

a legal standpoint. The Court has told you the definitions of the crime and has explained the charge to you, and there the Court's duty end. The Court has no right to find any facts, nor to express any opinion, and the Court has not done so. That is your sole prerogative. You are the sole, supreme and exclusive judges of the facts (People of New York against Leroy Stanley 1920 № 3629).

Let's pay attention to the verb to tell, one of the meanings of which is "to assert", which, along with other means, also contributes to the creation of the modality of categorical veracity. On the other hand, the word "to assert" conveys the semantics of pressure, coercion and creates an authoritative tonality.

Drawing a parallel between the linguistic design of this stratagem in the early twentieth century and the twenty-first, it is worth noting that judges in the last century manifested their power and authority by presenting themselves as a third person with the word "court". However, in modern times, judges more often use the pronoun "I", as demonstrated in the examples given earlier. The use of the third person instead of the first person indicates the impartiality of judges and the greater ceremonialism of the judicial process in the past. In addition, such distance should maintain public confidence in the integrity of the judiciary. It is not enough just to administer justice, it must be done openly to the public.

To briefly summarise, we note that the stratagem of manifesting legitimate power/authority is expressed by linguistic means with the discursive expression of the seme "authoritative pressure, coercion", which creates the modality of categorical veracity, since it is an authoritative opinion, and the authoritative tonality, since this opinion has the character of a prescription for execution.

5. Stratagem of manifesting equality of parties in front of court

According to the Bangalore Principles of Judicial Conduct (2006), the judge should be completely impartial, applying no pressure, respecting the principle of equality, and respecting the diversity of views of the litigants. How then is this compatible with the demonstration of authority and the rule of law, which is already a certain pressure, as well as the need to follow the established ritual of the court hearing?

In order to maintain a balance and reduce pressure, the judge uses the stratagem of manifesting the equality of all parties in court hearing. At that, their positions are equalised. All parties, except the judge and jury, are explicitly equalised in their rights, as evidenced by the question-and-answer form of courtroom procedures. The judge has the right to ask questions of all parties without any exceptions.

Let us illustrate the above with examples from court hearings. Thus, the judge states about the defendant that, firstly, the defendant is considered innocent until proven guilty, and the charge brought by the prosecutor against the defendant is an indictment but not proof of guilt:

First, the defendant is presumed innocent until proven guilty. The indictment brought by the government against the defendant is an accusation, nothing more. It is not proof of guilt or anything else. The defendant therefore starts out with a clean slate (The Brendt A. Christensen Trial 2019).

This is highlighted by the position of the accused as an equal among other participants in the process. The prosecutor's position as a party to the prosecution does not grant them any privileges, except for the obligation to prove the defendant's guilt beyond a reasonable doubt. Both the government and the defence lawyer have their respective roles in the trial. The government must prove the defendant's guilt beyond a reasonable doubt, while the defence lawyer must either sow doubt about the defendant's guilt or provide direct evidence of their innocence. However, the primary way in which equality is demonstrated is through the question-and-answer format of the hearing. The judge poses questions to all participants in the process, without exception.

The stratagem of manifesting the equality of the parties is also manifested when a judge refers to personal experience, positioning himself as one of the participants in the event, an ordinary servant of the law, for example, in *Abbott v. Perez* (2017), which was considered by the US Supreme Court. And Justice Breyer recalls a case from his practice when his predecessor advised him to consider the reason for the appeal (against a court order or against a denied/accepted motion for an injunction):

When I became a judge in 1981, one of the first things that I was told by the preexisting – Lee Kemp, he said, when you get an appeal, they are appealing from a piece of paper called a judgment, or they are appealing from a piece of paper that says injunction motion denied, or possibly granted (Abbott v. Perez, Supreme Court 2017).

To summarise briefly, we should note that the stratagem of manifesting the equality of the parties is implemented primarily through the question-and-answer form of the court hearing for all participants. In relation to the judge, the stratagem of manifesting equality is implemented through the discursive expression of the thematic area of “ordinary officer of the law”.

Conclusions. Strategy is the art of creating one's position/line, model of behaviour to achieve a leading goal. Tactics involve methods of creating one's position/line of behaviour to achieve a certain goal/goals, and stratagems are a step-by-step action plan. The concept of stratagem for communicative analysis of discourse can be formulated as follows: stratagem is a discursive move, which involves an implicit strategic plan aimed at achieving dominance in a communicative situation in an asymmetric, non-linear, and hidden way.

In accordance with the chosen strategies, tactics, and stratagems the participants try to create certain modality and tonality. Modality refers to the attitude towards reality, complicated by existing philosophical, political, socio-ideological theories and determined by the communicative situation. Tonality is interpreted as the emotional tone used by the speaker in a communicative

event (discourse). In courtroom discourse judges create a modality of strict veracity of the reported message and an authoritative tonality.

The stratagems in judges' discourse are: 1) stratagem of appealing to ethos/morals, 2) manifesting legitimate power/authority, and 3) manifesting equality of parties.

In the early twentieth century, judges often involve appealing to religious values, but in the current circumstances of increasing diversity of universal values, such an appeal is becoming less and less effective. Religious values may be proclaimed, but for various reasons they do not have such a significant impact on society. They more like should be as a "must-have" attribute of social reality, as a traditional cognitive-social form, with which people find it more convenient, by inertia, to identify themselves. It is more common to appeal to democratic rights and freedoms as a system of ideals and values that are inviolable for American society, or to appeal to universal values. Concerning the stratagem of manifesting legitimate power/authority we can conclude that it is expressed by linguistic means with the discursive expression of the seme "authoritative pressure, coercion". The stratagem of manifesting the equality of the parties is implemented primarily through the question-and-answer form of the court hearing for all participants.

In terms of linguistic representation, the stratagems identified for judges' discourse are implemented through the discursive activation of certain thematic areas with a particular common seme: for the ethos appeal stratagem, these are "religious values", "democratic values", "rule of law", "universal values"; for the stratagem of manifesting legitimate power/authority – "authoritative pressure, coercion"; for the stratagem of manifesting equality – question-and-answer form of holding a court hearing for all participants. In relation to the judge, the stratagem of manifesting equality is implemented through the discursive expression of the thematic area of "ordinary officer of the law".

Unlike the stratagems of the prosecution and defense discourses the stratagems of judges' discourse have remained virtually unchanged. Though, we may point out that sometimes modern judges allow themselves short personal digressions.

This study seems promising as it is thought to be interesting to compare stratagems in the speeches of judges with stratagems in prosecutors' and lawyers' speeches.

References

- Aquinas, T. (2017). *The Summa Theologica*. Second and Revised Edition. Translated by Fathers of the English Dominican Province. URL: <https://www.newadvent.org/summa/>
- Foucault, M. (2002). *Power: The Essential Works of Michel Foucault*. London: Penguin Books.

- Galoob, Stephen and Erin Sheley (2021). Reconceiving Coercion-Based Criminal Defenses. *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 112. P. 265 – 328.
- Craig, R. T. (2016). Metacommunication. *The International Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy*, 1 – 8. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118766804.wbiect232>.
- Kant, I. (1996). *Practical philosophy*. New York: Cambridge University Press.
- Kant, I. (2012). *Religion and rationality theology*. New York: Cambridge University Press.
- Metz, M. (2017). Understanding Metacommunication. URL: <https://jmetz.com/2017/09/understanding-metacommunication/>
- Morals. (2024). *Ethics Unwrapped – McCombs School of Business – The University of Texas at Austin*. URL: <https://ethicsunwrapped.utexas.edu/glossary/morals>.
- Pettit, P. A. *Republican Law of Peoples*. *European Journal of Political Theory*. 2010. № 9. P. 70 – 94.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2024 р.

Прийнято до друку 03.01.2024 р.

Рецензент – доктор філол. наук, доц. Ковалевська-Славова А. В.

ЛІНГВОДИДАКТИКА

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ
ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ ОСОБИСТОСТІ
У ЗДОБУВАЧІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

doi: 10.12958/2227-2631-2024-1-49-128-137

Галина Барилова,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4775-0709>

Маргарита Кравченко,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7201-3300>

У статті розглянуто теоретичні засади формування загальнолюдських ціннісних орієнтирів особистості у здобувачів загальної середньої освіти. Проаналізовано наукові праці, присвячені цій проблематиці. Про необхідність звернення до народних традицій і звичаїв, досвіду народу у вихованні молодого покоління зазначено в державних нормативних документах. Ціннісну проблематику широко подано й проаналізовано в науковій літературі: від дослідження сутності понять «цінність» і «ціннісні орієнтації» до сучасних досліджень структури ціннісних орієнтацій. Незважаючи на постійний інтерес науковців до вирішення проблеми формування загальнолюдських ціннісних орієнтирів, досі не існує єдності думки у визначенні змісту й закономірностей самого процесу.

Зазначено, що передумови для формування ціннісних орієнтацій закладаються в дошкільному віці, проте саме формування відбувається у підлітковому віці, коли зростає зацікавленість питаннями моралі, етики, світогляду, а інтереси учня переключаються з конкретного на загальне. Сучасні вчені досліджують національну самосвідомість молодих поколінь як громадянську цінність, акцентують увагу на формуванні ціннісних орієнтацій школярів різних вікових груп. Зважаючи на кризу цінностей у сучасному суспільстві, вважаємо, що сьогодні важливо продовжити розроблення й апробацію особистісно орієнтованих технологій, вести пошук резервів підвищення ефективності освітнього процесу.

Зосереджено увагу на тому, що уроки української мови давно набули статусу загальнолюдської цінності. Вони є засобом особистого

зростання, морального впливу на людину, створюють необхідні умови для формування ціннісних орієнтирів особистості учня. Саме на уроках української мови здобувачі загальної середньої освіти опановують мову не тільки як засіб комунікації, а й як засіб долучення до культурних надбань українського народу й людства, засіб засвоєння етикетних норм, правил поведінки в монокультурному й полікультурному середовищі.

Ключові слова: загальнолюдські ціннісні орієнтири, компетентність, Нова українська школа, освітній процес, урок української мови.

Theoretical Foundations of Formation of Universal Human Values Orientation in General Secondary Education Students

The article discusses the theoretical foundations of forming universal human values orientation in individuals acquiring general secondary education. Scientific developments dedicated to this issue are analyzed.

It is noted that the prerequisites for the formation of value orientations are laid down in preschool age, but the actual formation occurs during adolescence, when interest in issues of morality, ethics, worldview grows, and students' interests shift from the concrete to the general. Modern scientists study the national self-awareness of young generations as a civic value, emphasizing the importance of forming value orientations in students of different age groups. Considering the crisis of values in modern society, it is crucial today to continue developing and testing personality-oriented technologies, to search for reserves to enhance the effectiveness of the educational process.

Attention is focused on the fact that Ukrainian language lessons have long acquired the status of a universal human value. They serve as a means of personal growth, moral influence on individuals, and create necessary conditions for forming value orientations in students' personalities.

Keywords: universal human values orientations, competence, New Ukrainian School, educational process, Ukrainian language lesson.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. На сучасному етапі реформування середньої освіти постає питання про всебічний розвиток і виховання громадян України, справжніх патріотів, які мають активну життєву позицію й діють згідно з морально-етичними принципами. Із цією метою необхідно забезпечити формування ключових компетентностей в учнів сучасної школи, що сприяють їхній самореалізації та успіху протягом життя.

Важливе місце серед ключових компетентностей посідає загальнокультурна грамотність, яка передбачає формування в учнів мистецьких смаків, здатності розуміти твори мистецтва, самостійно

висловлювати ідеї, досвід і почуття за допомогою мистецтва, оцінювати досягнення національної та світової культури тощо. Як зазначають автори Концепції Нової української школи, ця компетентність передбачає «глибоке розуміння власної національної ідентичності як підґрунтя відкритого ставлення й поваги до розмаїття культурного вираження інших» (Нова українська школа, 2016, с. 11).

Щоб плекати національну ідентичність, освітній процес має бути зорієнтований на загальнолюдські морально-етичні цінності, виховання поваги до рідної мови й культури, патріотизму, тому проблема формування національних цінностей є актуальною.

Про необхідність звернення до народних традицій і звичаїв, досвіду народу у вихованні молодого покоління зазначено в таких нормативних документах, як Національна доктрина розвитку освіти, Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») та ін.

Ціннісну проблематику широко подано й проаналізовано в науковій літературі: від дослідження сутності понять «цінність» та «ціннісні орієнтації» до сучасних досліджень структури ціннісних орієнтацій. Незважаючи на постійний інтерес науковців до вирішення проблеми формування загальнолюдських ціннісних орієнтирів, досі не існує єдності думки у визначенні змісту й закономірностей самого процесу.

Проблему формування морально-етичних цінностей розглядали педагоги, психологи, лінгводидакти. Так, у працях Г. Сковороди, С. Русової, Г. Ващенко, В. Сухомлинського висвітлено ідеї формування загальнолюдських вартостей; І. Бех, Н. Бібік, С. Гончаренко, О. Савченко, М. Стельмахович та ін. вивчали проблеми формування національних і громадянських цінностей; О. Біляєв, М. Вашуленко, Л. Мацько, С. Єрмоленко, Т. Симоненко, Т. Донченко, М. Пентиліук, К. Глуховцева, А. Нікітіна та ін. досліджували шляхи формування національно-мовної особистості. Науковці акцентують на тому, що саме за допомогою засобів мови можна виховувати в учнів любов і повагу до рідної мови, вітчизняної історії та культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні десятиліття до розроблення ціннісної проблематики зверталися визнані фахівці української та зарубіжної освіти: І. Бех, М. Боришевський, О. Вишневський, П. Ігнатенко, О. Сухомлинська, Н. Ткачова та ін.

Державну політику у сфері духовно-морального, гуманістичного й національного виховання школярів окреслено в низці нормативно-правових документів, зокрема в Національній доктрині розвитку освіти в Україні у XXI столітті, Законі України «Про освіту», Указі Президента України «Про стратегію національно-патріотичного виховання», Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), програмі «Нова українська школа» у поступі до цінностей», Державному стандарті базової середньої освіти та ін.

У зазначених документах підкреслено, що в сучасній соціокультурній ситуації домігантою процесу формування особистості є

морально-ціннісне ставлення до навколишньої дійсності та самої себе, активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції. Нова українська школа передбачає серед інших засад освіти майбутнього формування цінностей. Важливою є активізація зусиль з підвищення духовного рівня української молоді, формування в неї стійкої системи глибоких морально-духовних цінностей, оскільки саме вони становлять основу мотиваційної сфери і особистості, і суспільства загалом. Те, чим керується окрема особистість у власній поведінці, діях, добре висвітлює її глибинну сутність. Якщо особистість чи суспільство сповідує високі гуманістичні цінності, то цілі й засоби їх досягнення також будуть високими й гуманними. Тільки так ми можемо досягнути поступового економічного, політичного й духовного піднесення нашої країни, оскільки ці сфери тісно переплетені і взаємозв'язані (Нова українська школа, 2016, с. 19).

На першорядному завданні прилучення учнів до національних і загальнолюдських цінностей наголошено в законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», у Національній доктрині розвитку освіти. Через визначення понять «цінності», «ціннісне ставлення» конкретизовано зміст і цілі виховання в Програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні, Основних орієнтирах виховання учнів 1 – 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Зважаючи на кризу цінностей у сучасному суспільстві, науковці доводять, що сьогодні важливо продовжити розроблення й апробацію особистісно орієнтованих технологій, вести пошук резервів підвищення ефективності освітнього процесу. Для успіху такого пошуку в науці склалися серйозні передумови.

Задеклароване в концепції Нової української школи виховання на цінностях загострило увагу до цієї надважливої проблеми й змусило шукати шляхи її вирішення. Актуальність цієї проблеми підтверджена працями науковців (В. Андрущенко, І. Зязюн, С. Клепко, П. Кононенко, В. Кремінь, В. Огнев'юк, О. Сухомлинська, Н. Ткачова та ін.), у яких викладено провідні філософські й теоретичні концепції освітньої інноватики, здійснений відбір провідних цінностей в українській освіті. Виховання на загальнолюдських цінностях є ключовим у педагогічних працях В. Сухомлинського, який зазначав: «Людину треба вчити, що вона живе не в пустелі, а серед людей. Кожен твій крок врешті-решт позначається на твоєму ближньому, тому що ідеш ти кудись і з якоюсь метою; кожне твоє слово в душі іншого відгукнеться, але як воно відгукнеться – залежить від тебе. Уже те, що ти дивишся на навколишній світ і бачиш його, таїть в собі добро і зло; усе залежить від того, що і як ти бачиш» (Сухомлинський, 1999).

Науковці О. Вишневський, Т. Дем'янюк, П. Кононенко, Н. Лисенко, Ю. Руденко, О. Столяренко, М. Стельмахович та ін. висвітлювали особливості формування ціннісних орієнтирів національного характеру

в школярів. Потребує подальшого вивчення процес формування загальнолюдських ціннісних орієнтирів особистості в учнів закладів загальної середньої освіти.

Мета статті – на підставі аналізу наукової літератури з'ясувати поняття «загальнолюдські ціннісні орієнтири особистості», розглянути чинники формування цінностей у здобувачів загальної середньої освіти й окреслити засоби втілення ціннісно орієнтованого навчання на уроках української мови.

Методи дослідження. У розвідці використано описовий метод, прийоми аналізу й синтезу, роботи з інформацією й узагальнення.

Виклад основного змісту. Термінологічний словник, включений до посібника «Нова українська школа: поради для вчителя», подає таке визначення: «Цінності – еталони бажаного й належного ставлення особистості до об'єктів матеріальної і духовної діяльності людей, до природи й суспільства; характеризують соціально й особистісно значущі сенси життя людей» (Нова українська школа: поради для вчителя, 2017, с. 204).

Н. Дика, О. Глазова зазначають: «Нині під впливом глобалізації, інформаційної революції, міграційних процесів, становлення ринкових відносин та демократизації суспільства основні традиційні цінності зазнають істотних змін, подекуди перекручування, а то й деформації. Трапляються випадки маніпуляції категоріями патріотизму, гідності, свободи, верховенства права. Отже, формування й корегування цінностей набуває особливої актуальності, адже цінності дітей, підлітків та молоді сьогодення визначатимуть спосіб життя суспільства завтра» (Дика, Глазова, 2021, с. 48 – 49).

У загальний науковий обіг термін «цінності» було введено в 60-х роках XIX ст. На початку XX ст. цінності стали предметом вивчення аксіології (грец. *axia* – цінність і *logos* – вчення), яка спирається на етику, естетику, правознавство, теорію та історію культури, а також на психологію, мовознавство та інші науки про людину, її природу й життєдіяльність. У педагогіці проблеми цінностей досліджують у єдності з іншими напрямками навчання й виховання (Енциклопедія освіти, 2008, с. 992).

Передумови для формування ціннісних орієнтацій закладають у дошкільному віці, проте саме формування відбувається в підлітковому віці, коли зростає зацікавлення питаннями моралі, етики, світогляду, а інтереси учня переключаються з конкретного на загальне. Як стверджують дидакти, «підлітковий вік – період суттєвих психологічних змін, розвитку інтелектуальної та емоційної сфер, зміни структури потреб. Це також важливий етап духовного розвитку – пошуку самого себе, усвідомлення своєї місії, формування життєвих цінностей» (Бех, Воронцова, Пономаренко, Страшко, 2020, с. 96). Властива підлітковому віку активність спирається на норми, ідеали, наміри, цілі, які так само перебувають у стадії формування.

Поняття «цінності» науковці трактують по-різному, проте всі вони сходяться на тому, що цінністю можна вважати все те, що особливо важливе для людини. Їх усвідомлення й реалізація надають людині можливість сформуватись як особистості. Власне, йдеться про ту роль, яку предмет чи явище можуть відігравати в життєдіяльності людей з погляду їхніх потреб, інтересів, цілей. Ціннісні орієнтації – це сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, це важливі елементи внутрішньої структури особистості, які відокремлюють важливе для певної людини від несуттєвого. Це соціально значущі уявлення про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо.

У сучасних психологічних дослідженнях поняття «ціннісні орієнтації» і «цінності» не ототожнюють. Ціннісні орієнтації – це елементи внутрішньої структури особистості, які формуються й закріплюються життєвим досвідом індивіда у процесах соціальної адаптації та соціалізації. А цінності – певна основа для сенсу й мети життя (Сергієнко, 2013, с. 15).

За словами А. Сергієнко, ціннісні орієнтації надають інтересам і прагненням особистості певної спрямованості, вибудовують ієрархію індивідуального вибору в будь-якій сфері, систематизують інтереси й потреби, визначаючи одні з них як більш важливі для індивіда, інші – як менш значущі (Там само).

На підставі ціннісних орієнтацій формуються переконання особистості, які об'єднуються в систему і становлять її духовну культуру. Від змісту ціннісних орієнтацій індивіда залежить, як він сприймає ту чи ту ситуацію, які завдання ставить перед собою, у який спосіб їх вирішує. Отже, ціннісні орієнтації – це динамічна, ієрархічна система цінностей, яка постійно розвивається й віддзеркалює ті, що склалися в результаті взаємодії особистості та суспільства.

Ціннісні орієнтації особистості виконують різні функції: долучають індивіда до норм суспільства, сприяють самовизначенню особистості, реалізації здібностей, забезпечують гармонію її внутрішнього світу (Матяж, Березянська, 2013, с. 29).

Розвинені ціннісні орієнтації – ознака зрілості особистості, показник рівня її соціалізації. Усталена й несуперечлива сукупність ціннісних орієнтацій забезпечує такі якості особистості, як цілісність, надійність, вірність певним принципам та ідеалам, здатність до вольових зусиль в ім'я цих ідеалів і цінностей, активність життєвої позиції. Ціннісні орієнтації – це ті явища й процеси в довколишньому житті, які стають орієнтирами для людини, спрямовують формування її цілей, а також способи їх досягнення.

Науковці, досліджуючи поняття цінностей і ціннісних орієнтацій, дійшли висновку, що ціннісні орієнтації особистості формуються протягом усього її життя під впливом різних чинників. Найефективніше формування цінностей здійснюється через освіту. Саме під час

освітнього процесу відбувається цілеспрямований процес соціалізації індивіда, його становлення як особистості й громадянина.

Загальнолюдські ціннісні орієнтації формуються в ході соціалізації особистості. Спочатку людина набуває досвіду попередніх поколінь, а вже потім власного досвіду, який допомагає їй адаптуватися в соціумі.

Нова українська школа передбачає освіту майбутнього, яка ґрунтується на формуванні компетентностей і вихованні на цінностях. Обмежитися лише формуванням компетентностей, тобто набуттям потрібних для реалізації в професійному житті вмінь і навичок, які ґрунтуються на здобутих знаннях, – значить ризикувати виховати покоління фахових маніпуляторів і шахраїв, які набуті знання можуть використати для власного збагачення. Такий підхід суперечить меті гуманної освіти. «Дитині недостатньо дати лише знання. Ще важливо навчити користуватися ними. Знання та вміння, взаємопов'язані з ціннісними орієнтирами учня, формують його життєві компетентності, потрібні для успішної самореалізації в житті, навчанні та праці» (Нова українська школа, 2016, с. 10).

У суспільстві на сьогодні немає єдиної думки щодо умовного переліку й більш-менш узгодженого змісту тих цінностей, які мають об'єднувати суспільство, у зв'язку з чим повсякчас трапляються випадки перекручування та маніпуляції категоріями патріотизму, гідності, верховенства права чи свободи. З огляду на це виникають питання: яким ціннісним середовищем є нинішня школа, які цінності сповідують учителі, батьки й учні, які цінності лежать в основі актуальних шкільних правил та організаційної культури. Це важливо, адже неправильна інтерпретація цінності може завдати не менше зла духовному та інтелектуальному розвитку людини, ніж її повна відсутність. Недостатність уваги до ціннісного складника як основи розбудови освіти й держави є подібною до будинку без фундаменту: навіть найменша стихія здатна спричинити тріщину або знести його дощенту.

У науковій літературі існують різні класифікації цінностей, зокрема: за об'єктом засвоєння (матеріальні, матеріально-духовні); за метою засвоєння (егоїстичні, альтруїстичні); за способом вияву (ситуативні, стійкі); за роллю в діяльності людини (термінальні, інструментальні); за змістом діяльності (пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, естетичні, наукові, релігійні та ін.); за належністю (особистісні (індивідуальні), групові, колективні, суспільні (також демократичні), національні, цінності віри, загальнолюдські) тощо (Матяж, Березянська, 2013, с. 29).

Від правильного розуміння поняття «цінності» залежать і ціннісні орієнтації особистості, які визначають як спрямованість індивіда на моральні, соціальні, політичні, життєві, родинні та інші цінності.

Громадянські й суспільні цінності ґрунтуються на усвідомленні кожним громадянином його належності до суспільства, власного місця в громадському й політичному житті країни, на чесному виконанні

професійних, громадських і сімейних обов'язків, дотриманні норм суспільного життя, законів України, готовності до захисту Батьківщини.

Національні цінності зумовлені специфікою національної культури, життєвого устрою й духовною спільністю кожного народу й відображають світогляд кожної людини, ставлення до життя, науки, виховання.

Родинні цінності – результат життєвого відбору і моральних законів існування сім'ї, її світогляду і ставлення до навколишнього світу. Сюди також входить досвід попередніх поколінь, взаємопідтримка, взаємодопомога, що забезпечує життєздатність інституту сім'ї в житті нації, громади та зберігає її загальнолюдську цінність.

Загальнолюдські ж цінності – це моральні норми, що є спільними для різних народів і культур, які втілені в найкращих людських рисах і взаєминах.

Особливостями формування ціннісних орієнтацій сучасних школярів є поєднання зазначених цінностей. Потрібна система мотиваційно-ціннісних заходів, яка передбачатиме оновлення змісту освіти, приведення його у відповідність до епохи, у яку живуть її здобувачі, наявність мотивації для здійснення позитивних вчинків, а також сформованість ціннісного ставлення до навколишнього світу, що передбачає готовність вирішувати проблеми самовиховання, самовдосконалення; уважне ставлення до старших, вияв поваги до батьків, учителів; усвідомлення ролі особистості в суспільстві.

Розв'язання цих проблем можливе лише за умови вироблення відповідної державної стратегії, широкого запровадження нових педагогічних технологій, спрямованих на всебічний розвиток дитини; підготовки якісно нових навчальних програм, підручників, посібників; створення сучасного освітнього простору, що мотивує до навчання та ціннісної поведінкової реакції. Для реалізації цих завдань зроблено багато: ухвалено державні закони, концепції, стандарти, розроблено програми й підручники нового покоління, здійснено підготовку педагогічних кадрів.

В «Основних орієнтирах виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів», затверджених наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 31.10.2011 р. № 1243, перелічені цінності, що характеризують ставлення особистості до суспільства й держави, інших людей, природи, мистецтва, самої себе. Система цінностей і якостей особистості формується й розвивається через її власне ставлення до навколишнього світу (Основні орієнтири, 2011).

Не залишається осторонь зазначених тенденцій і сучасна філологічна освіта. Нагальною є потреба розроблення технологій, методик, окремих прийомів, вправ, спрямованих на виховання учня, розвиток його мовної особистості, духовності, формування національних і загальнолюдських цінностей. Це зумовлено недостатньою кількістю

текстового дидактичного матеріалу, традиційним підходом до використання методів, прийомів, технологій, спрямованих на формування загальнолюдських ціннісних орієнтирів на уроках української мови.

Рідна мова, родовід сім'ї, рідна історія, український фольклор, національне мистецтво, народна обрядовість є складниками національної системи виховання українських школярів. «Тому цілком очевидно, – зазначає А. Сергієнко, – що в основу сучасного навчально-виховного процесу покладено культурно-історичний досвід української спільноти, українських виховних традицій, національного надбання». Авторка зазначає, що особистість поєднується з історичним буттям людського роду саме через національне буття, бо національне входить у свідомість і підсвідомість людини поза її бажанням, виступає для неї соціокультурною даністю (Сергієнко, 2013, с. 15).

Мовно-літературна освітня галузь, за Державним стандартом базової середньої освіти, складається з мовного й літературного компонентів. До мовного компонента належать українська мова, мови національних меншин (мова навчання і мова вивчення) і національні мови, а до літературного – українська література, світова література, література національних меншин. Кожен з компонентів містить кілька наскрізних змістових ліній (Державний стандарт, с. 6). Учитель української мови, плануючи власну діяльність, має переосмислити способи й методи передачі інформації учням; озвучення матеріалу підручника чи інших джерел на уроці потрібно замінити проектуванням власної організаційної, управлінської, консультаційної, заохочувальної діяльності. При плануванні роботи учнів важливим є детальне продумування, передусім, чинників впливу на емоційну та мотиваційну сферу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, освітній процес слід розглядати не тільки як засіб набуття знань, а і як формування загальнолюдських ціннісних орієнтирів особистості здобувача загальної середньої освіти в процесі наукового пізнання світу. Крім знань, випускникові школи необхідно набути компетентностей, які дозволять йому успішно адаптуватися в соціумі, знайти свою справу, стати справжнім професіоналом, гарним сім'янином. Цінності в освіті мають бути не просто добіркою хороших правил життєдіяльності в соціумі, а внутрішньою потребою, принципами, які допоможуть у дорослому житті не лише обрати професію, знайти своє покликання, але й реалізувати власний творчий потенціал, стати гідним громадянином.

Зважаючи на кризу цінностей у сучасному суспільстві, припускаємо, що сьогодні важливо продовжити розроблення й апробацію особистісно орієнтованих технологій, вести пошук резервів підвищення ефективності освітнього процесу. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробленні технологій формування

загальнолюдських ціннісних орієнтирів особистості в здобувачів загальної середньої освіти на уроках української мови.

Література і джерела

- Бех І. Д., Воронцова Т. В., Пономаренко В. С., Страшко С. В. (2020). Основи здоров'я: підручник для 7 кл. закл. заг. сер. освіти. К.: Алатон, 200 с.
- Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti>.
- Дика Н., Глазова О. (2021). Формування аксіологічного простору особистості в процесі навчання української мови. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. Вип. № 2(67). URL: <file:///D:/Users/User/Downloads/235863-Article%20Text-539201-1-10-20210628.pdf>.
- Енциклопедія освіти (2008) / гол. ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 1040 с.
- Матяж С. В., Березянська А. О. (2013). Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrchdusoc_2013_225_213_7
- Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. К.: МОНУ, 2016, 40 с. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkolacompressed.pdf>.
- Нова українська школа: poradnyk для вчителя (2017) / під заг. ред. Бібік Н. М. К.: Плеяди, 206 с. URL: [NUSH-poradnyk-dlya-vchytelya.pdf](#).
- Основні орієнтири виховання учнів 1 – 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, затверджені наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 31.10.2011 р. № 1243. URL: [//www.mon.gov.ua/](http://www.mon.gov.ua/).
- Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей. URL: <https://ipv.org.ua/prohrama-nova-ukrainska-shkola/>.
- Сергієнко А. (2013). Формування ціннісних орієнтацій особистості на уроках української мови і літератури. *Українська література в загальноосвітній школі*. № 12. С. 14 – 17.
- Сухомлинський В. О. (1999). Про стан теорії і практики виховання в освітньому просторі України. *Збірник наукових праць Полтавського педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка*. Серія «Педагогічні науки». Полтава. Вип. 1(5). С. 4 – 13.

Стаття надійшла до редакції 09.05.2024 р.

Прийнято до друку 13.05.2024 р.

Рецензент – доктор філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (49)

За редакцією К. Д. Глуховцевої
Комп'ютерний макет – М. О. Волошинова
Коректор – І. О. Ніколаєнко

Здано до склад. 20.05.2024 р. Підп. до друку 24.05.2024 р.
Формат 60x84 1/8. Ум.-друк. арк. 16,04.
Наклад 100 прим. Зам. № 2405-24.

*Виговлювач Державний заклад
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».
вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36014. т/ф: (0532) 50-24-15
e-mail: luguniv.info.edu@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.*

*Видавець ТОВ «Талком».
м. Київ, вул. Львівська, 23,
тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraine.vdk@email.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013 р.*